"... אני מזהיר אתכם, כששליטי העולם הזה מתחילים לאהוב אתכם,
סימן שהם מתכוונים להפוך אתכם לנקניקיות קרב..."
מתוך 'מסע אל קצה הלילה', לואי-פרדיננד סלין

פרק ששי: קואליציית הנשק והנפט במזרח-התיכון

א. 'ההטיה הצבאית'. תיאוריות אלטרנטיביות

מאז תחילת המאה העשרים, זרמים רדיקליים שונים ניסו לקשור את המיתוס הדיאלקטי, ואת תיאוריית המשברים של הקפיטליזם, אל הנטייה של המעצמות הקפיטליסטיות להתפשטות צבאית וכלכלית. נטייה זאת מובילה אותן לניהול מדיניות-חוץ תוקפנית; זו מסבכת אותן במרוצי חימוש מתישים, במעורבות בסכסוכים ברחבי העולם, ולעתים אף במלחמות עולמיות.

נקודת ההתחלה הייתה ספרו של ג'ון הובסון, *'אימפריאליזם'*,[1] אשר השפיע רבות על המחשבה במאה העשרים.[2] הובסון היה הראשון שקישר תהליכים של חלוקת-הכנסות עם שינויים מבניים במשק, ועם נטיות להתפשטות צבאית בקרב המעצמות הקפיטליסטיות. בשנת 1875, רק עשרה אחוזים משטחה של אפריקה היו כבושים על ידי המדינות האירופיות. בתוך עשרים-וחמש שנה, רק עשרה אחוזים משטחה נותרו לא-כבושים. הובסון טען כי בשני העשורים האחרונים של המאה התשע-עשרה, בהם התפשטה האימפריה הבריטית במהירות, ירד היקף המסחר בינה ובין הקולוניות שלה – ולעומת זאת עלה פי-ארבעה זרם השקעות-החוץ מבריטניה אל הקולוניות האלה. הובסון הסיק מכאן, שצמיחת האימפריאליזם הבריטי היא תוצאה של חלוקת-הכנסות מעוותת; זו נגרמה על ידי ירידה בתחרות, ובעקבות השתלטותם של מונופולים על ענפי-המפתח התעשייתיים בבריטניה. התוצאות של תהליכים אלה הינן חמורות: מעמד העובדים הבריטי סובל מאבטלה; מנגד, הקפיטליסטים – שפוחתים רווחיהם מהשקעות חדשות נוכח כוח-הקנייה השוקע של העובדים – מחפשים בקולוניות את המוצא לחסכונותיהם העודפים. "... חיסכון-היתר, שהוא המקור הכלכלי של האימפריאליזם, מכיל הכנסות מרנטות, רווחים מונופוליים ואלמנטים טפיליים אחרים..." (*Hobson*, 1902: p.85).

"... שורשיו הכלכליים של האימפריאליזם נעוצים בתשוקה של האינטרסים התעשייתיים והפיננסיים המאורגנים, להבטיח ולפתח שווקים למען עודף המוצרים וההון שלהם – על חשבון הציבור ותוך שימוש בכוחו. מלחמה, מיליטריזם, ומדיניות חוץ מתלהמת, מהווים אמצעים חיוניים למטרה זאת..." (שם, עמ' 106).

הובסון סבור כי רק מיעוט זקוק למדיניות-חוץ תוקפנית ונהנה ממנה. זהו מיעוט בעל השפעה מרבית בפוליטיקה: תעשייני הנשק; ספקי הצי; יזמי מסילות-הברזל; בעלי תעשיות-הייצוא הגדולים; חלקים מהמעמד הבינוני, המייצאים כוח-אדם לאדמיניסטרציה ולצבא בקולוניות; ומעל לכולם – אנשי הפיננסים בסיטי, המשחרים להשקעות נושאות רווחים גדולים בקולוניות.

---

[1] *Hobson* (1902)

[2] 'התיאוריה הכללית' של קיינס מבוססת על תיאוריית הביקוש האפקטיבי של הובסון; אבל קיינס, באורח אופייני, מיעט להכיר בכך. בין שאר התיאוריות, שנסקרות בסוף ספרו, מזכיר קיינס את הובסון ומסווג את עבודתו, בזלזול-מה, כחלק מזרם 'חיסכון-יתר'. (*Keynes*, 1936: ch. 23)

ספרו של הובסון עורר תגובה חזקה בקרב המרקסיסטים בני זמנו; בעקבותיו נכתבו עבודות רבות, שהבולטות בהן היו של הילפרדינג, של לוקסמבורג ושל לנין.[3] אף כי שלושת המחברים יצגו שלושה זרמים שונים בתיאוריה המרקסיסטית – ושלוש תנועות פוליטיות עוינות – התיאוריות שלהם, בעיקרו של דבר, היו די קרובות.

הטענה הבסיסית של שלושת המחברים הייתה כי נדחק הצידה הקפיטליזם התחרותי, אשר איפיין את זמנו של מרקס; במקומו עלה משטר של 'קפיטליזם מונופולי', הנשלט בעיקר על ידי 'הון פיננסי'. המשקים הקפיטליסטיים המפותחים סובלים מבעיה של עודף כושר-ייצור, אשר נובע מחוסר בביקוש אפקטיבי של השכירים. מכאן, שמנקודת-הראות של האוליגרכיות התעשייתיות-פיננסיות, חיוני הוא למצוא שווקים חדשים כדי לממש את עודף התוצר. הן תרות בקדחתנות אחר אפיקים חדשים להשקעות, בכדי למנוע נפילה בשיעורי-הרווח; הן נזקקות לחומרי-גלם ולכוח-עבודה יותר זולים, בכדי לשמור על יתרונן המונופולי. משום כך, מאז סוף המאה התשע-עשרה, התחיל מרוץ חימוש בין המעצמות – והתנהלה ביניהן תחרות חריפה, על שטחים באזורים של העולם הלא-מפותח. זה הבסיס להתגברות הצורך בגיבוי צבאי ובהגנה על הנכסים 'הלאומיים': "... מכאן קמה הזעקה של כל אותם הקפיטליסטים, הדורשים מדינה חזקה בעלת שלטון חזק, שיהיה בעל כוח להגן על האינטרסים שלהם, גם בפינות הרחוקות ביותר של העולם..." (*Hilferding*, 1910: p. 365).

הצורך הזה במדינה לאומית חזקה ובהתפשטות צבאית, לווה בשינויים אידיאולוגיים. בתקופת הקפיטליזם התחרותי שררו אידיאולוגיות ליברליות, אשר שיקפו את האידיאל הבורגני של תחרות הרמונית בין יצרנים ושל מעורבות מזערית של המדינה. מאז עליית המשטר של הקפיטליזם המונופולי, צמחו אידיאולוגיות לאומניות ומיליטריסטיות. האוליגרכיות התעשייתיות-פיננסיות, שתפסו את השלטון הפוליטי, מעוניינות במדינה חזקה בעלת צבא חזק: "... העדיפות של המונופול משתקפת במעמד העדיף, המגיע לאומה המועדפת על פני האומות האחרות. מאחר ששעבודן של אומות זרות מבוצע בכוח הזרוע, כלומר, בדרך טבעית וללא עכבות מוסריות, מתעורר הרושם כאילו השליטה הזאת מגיעה לאומה בזכות תכונותיה הטבעיות, כלומר, בזכות תכונותיה הגזעיות. כך נוצר לאידיאולוגיה הגזענית ביסוס כביכול מטעם מדעי הטבע... ובמקום האידיאל של השוויון הדמוקרטי, בא אידיאל השלטון של האוליגרכיה..." (*Hilferding*, 335-6).

האימפריאליזם הפך לתופעה בלתי נמנעת של הקפיטליזם המונופולי: "... ככל שהקפיטליזם מפותח יותר, כך הוא חש יותר במחסור בחומרי גלם. ככל שהתחרות והרדיפה אחר מקורות של חומרי-גלם מחריפים ומקיפים את כל העולם, כך מחריף המאבק לרכישת קולוניות..." (*Lenin*, 1917: p.776).

בסופו של דבר, העולם מחולק בין המדינות המפותחות; ומכאן ואילך, ניתן לחולל שינויים רק בתוך החלוקה הקיימת. את השינויים – בעצם, את העברת הבעלויות – ניתן לעשות על ידי מלחמה בלבד. בעולם הקפיטליסטי, עוצמה צבאית מתבססת על סדר כמותי של כושר פריון צבאי ומלאי חימוש; על חישוב הסתברויות של רווח-הפסד ועל נטילה מחושבת של סיכונים. העולם הקפיטליסטי מאופיין בשינויים בלתי פוסקים, הנובעים מן התפתחות הבלתי-שווה בין המשקים. משום כך, המעצמות המובילות רוצות

---

[3] *Hilferding* (1910); *Luxemburg* (1913); *Lenin* (1917)

לשמור על סטטוס-קוו — ואילו מדינות מתחזקות ושאפתניות קוראות עליהן תיגר, ולוחצות באופן שמערער את הסדר הכוחני הקיים: "... ההון המונופולי מגביר את הפערים בין שיעורי הצמיחה בחלקים שונים של המשק העולמי. ברגע שיחסי הכוחות משתנים, **איזה פתרונות ימצאו לסתירה הטמונה בקפיטליזם, מלבד פתרון של הכוח הצבאי?...**" (*Lenin*, 246-7).

ניתוחי המרקסיסטים, ערב מלחמת-העולם הראשונה, היו פסקניים: הקפיטליזם הבשל נידון להיגרר אל מרוצי-חימוש אלימים ואל איומי מלחמה מתמידים.

אחרי מלחמת-העולם השנייה, היה ברור כי השתנו פני הקפיטליזם. ממשלות באירופה המערבית ניהלו מדיניות של תעסוקה מלאה; או, יותר נכון, תעסוקה כמעט מלאה. בכל המדינות הקפיטליסטיות המפותחות הייתה עלייה מתמדת ברמת החיים ובשכר הריאלי, תוך נסיגה מתמדת מהקולוניות שנכבשו בסוף המאה התשע-עשרה.

האם אופי הייצור הקפיטליסטי השתנה מיסודו? בניסוחו של דויד יפה: "... אם אופי הייצור הקפיטליסטי יכול להבטיח, בין אם בעזרת מעורבות הממשל ובין אם בלעדיה, המשך התרחבות ותעסוקה מלאה, אזי נופל החלק החשוב ביותר בתיאוריה הסוציאליסטית המהפכנית..." (*Yaffe*, 1973: p.187).

שאלה זו הייתה נקודת-המוצא של אסכולת 'ההון המונופולי'; היא הייתה אמורה להסביר את 'השפע' והצמיחה חסרת המשברים כמעט, שאיפיינו את משקי המערב בשנות החמישים והשישים.[4] הכותבים של אסכולה זאת זנחו את ההתעניינות בתהליך הייצור — או את 'צד ההיצע', שבו היה למדינה תפקיד משני בלבד — והפחיתו ממרכזיותו של שיעור-הרווח בתהליך ההצבר.[5] במקום זאת, הם שמו את הדגש על תהליך המימוש של הערך העודף, נוכח הגידול המהיר בפריון. זה המצב ששורר,

---

[4] הכותבים באסכולה זאת הסתופפו בכתב-העת '*Monthly Review*' בארה"ב: פול סוויזי, פול באראן, הרי מגדוף, לאו הוברמן, מיכאל קלצקי, ג'וזף סטיינדל, ג'יימס או'קונור, הרי ברוורמן ואחרים.

[5] הגישה המרקסיסטית הקלאסית הניחה, שבתהליך הייצור הקפיטליסטי טבועה נטייה לנפילה של שיעור-הרווח. תהליך הפקת הערכים העודפים במשטר הקפיטליסטי מתואר, על ידי מרקס, בסכמת הייצור-החוזר המבוססת על יחידות עבודה: $M \rightarrow C+V \rightarrow C+V+S \rightarrow M+M^{\Delta}$

על פי סכֵמה זאת, יחידת בעלות קפיטליסטית רוכשת תמורת (M) ערכים כספיים, סחורות ייצור, או 'הון קבוע' (C), ועבודה, או 'הון משתנה' (V); ובתהליך עיבודם המשותף מפיקה מהם ערך עודף (S), שמוטבע בסחורה החדשה (C+V+S).

בהנחה שהסחורה נמכרה במחירי שוק, המשתווים לערכי יחידות עבודה ($M+M^{\Delta}$), יהיה הרווח מהייצור ($M^{\Delta} = S$) ואילו שיעור-הרווח יהיה: $M^{\Delta} / M = S / (C+V) = (S/V) / [1+(C/V)]$

משוואת שיעור-הרווח מורכבת משני יחסים עיקריים. האחד: יחס (S/V), המייצג את שיעור-ניצול העובדים. יחס זה נוטה, לדעתו של מרקס, לנוע בגבולות מצומצמים, הנקבעים על ידי שלושה מרכיבים: הפריון, שכר-הקיום והמאבק המעמדי. היחס השני: (C/V), מייצג את 'ההרכב האורגני של ההון'. יחס זה נוטה לעלות, לפי מרקס, כתוצאה מהמיכון ההולך וגובר של תהליך הייצור. מכאן: אם המונה (S/V) נותר קבוע ואילו המכנה (C/V) נוטה לעלות – שיעור-הרווח, בתהליך הייצור הקפיטליסטי בעולם, נוטה בטווח הארוך לצנוח כלפי מטה.

הביקורת העיקרית כלפי מסקנה זאת הייתה, שתהליך ההצבר מעלה אולי את המסה הפיזית של הציוד התעשייתי, אך אין הוא בהכרח מעלה את הערכים של הציוד התעשייתי (הנמדדים ביחידות של שעות עבודה). מכאן: אין סיבה להניח שהיחס (C/V) יעלה או ירד לאורך זמן.

לדעתם, במשטר הקפיטליזם המונופולי. במשטר זה יש למדינה תפקיד מרכזי בתהליך מימוש העודף; או, בלשונם של הקיינסיאניסטים, ב׳ניהול הביקוש׳. התיזה המרכזית שלהם הייתה שהקפיטליזם המונופולי אינו סובל מבעיה של נפילת שיעורי הרווח, שאיפיינה את הקפיטליזם התחרותי – אלא דווקא מבעיה של ׳נטיית העודף לעלות׳.[6]

בארן וסוויזי סיכמו את התיזה: ״...לפי המודל שלנו, הגידול ברמת המונופוליות מחולל נטייה חזקה של העודף לעלות, בלי שבמקביל ייווצר מכניזם המספיק להטמעת העודף. אלא שעודף שלא הוטמע הינו, למעשה, עודף שלא יוצר. הוא בעיקרו, עודף פוטנציאלי, שמותיר את עקבותיו הסטטיסטיים, לא בנתוני הרווח או בנתוני ההשקעה, אלא בעיקר בנתוני האבטלה ובשיעורים הנמוכים של ניצול כושר-הייצור...״ (*Baran and Sweezy*, 1966: 218).

בקפיטליזם המונופולי נוצרים מצד אחד שינויים טכנולוגיים מהירים, ומצד שני עלייה מתמדת במחירים – אשר יחד יוצרים נטייה **לפוטנציאל** של ׳העודף׳ לעלות כחלק מההכנסה הלאומית. לפיכך, כדי למנוע משברי מיתון, נמצא מכניזם חדש; הפונקציה שלו אינה לחולל ׳עודף׳ נוסף – אלא למסד אפיקים חדשים, שבהם יוכל להתממש ׳העודף׳ שהולך וגדל. מכאן נובעת עליית חשיבותו של הביזבוז המוסדי, שאותו ניתח ראשון תורסטיין ובלן.

התהליך העיקרי של ׳**הטמעת העודף**׳ עובר לידי המדינה; הוצאותיה ההולכות וגדלות, בולמות את הגלישה אל עבר מיתון ואבטלה, בנוסח שנות השלושים. הבעיה העיקרית היא שהממשל אינו יכול להרחיב את הוצאותיו **האזרחיות**, בלי שייתקל בהתנגדות חריפה של בעלי-ההון הגדולים. אלה יודעים כי הרחבת ההוצאות האזרחיות של הממשל פוגעת ברווחים – אם באמצעות עלייה בשכר, ואם בדרך של תחרות בייצור הפרטי. הם מבינים כי הרחבת ההוצאות האזרחיות עלולה לפגוע במרקם המעמדי.

במשטר הקפיטליסטי, הממשל אינו גוף על-מעמדי המנהל מדיניות אוניברסלית. הוא חלק מהמבנה המעמדי, אשר טבוע ביחסים החברתיים המודרניים. הממשל ייתקל בהתנגדות חריפה כל אימת שמדיניותו תנסה, במודע או לא במודע, לשנות את המבנה המעמדי, באמצעות ניהול ההשקעות במשק: ״... במצב כזה...״, כותב מיכאל קלצקי, ״... עשוי לקום גוש רב עוצמה, שמאחד את האינטרסים העסקיים הגדולים והרנטיירים. הם ימצאו להם, ללא ספק, יותר מכלכלן אחד שידקלם הצהרות בדבר המצב הכלכלי הבלתי נסבל. הלחץ של כוחות אלה, ובעיקר כוחם של העסקים הגדולים, יאלץ את הממשל לחזור למדיניות השמרנית, של קיצוץ בגרעונות התקציביים...״ (*Kalecki*, 1943: p.144).

אף כי מדיניות של תעסוקה מלאה עשויה להגביר את רווחי העסקים, אילי ההון

---

[6] אסכולת ׳ההון המונופולי׳ טענה שהבעיה אינה בעליית היחס של ׳ההרכב האורגני של ההון׳ (C/V), אלא דווקא בעליית יחס ׳שיעור הניצול׳ (S/V), או כפי שהם כינו זאת, ׳הנטייה של העודף לעלות׳. לכאורה, שיעור-הרווח היה צריך לעלות, אלא שקיימת בעיה אחרת והיא בעית ׳מיחזור׳ ההון. כדי ששיעור-הרווח (הנמדד ביחידות עבודה) יוכל להפוך לכסף (M^{Δ}) בשיעורים הולכים וגדלים, יש ליצור ביקוש אפקטיבי הולך וגדל לסחורות שבהן טבוע העודף. הטענה היא, אם כן: בקפיטליזם המונופולי, הבעיה העיקרית עוברת מתהליך הייצור והפקת הרווח אל תהליך מימוש ׳העודף׳. נוצר ערך-עודף שלא ניתן למימוש בצד הביקוש. בקפיטליזם הקלאסי הייתה קיימת נטייה למשברי רווחיות, שנוצרו בגלל גידול מהיר של ההון ביחס לעבודה החיונית (C/V). לעומת זאת בקפיטליזם המונופולי, הדגש עובר ל׳מיחזור׳ ׳העודף׳ ולביקוש האפקטיבי. את מקומם של המשברים המחזוריים ברווחיות, ירשה נטייה כרונית לסטגנציה ו׳תת-צריכה׳. (הסבר אנליטי מפורט: *Olin-Wright*, 1977; *Steindl*, 1976)

פוחדים שמדיניות זאת עשויה לכרסם בדבר יותר חשוב מאשר רווחים קצרי-טווח: **בהגמוניה של ההון והעסקים.**

ממשלה נמרצת עלולה, חלילה, לפתח שיטות מימון ותיכנון חדישות ויעילות. מנהיגי העסקים יודעים, מתוך 'אינסטינקט מעמדי', שהדומיננטיות של מוסד העסקיות יכולה להישמר רק בהיעדר שיטה אלטרנטיבית לאירגון המשק: "... 'מוסר עבודה' ו'יציבות פוליטית', אלו העקרונות האהודים על מנהיגי העסקים, יותר מאשר עקרונות הרווח. האינסטינקט המעמדי לוחש להם, שהמשך התעסוקה המלאה במשק, הינו מצב בלתי אפשרי מנקודת מבטם, ושאבטלה הינה מרכיב חיוני בסיסטמה קפיטליסטית נורמלית..." (*Kalecki*, 1943: p.141).

ממשל קפיטליסטי לכוד, אם כן, בתוך מרחב בעל גבולות צרים למדי: בין שמירה על לגיטימיות של משטר ההצבר הקפיטליסטי, ובין שמירה על תהליך ההצבר עצמו. לכן, המוצא העיקרי של הממשל ל'הטמעת העודף' הוא **בהוצאות הצבאיות**. "... ההטמעה המסיבית של העודף, באמצעות כוננות צבאית מתמדת, הינה המפתח להבנת ההיסטוריה של ארה"ב שלאחר מלחמת-העולם השנייה..." (*Baran and Sweezy*, 1966: p. 153). **בארה"ב** היה מדובר בהסדר מוסדי, שדויד גולד קרא לו **'הקואליציה הקיינסיאנית'.**[7]

הקואליציה החלה להתגבש בתקופת 'הניו-דיל', והגיעה לשיאה בתקופת המלחמה הקרה. קואליציה זאת ניסתה לאחד את האינטרסים המנוגדים של ההון המונופולי ושל האיגודים המקצועיים הגדולים, באמצעות מדיניות-החוץ הפדראלית. ההסכם בין מרכיבי הקואליציה התבטא בהרחבת ההוצאות הצבאיות, ובמניעת התרחבותן של הוצאות אזרחיות יצרניות אשר עלולות לפגוע ברווחים של ההון.

ספרם של באראן וסוויזי פורסם בשנת 1966, בעת שהממשל האמריקני התחיל להודות בקיומה של מלחמה מסיבית בוויטנאם. בשנה זו הגיעו ההוצאות הבטחוניות הרשמיות של ארה"ב לשיעור של 8% מהתוצר הלאומי הגולמי, והיוו כשליש מהעלייה הריאלית השנתית של התל"ג.

כעשר שנים קודם-לכן, פירסם שיגאטו צורו ב'סקאי', כתב עת יפאני, מאמר שכותרתו הייתה: *'האם השתנה הקפיטליזם?'*. כעבור שנים אחדות, הוא ערך ספר בשם זה באנגלית.[8] צורו בדק באופן אמפירי את הקשר בין רווחי ההון ובין ההוצאות הצבאיות, הסופגות רווחים, שתרו אחר אפיקי השקעה. על פי צורו, שיעור-הרווח של הפירמות, וחלקו של החיסכון העסקי בהכנסה הלאומית של ארה"ב, עלו מאז מלחמת-העולם השנייה במהירות גדולה יותר מאשר בתקופת הזוהר של שנות העשרים. אבל, טען צורו, שיעורי-רווח גבוהים כאלה לא יוכלו להישמר לאורך זמן, אלא אם כן יימצא מנגנון להטמעתם. באופן מעשי, הוא טען, מרכיבים בהוצאה הלאומית – כמו ההשקעה, או הייצוא, או ההוצאות הממשלתיות – חייבים לגדול בקצב דומה לצמיחת הרווחים. משום כך, לדעתו, המשק האמריקני עומד בצל איום מתמיד של מיתון ואבטלה גבוהה. הפתרון היחיד הינו הגדלה מתמדת של ההוצאה הבטחונית – שהיא האלמנט הדינמי היחיד, בהוצאה הלאומית, אשר מסוגל 'להטמיע עודף' בסדר גודל כזה בלי

---

[7] *Gold* (1977)

[8] *Tsuru* (1961)

להגדיל את כושר-הייצור. הוצאה זו חייבת לצמוח בשיעור דומה לצמיחת הרווחים.

צורו אף התנבא, שאם ימשיכו רווחי ההון לעלות בקצב כזה – הסכום, שיידרש כדי לשמור על חלקה של ההוצאה הצבאית בתוך התוצר הלאומי, יהיה קשה מאוד להצדקה; ממשל ארה״ב יתקשה שלא להתפתות להיכנס למצב מלחמה, כדי להצדיק סכומים אלה: ״... אם כלכלת ארה״ב זקוקה, למען המשך הצמיחה, לאותו יחס של 10% מהתוצר הלאומי, כאמצעי לספיגת רווחים, פירושו של דבר, שהוצאות הביטחון שלה יעפילו לרמה של 56 מיליארד דולר תוך עשר השנים הבאות, כאשר התל״ג שלה אמור להגיע לרמה של 560 מיליארד דולר. אנו חייבים לאמר, ולמען שלום העולם היינו רוצים לאמר, שזה מוטל בספק, אם בשנת 1968, תהיה ארה״ב מסוגלת להוציא סכום של 16 מיליארד דולר יותר מאשר היא מוציאה כיום על ביטחון...״ (*Tsuru*, 1961: pp. 27-28).

מסתבר שתחזיתו של צורו, שנכתבה על בסיס נתוני 1956, התאמתה כעשור מאוחר יותר. זאת דווקא אחת מהתחזות הבודדות במדעי החברה שלא הופרכו... ואכן, בשנת 1966 היה ממשל ארה״ב מעורב עמוקות בוויטנאם, וההוצאות הבטחוניות הרקיעו עד לרמה של 62 מיליארד דולר.

בשנות השבעים היו חוקרים, כמו ג׳יימס או׳קונור, שצעדו צעד נוסף; הם טענו שהוצאות הביטחון הגבוהות, בצירוף המעורבות הגוברת של ארה״ב בסכסוכים ברחבי העולם, קשורות לא לפעילות **המצרפית** של המשק האמריקני אלא לפעילות של קבוצות דומיננטיות בתוך המשק של ארה״ב. במלים אחרות: הממשלים עוסקים פחות בבעיות צמיחה ותעסוקה של **כלל** המשק, ומתרכזים יותר בבעיות של שמירה על רווחיות של חוט-השידרה הקפיטליסטי: ׳הסקטור המונופולי׳ או ׳הכלכלה הגדולה׳.[9]

מלחמת-ויטנאם האיצה את תהליכי הריכוזיות של ההון בארה״ב – ובמקביל, הסיטה את קבוצות-ההון האמריקניות הגדולות אל עבר עסקי ביטחון. כאן נחשפה אחת מהבעיות העיקריות של התיאוריות הרדיקליות, שעסקו בתהליך ׳ההטיה הצבאית׳, והיא ההשקפה החד-כיוונית שלהן: רוב הכותבים התמקדו בהשפעה של השינויים במבנה המשק (כמו עלייה ברמת המונופוליזציה) על הוצאות הביטחון ועל הנטייה למיליטריזציה. מנגד, מאז ההתערבות האמריקנית בקוריאה בשנות החמישים, ובוויטנאם בשנות השישים, החל להיות ברור הפן הנגדי של התהליך: הוצאות צבאיות עשויות להיות לא רק **תוצאה** של שינויים ביחסי השליטה – אלא יש פעמים שהן עשויות להיות **הגורם המעצב** את יחסי השליטה.

מיכאל קלצקי היה בין הראשונים, שהכירו בקשר הדו-צדדי הזה. הוא הירבה להדגיש זאת בעבודותיו: השינוי המבני, המתבטא בעלייה ברמת המונופוליות ובעודף כושר הייצור, לא רק מחולל את המדיניות המקרו-כלכלית של הממשל – אלא שמדיניות זאת היא שמעצבת אותו.

בקובץ מאמריו האחרון שפורסם ערב מותו, קלצקי דן בהשפעת המדיניות המקרו-כלכלית, בעיקר בתחום ההוצאה הצבאית, על מבנה המשק האמריקני ועל ההיערכות הפוליטית החדשה בארה״ב.[10] במאמריו, *׳הפשיזם בזמננו׳* (1964) ו*וויטנאם והעסקים*

---

[9] *O'Connor* (1973)

[10] מאמרים אלה נכתבו בעת שישב בוורשה כיועץ כלכלי של ממשלת פולין, לאחר שנאלץ לעזוב את ארה״ב בשנות החמישים, בלחץ רדיפות מקארתי.

הגדולים בארה״ב׳ (1967), הוא התנבא, שהמעורבות הגוברת של ארה״ב בוויטנאם תזיז את מרכז-הכובד של המשק האמריקני: מעסקים אזרחיים ׳ישנים׳ במזרח ארה״ב אל עבר קבוצות של עסקים ׳חדשים׳ בחוף המערבי, העוסקים בנשק ובטכנולוגיות צבאיות. העלייה בתקציבים הצבאיים תביא לחלוקה-מחדש של ההכנסות לטובת הקבוצות ׳החדשות׳ — ולעליית השפעתם של ׳אלמנטים זועמים׳ בקרב המעמד השליט של ארה״ב, התומכים בפוליטיקה שמרנית ובמדיניות-חוץ תוקפנית: ״... זה, ללא ספק, יחזק את המעמד העסקי והפוליטי של קבוצות העסקים ׳החדשות׳. המעורבות ההדוקה שלהן עם אלמנטים הרפתקניים מהמנגנון הצבאי, תתרום אף היא לשינוי במבנה המעמד השליט... קבוצות אלה הן המרוויחות הגדולות של מלחמת ויטנאם, ומעוניינות בהמשכה. המלחמה אף תגביר את חשיבותן, וזה לחילופין, יגביר את חשיבות הלחץ שלהן להמשיך בה...״ (*Kalecki*, 1967: p. 110-111).

לאחר מלחמת-ויטנאם הייתה ירידה בהוצאות הביטחון, הן במחירים קבועים והן כחלק מהתל״ג; רבים חושבים כי ירידה זו סימנה את הפחתת החשיבות של הוצאות הביטחון, מבחינת המשך צמיחתו של המשק האמריקני. בשנות השמונים, לעומת זאת, גדלה מעורבותה הצבאית של ארה״ב במזרח-התיכון; ובתקופתם של רייגן ובוש שוב פרחו עסקי הנשק. כיום, בעידן ׳הסדר החדש׳, נראה כי הגיעה העת לבחון את הנחותיו של קלצקי מפרספקטיבה היסטורית.

האם צדק קלצקי? האם מרכז-הכובד של המשק האמריקני הוטה, מעסקים בעלי אוריינטציה אזרחית אל עבר עסקים צבאיים?

ב. *׳ההטיה הצבאית׳ בארה״ב*

בראשית שנות השבעים התחילה קבוצה של תאגידים גדולים לבלוט בתוך ׳הכלכלה הגדולה׳ של ארה״ב. הם היו מעורבים באופן גובר בעסקי ביטחון, והיו בעלי משקל בלתי מבוטל בפוליטיקה האמריקנית.

ננסה לאפיין את קבוצת התאגידים ואת גבולותיה. כדי שתאגיד ייכלל בקבוצה זו, צריכים להתקיים בו כל ארבעה הקריטריונים הבאים: הקריטריון הראשון הוא, הופעתו של התאגיד ברשימת מאה הספקים הגדולים של משרד ההגנה. מעיון חטוף ברשימה, ניתן להבחין כי תחום הרכש הצבאי בארה״ב הינו ריכוזי למדי: בשנים 1966-1991 נע חלקם של מאה הספקים הגדולים בין 62% לבין 72% מתוך סך חוזי ההזמנות של משרד ההגנה האמריקני.[11] לא כל הספקים הגדולים של משרד ההגנה הם בהכרח

---

[11] מבוסס על הפרסום השנתי הקבוע של משרד ההגנה האמריקני: Department of Defense, Washington Headquarters Services, Directorate for Information Operations and Reports, *100 Companies Receiving the Largest Dollar Volume of Prime Contract Awards*, Washington DC: Government Printing Office.

יש לציין שנתונים אלה אינם כוללים: חוזי-משנה (subcontracting); ייצוא נשק; חוזים עם מדינות זרות; חוזים עם NASA וסוכנויות בטחוניות שאינן קשורות במשרד ההגנה – כמו פרוייקטים של ריגול, חלל, נשק גרעיני ואנרגיה. ההערכה היא שהספקים הגדולים של משרד ההגנה הם גם קבלני-המשנה הגדולים ביותר, גם ייצואני הנשק הגדולים ביותר, גם המובילים בתחומי החלל והמחשב והנשק הגרעיני. ניתן להניח מכאן, שההסתמכות על רשימת מאה הספקים הגדולים של משרד ההגנה כוללת את כל תאגידי

תאגידים גדולים; ומכאן, הקריטריון השני: הופעתם ברשימת 500 הפירמות התעשייתיות המובילות של ה*פורצ'ן*, על פי גודל המכירות. לא כל התאגידים הגדולים המופיעים ברשימת הספקים המובילים, תלויים באופן משמעותי בחוזי אספקה בטחוניים; ומכאן, הקריטריון השלישי: על המכירות הבטחוניות של תאגידים אלה להיות חלק משמעותי מסך כל מכירותיהם.[12]

עד כאן מתקבלת קבוצה, אשר עונה על שלושת הקריטריונים הראשונים; היא כוללת 25-20 תאגידים גדולים, המובילים ברשימת ספקי-הנשק הבטחוניים ונשענים באופן משמעותי על מכירות בטחוניות. הקריטריון הרביעי הוא זמינות הנתונים הכספיים ויציבות יחסית בביצועים החשבונאיים לאורך זמן.[13] קריטריון זה מצמצם את הקבוצה לששה-עשר תאגידים, שניתן לעקוב אחר ביצועיהם לאורך תקופה ארוכה. קבוצה זאת תייצג, מכאן ואילך, את 'הגרעין' העסקי-בטחוני של ארה"ב. ששה-עשר תאגידים אלה עמדו מאז סוף שנות הששים בראש רשימת הספקים הבטחוניים.[14] בשנים 1991-1966 השיגה הקבוצה בממוצע 36% מחוזי האספקה של משרד ההגנה (בשנת 1966 נרשם השיעור הנמוך ביותר, 30%; בשנת 1985 היה הגבוה ביותר, 41%).

זה המקום לבחון כמה מאפיינים של 'ההטיה הצבאית', שעברה 'הכלכלה הגדולה' בארה"ב. האם הוצאות הביטחון הפכו לחיוניות מבחינת מוקדי העסקים של ארה"ב? האם קבוצת 'הגרעין' העסקי-בטחוני הפכה לתלויה בתקציבי ההגנה?

קשה מאוד, ולמעשה, כמעט בלתי-אפשרי, להעריך באופן ישיר את '**חשיבות**' הוצאות הביטחון מבחינת התאגידים האלה, או את '**התלות**' שלהם בתקציבי הגנה. המדד הטוב ביותר להערכת הצלחתה (או כשלונה) של פירמה לשרוד, אינו כמות המכירות – אלא גודל הרווחים שלה (או שיעור רווחיה). מכאן, שהתלות של התאגידים הגדולים בהוצאות הביטחון אינה נמדדת על פי חוזי המכירות למשרד ההגנה – אלא על פי הרווח הנקי, שנובע מעסקיהם הבטחוניים. אולם, אפילו אם תהיה רמה גבוהה של גילוי חשבונאי, חישוב מסוג זה נראה בלתי אפשרי: מדובר בקונגלומרטים, הפועלים במגוון

הנשק המובילים.

[12] כך הוצאו מהקבוצה תאגידי-ענק שהם גם ספקים מובילים למשרד ההגנה, משום שמכירותיהם הצבאיות מהוות חלק קטן בלבד ממחזורם השנתי. בין התאגידים שהוצאו: Chrysler, Ford, Texaco, Mobil, Exxon, Kodak, IBM, AT&T, ITT. מצד שני, קיימים תאגידים שנחשבים לספקי נשק חשובים, והתלויים כמעט לחלוטין במכירותיהם למשרד ההגנה, אך אינם מספיק גדולים בנכסיהם עד כדי היכללות ברשימת ה-500 של 'פורצ'ן'; אף אלה הוצאו מהקבוצה, ובהם: Singer, Telegyne, E-System, Loral, FMC, Harsco, Gencorp.

[13] קריטריון זה הוציא מהקבוצה תאגידים כמו Hughes-Aircraft שהייתה פירמה פרטית עד 1986, ומשום כך לא פירסמה דו"חות כספיים. לעומת זאת General Motors הצטרפה לרשימת ספקי הנשק המובילים רק בשנת 1985, לאחר שרכשה את פירמת הנשק הבינונית EDS. יותר מאוחר היא רכשה את Hughes-Aircraft, וזאת הייתה סיבה נוספת להוצאתה של האחרונה מהקבוצה. LTV הוצאה מהקבוצה לאחר שהתמוטטה בשנת 1986. Tenneco הוצאה משום שמכירותיה למשרד ההגנה הראו תנודות חריפות לאורך השנים.

[14] הקבוצה כוללת את התאגידים הבאים לפי סדר אלפביתי: Boeing, General-Dynamics, General-Electric, Gruman, Honeywell, Litton-Industries, Lockheed, McDonnell-Douglas, Martin-Marietta, Northrop, Raytheon, Rockwell-International, Texas-Instrument, Textron, United-Technologies, Westinghouse.

ענפים ברחבי העולם שכוללים: מוצרי צריכה, נדל״ן, שוקי הון וכו׳; הדיווח ממרכזי הרווח השונים אינו מפוצל בין רווח מפעילות אזרחית לבין רווח מפעילות צבאית.

מדד חלופי, לאומדן התלות, עשוי להיות אחוז המכירות לפנטגון מתוך סך כל המכירות של קבוצת ׳הגרעין׳. אף כאן קיימות בעיות רבות: ראשית, לא תמיד מצויים נתונים על המכירות הבטחוניות השוטפות; לעתים מתגלים הפרשים גדולים, בין חוזי האספקה לגופים צבאיים לבין ההכנסות בפועל ממכירות בטחוניות. שנית, בקפיטליזם הבשל, היחסים בין מכירות ובין רווח אינם תמיד פשוטים.[15]

שרטוט ו׳1

צמיחת קבוצת ׳גרעין׳ הנשק בארה״ב

מקור: Fortune; Standard & Poors Compustat

למרות זאת, ניתן לבחון את הערכתו של קלצקי על התחזקות כוחם היחסי של עסקים

---

[15] למשל, ה׳ביזנס-וויק׳ דיווח כי המכירות הצבאיות של *׳בואינג׳* לשנת 1984 היו 40% בלבד מסך מכירותיה, אולם הם הביאו לה בערך 80% מכלל הרווחים הנקיים (*Business Week*, 11.3.85: p.46). ברבע השלישי של 1986, סבלה *׳ג׳נראל-מוטורס׳* מהפסד תיפעולי של 340 מיליון דולר ממכירת מכוניות; אבל הודות לחברות הבת שלה, כמו *׳יוז-אירקרפט׳*, שעסקה בנשק, או כמו *׳ג.מ-אקספטנס׳* שעסקה בפיננסים – הראתה *׳ג׳נראל-מוטורס׳* רווח נקי חיובי (*Business Week*, 3.11.86: p. 36). באופן דומה התברר, על פי ועדת-חקירה שבדקה את פרוייקט F-18, שמחצית ממכירותיה של *׳מקדונל-דוגלס׳* היו צבאיות; אבל מכירות אלה, הן שהביאו לה את כל 100% הרווחים שהופיעו בדו״חות הכספיים שלה. ועדת-חקירה אחרת, שבדקה את 8,000 החוזים של *׳ג׳נראל-אלקטריק׳* עם הפנטגון בשנים 1976-1983, גילתה כי *׳ג׳נראל-אלקטריק׳* השיגה שיעור-רווח ממוצע של 25% במכירות הצבאיות שלה; שיעור-רווח זה היה גבוה באופן משמעותי, משיעור-הרווח הממוצע שהיא השיגה ממכירות בשווקים אזרחיים (*Time*, 8.4.85: p. 14). הבעיה היא, שמלבד ידיעות ותחקירים על שערוריות בעסקי נשק אין בנמצא מחקר רציני, המסכם את אחוז הרווח הנובע ממכירות צבאיות; מה גם שמבחינה תיאורטית, הערכה כזאת הינה בעייתית ביותר.

בעלי אוריינטציה בטחונית. אם אכן צדק קלצקי — ומרכז-הכובד, בחלקים הדומיננטיים של המשק האמריקני, הועתק אל עבר פעילות טכנולוגית-בטחונית — אזי יש לצפות, *שהמיקום היחסי* של קבוצת ה׳גרעין׳ הבטחונית בתוך ה׳כלכלה הגדולה׳ יעלה בהדרגה במרוצת השנים. הדרך הישירה ביותר לבדיקת התהליך היא כנראה בחינת החלוקה-מחדש של הרווחים, בתוך ה׳כלכלה הגדולה׳ של ארה״ב. תהליך זה מוצג ב*שרטוט ו׳1*. השרטוט מתאר את חלקה של קבוצת ה׳גרעין׳ הבטחוני ברווחים של ה׳כלכלה הגדולה׳ בארה״ב, בין 1966 לבין 1991.

הסקלה השמאלית בשרטוט מציינת את אחוז הרווח הנקי של קבוצת ה׳גרעין׳, בתוך סך הרווח הנקי של 500 התאגידים הגדולים ברשימת ׳פורצ׳ן׳.[16]

הסקלה הימנית קצת יותר מסובכת: היא מתארת את היחס בין הרווח הממוצע של תאגיד מקבוצת ה׳גרעין׳, ובין הרווח הממוצע של תאגיד מקבוצת 500 הגדולים.[17] האינדקס הראשון עשוי להצביע על עוצמתה המשתנה של קבוצת ה׳גרעין׳ בתוך ׳הכלכלה הגדולה׳. השני מצביע על העוצמה היחסית של תאגיד טיפוסי מקבוצת ה׳גרעין׳.

שרטוט ו׳1 נראה כמאשש את תחזיתו של קלצקי: בשנת 1967, כאשר הוצאות הביטחון של מלחמת-ויטנאם היו קרובות לשיאן, קבוצת ה׳גרעין׳ תפסה 5.1% מכלל הרווחים של ׳הכלכלה הגדולה׳. תאגיד טיפוסי של קבוצת ה׳גרעין׳ הרוויח פי 1.6 יותר מהרווח הממוצע של תאגיד גדול ממוצע מקבוצת 500 הגדולים. סיומה של מלחמת-ויטנאם, שלוּוה בקיצוץ ההוצאה הצבאית, בתקופת ניקסון-פורד, הביאו לירידה בשני המדדים בשרטוט. נקודת השפל הייתה בשנת 1969: אחוז הרווח של קבוצת ה׳גרעין׳ ירד לרמה של 3.8%, ואילו מדד הרווח הממוצע נפל לרמה של פי 1.2 בערך. מאמצע שנות השבעים התחילו תקציבי הביטחון לעלות מחדש, ושני המדדים טיפסו באופן רצוף; בתקופת נשיאותו של רייגן, בתחילת שנות השמונים, הם זינקו במהירות. בשנת 1985 הגיע אחוז הרווח של קבוצת ה׳גרעין׳ לשיא של 10.7% ותאגיד טיפוסי מתוך קבוצת ה׳גרעין׳ הרוויח פי 3.3 יותר מתאגיד ממוצע בקבוצת 500 הגדולים. מאמצע שנות השמונים, נעצרה הצמיחה המהירה בהוצאה הבטחונית בארה״ב. על פי השרטוט, נראה שקבוצת ה׳גרעין׳ שמרה על עוצמה יחסית: אחוז רווח של 9.2% ורווח של פי

---

[16] לצורך אומדן הרווחים של ׳הכלכלה הגדולה׳, השתמשנו בנתונים על קבוצת 500 התאגידים המובילים בארה״ב, שמפרסם מידי שנה ה*פורצ׳ן*. יש לציין כי רשימה זו אינה מושלמת: היא כוללת רק פירמות הנחשבות ל׳תעשייתיות׳ (כלומר, שיותר ממחצית מכירותיהן מוגדרות כ׳תעשייתיות׳). אבל ׳הכלכלה הגדולה׳ של ארה״ב כוללת גם תאגידים גדולים המוגדרים כעוסקים בבנקאות, במימון, בביטוח, במסחר, בנדל״ן, בצריכה המונית, בתעבורה אווירית ובמלונאות. כל אלה אינם נכללים ברשימה של *׳פורצ׳ן׳*. אליהם יש להוסיף קונצרנים בבעלות ׳פרטית׳ (כלומר שמניותיהם אינן נסחרות בבורסה, והם אינם חייבים בדיווח ל׳ציבור׳). בין הקונצרנים האלה מצוי *׳בכטל׳* – אחד מהקונצרנים שהיו מעורבים עמוקות בפוליטיקה הבטחונית של ארה״ב, ושאין עליו כמעט שום מידע פיננסי. למרות זאת, נראה כי הרשימה של *׳פורצ׳ן׳* יכולה להיות מדד טוב להערכת מרכז-הכובד של המשק האמריקני, משום שהיא מכילה את מרבית התאגידים הגדולים שבסיסם בארה״ב.

[17] בעוד שקבוצת ה׳גרעין׳ מעוצבת כקבוצה לא-משתנה, הכוללת אותם 16 תאגידים – הרי שהרשימה של *׳פורצ׳ן׳* עוברת שינויים קטנים מידי שנה. מצד שני, השינויים ברשימה נעשים בעיקר בתחתית הרשימה. מכאן, שהשפעת השינויים על המדד הינה מזערית. קיימים כמובן גם מיזוגים והשתלטויות בין הפירמות; אולם למרות חשיבותם, הם משפיעים במידה דומה על המונה (קבוצת ׳הגרעין׳) ועל המכנה (רשימת 500 הגדולים).

2.9 בממוצע לאותה תקופה.

מסקנה ראשונית שניתן להעלות מהתפתחות זאת, היא שעוצמתה היחסית של קבוצת תאגידי הנשק עלתה באופן דרמטי, דווקא אחרי הנסיגה מוויטנאם. מאז שנות השבעים תפסה קבוצה זו חלק הולך וגדל מהרווח הנקי של ה׳כלכלה הגדולה׳.

ג. *הגלובליזציה ו׳ההטיה הצבאית׳*

׳ההטיה הצבאית׳ בארה״ב השתקפה בנטייה של קבוצות-הון מרכזיות בארה״ב, להישען על רווחים הנובעים מתקציבים צבאיים וממשלתיים. המשמעות של נטייה זאת הייתה שינוי מבני עמוק שעבר המשק האמריקני: חלקים דומיננטיים הסיטו את עסקיהם האזרחיים אל עבר תחומים בטחוניים.

היו שראו במגמה זאת סימן להשתררות משטר של ׳כלכלת מלחמה מתמדת׳.[18] מגמה זו הייתה חלק משינוי מבני כלל-עולמי, שבו הייתה ירידה מתמדת בעוצמתה היחסית של ארה״ב במשק העולמי, ובמיוחד ביחס למשקים של אירופה ויפאן. מתחילת שנות השבעים, התחולל שינוי, אשר חדר לתודעתנו רק לאחרונה, ביחסים שבין המדינה הלאומית ובין הפירמות הטרנס-לאומיות. הירידה בעוצמתה היחסית של ארה״ב בולטת במיוחד, במגוון הפעילויות התעשייתיות שבהן הייתה לה בכורה מוחלטת במחצית הראשונה של המאה העשרים. בשנת 1960 היה התוצר המקומי הגולמי של ארה״ב גדול פי 1.5 מהתמ״ג המשותף של שתים-עשרה חברות השוק האירופי המשותף ויפאן ביחד. בשנת 1992, לאחר שלושה עשורים של ירידה יחסית, הגיע התוצר המקומי של ארה״ב רק לכמחצית התמ״ג המשותף של מדינות אלה.[19] בשנות החמישים והששים הייתה ארה״ב בעלת משק ׳סגור׳ יחסית. סך-כל הייצוא והייבוא שלה היו בערך 10% מהתל״ג, והמאזן המסחרי שלה הראה עודף. מאז 1970 השתנו הנסיבות: המשק האמריקני ׳נפתח׳; סחר-החוץ עלה לשיעור של כחמישית מהתל״ג, אבל המאזן המסחרי מראה גירעון הולך וגדל.

אובדן הדומיננטיות בסחר העולמי משתקף בנתוני הייצוא של ארה״ב: בשנות החמישים תפס הייצוא האמריקני 20% מכלל הייצוא העולמי. בשנות התשעים הוא נפל לשיעור של 10% בערך. הייצוא של יפאן וגרמניה וצרפת – אשר בשנות החמישים, היווה ביחד לא יותר מכעשירית מהייצוא העולמי – הגיע בשנות התשעים לפי שלושה מזה של ארה״ב, ותופס כשליש מהייצוא העולמי.

לתהליך זה התלוותה חדירה של קבוצות-הון זרות לארה״ב, תוך דחיקת רגליהן של פירמות אמריקניות. בשנת 1970, ההשקעות האמריקניות הישירות מחוץ לארה״ב הגיעו לסך 78 מיליארד דולר. השקעות אלה היו פי ששה מההשקעות הזרות הישירות שנכנסו

---

18 *Melman* (1985)

19 הנתונים לעיל מבוססים על: IMF, *International Financial Statistics Yearbook*; Commission of European Communities, *European Economy*; US Bureau of the Census, *Statistical Abstract of the US*; US Department of Commerce, Bureau of Economic Analysis, *The National Income and Product Acount of the US*

לארה"ב, ואשר הגיעו לסכום בן 13 מיליארד דולר. בשנת 1989 התהפך המצב: ההשקעות האמריקניות הישירות מחוץ לארה"ב הגיעו לסך 374 מיליארד דולר; אבל לראשונה, היו נמוכות מזרם ההשקעות הזרות שנכנס לארה"ב, ואשר היה שווה 401 מיליארד דולר.

הירידה בביצועים של המשק האמריקני האיצה את ההתפשטות הבינלאומית של תאגידים שבסיסם בארה"ב. בשנות החמישים, רווחי התאגידים שמקורם מחוץ לארה"ב הסתכמו בשיעור של 12% מסך כל רווחיהם; ואילו בשנות התשעים הגיעו רווחים אלה לכשליש מסך רווחיהם.

במקביל לירידת עוצמתה המשקית של ארה"ב, התמעטה השליטה של התאגידים הבינלאומיים שבסיסם בארה"ב. בשנת 1960, מתוך 174 התאגידים הגדולים בעולם בחמישה-עשר הענפים החשובים, 114 היו אמריקניים. בשנת 1990 נותרו רק 56 תאגידים אמריקניים כאלה.[20]

השינויים המבניים האלה הובילו לכך שתאגידים גדולים בארה"ב — אשר במחצית הראשונה של המאה העשרים, שלטו ללא עוררין בענפים אזרחיים בעולם — מצאו עצמם, ברבע האחרון של המאה העשרים, עומדים נוכח תחרות בינלאומית הולכת וגוברת מצד פירמות אירופיות, יפאניות, ואפילו קוריאניות. הם נאלצו לסגת, לפחות זמנית, לעבר תחומים שנשענו על תקציבי ממשלה, כמו חלל, אטום, ציוד רפואי, וטכנולוגיות צבאיות.[21]

---

[20] מחושב מנתונים המובאים במאמרו של *Franko* (1991)

[21] מאז שנות השישים, התחוללה נסיגה מתמשכת של פירמות אמריקניות בענפי האלקטרוניקה האזרחית. *'ג'נראל-אלקטריק'*, אשר הייתה עד לשנות השישים המובילה העולמית בתחום, נתקלה שוב ושוב במתחרים היפאניים והאירופיים, שהלכו ונגסו בנתחי השוק שלה. כתוצאה מכך נטשה *'ג'נראל-אלקטריק'* את תחומי העסקים האזרחיים, והתרכזה בעסקי נשק ובציוד רפואי יקר. בשנת 1985 רכשה החברה את RCA, בעיקר בגלל מפעלי הנשק של האחרונה. בשנת 1987 העבירה *'ג'נראל-אלקטריק'* את מרבית קווי הייצור של מוצרי הצריכה האזרחית שלה לקונצרן *'תומסון'* הצרפתי, תמורת פירמה לציוד רפואי של זה-האחרון. בין 1981 לבין 1987 מכרה *'ג'נראל-אלקטריק'* 232 חברות-בת, ורכשה 338 חברות אחרות. רוב החברות שנרכשו עסקו בציוד בטחוני או בציוד רפואי או היו פירמות-השקעה (*Business Week*, 16.3.87: pp. 112-113). בשנת 1992 ביצעה *'ג'נראל-אלקטריק'* את העסקה המושלמת: היא מכרה את מפעלי האלקטרוניקה הבטחוניים שלה לידי *'מרטין-מרייטה'* (אחת מקבוצת 16 תאגידי 'הגרעין' הבטחוני), ובתמורה הפכה לבעליה העיקריים של האחרונה (*Business Week*, 7.12.92).

תהליך דומה עבר על תעשיית המטוסים בארה"ב. בתחרות על פיתוח מטוסים רחבים בשנות השבעים זכתה *'בואינג'*, שהפכה למובילה עולמית בתחום; אולם גם היא סבלה מתחרות עם פירמות יפאניות, ובעיקר מהקונסורציום האירופי *'איירבוס'*.

פירמה חשובה אחרת, *'לוקהיד'*, כמעט התמוטטה — בעקבות כשלונה בפיתוח מטוס-הנוסעים מדגם L-1011; היא נחלצה רק תודות לסיוע מסיבי, מלווה בשערורייה, מאת ממשל ניקסון. *'לוקהיד'* זנחה מאז את ייצור המטוסים האזרחיים, ונסוגה כליל לעבר תחום הייצור הצבאי. גם *'מקדונל-דוגלס'* נחלשה עקב התחרות; חטיבת המטוסים האזרחיים שלה צברה הפסדי-ענק, למרות רמת המכירות הגבוהה שלה (*Business Week*, 23.5.88: pp.117-118).

תעשיית המכוניות האמריקנית, אשר בתחילת המאה העשרים מנתה 200 פירמות, עברה תהליך ריכוזיות; בשנות השבעים נותרו רק ארבע קבוצות, ששלטו על מרבית השוק המקומי. הפלישה היפאנית והאירופית לשוק המכוניות האמריקני החלה למוטט אותן. בסופו של דבר הן נכנסו מחדש לתחום הבטחוני, שאותו נטשו אחרי מלחמת-העולם השנייה. וכך רכשה *'ג'נראל-מוטורס'* בשנים 1984-1985 פירמות נשק גדולות, כמו 'EDS' וכמו 'Hughes-Aircraft', שהפכו אותה לאחת מעשרת הספקים

עד תחילת שנות התשעים המשיכו עסקי הנשק להיות בעלי השפעה חשובה, ואפילו מכרעת, על הרווחיות של קבוצות עסקים דומיננטיות במשק האמריקני; הנסיונות לקצץ בתקציבי הפיתוח הצבאי והמכירות הבטחוניות, מאז סוף שנות השמונים, העמידו חלק מהן בפני בעיה.[22] הגלובליזציה העסקית גרמה לכך, שחלק הולך וגדל של רווחי התאגידים הגדולים בא מפעילות מחוץ לארה״ב. מצד שני, חלק הולך ופוחת מרווחים אלה עובר להכנסות הממשל ממסים. התוצאה היא, שהגדלת סך הרווח העסקי בארה״ב דורשת עלייה הולכת וגדלה ברכש ממשלתי-צבאי מקומי; וכך התחזקה במקביל התלות של קבוצות מרכזיות במשק האמריקני בממשל. זאת שיטת ה׳קיינסיאניזם הצבאי׳, שעליה כתבו צורו וגולד.

הבעיה החריפה לאחר נפילת ברית-המועצות. אז נחשף הפער בין ייצור הנשק לבין צרכי הביטחון. בניגוד לסחורות האזרחיות, תהליך הייצור הבטחוני הולך והופך ליקר ואקסקלוסיבי, והצדקתו הופכת לבעייתית.[23] כתוצאה מכך, הרכש הבטחוני המקומי נחשף באופן קיצוני לתנאים של אי-ודאות, לתנודות פוליטיות, לחוסר-יציבות, לבזבוז ולשחיתות.

כדי להפחית מאי-היציבות, וכדי לוודא שקווי התכנון והייצור ימשיכו לפעול ללא תנודות — הפירמות, התלויות בחוזים ממשלתיים, נאלצות למצוא נתיב חדש: לייצא את תוצרתן אל עבר מדינות חסות ומוקדי קונפליקט ברחבי העולם, ולו כפתרון ׳אנטי-מחזורי׳ לתנודות בצריכה המקומית. הגלובליזציה העסקית הובילה, בסופו של דבר, לגלובליזציה של עסקי הנשק.

ד. ייצוא נשק: רווחים והשינויים בחלוקת ההכנסות בעולם

ד.1. רווחיות הייצוא

לא תמיד מזיקה אי-יציבות לעסקי הנשק. באירופה המלוכנית שיגשגו עסקים אלה (יחד עם עסקי הפיננסים) כתוצאה מהביקושים הפתאומיים, שנבעו ממלחמות בין שליטים בעלי יצרים. בתחילת המאה השמונה-עשרה מצא עצמו פרידריך ׳הגדול׳ מעורב במלחמת ׳שבע השנים׳, ללא ציוד לצבאו; הוא נאלץ לייבא 32,000 רובים בדחיפות,

---

הגדולים של משרד ההגנה האמריקני. בעקבותיה הלכו ׳פורד׳ ו׳קרייזלר׳, שביצעו רכישות דומות והרחיבו את מכירותיהן למשרד ההגנה.

[22] נסיונות לבקר את תהליך תיקצוב הקניות של הפנטגון בשנות השמונים, נתקלו בחומה של השתקה. בשנת 1985 חשף ג׳וזף שריק, המבקר הכללי של הפנטגון, כי מתנהלת חקירה פלילית נגד ארבעים-וחמישה מתוך מאה ספקי הנשק הגדולים של הפנטגון (*Business Week*, 1.7.85: p. 24). בשנת 1988 נערך ׳מבצע הרוח הרעה׳ שיועד לחשוף אי-סדרים במשרד ההגנה. במרוצת המבצע התגלו הונאות ושחיתויות בהיקף כה גדול, עד שזכו לתואר ״הפשע של הצווארון הלבן הגדול בהיסטוריה של ארה״ב״. מרבית תאגידי הנשק הגדולים היו מעורבים בזיוף הוצאות, ניפוח עלויות ייצור, שוחד, גניבת מסמכים ותוכניות. כל התאגידים שנתפסו הגיעו משום-מה להסכמים עם הממשל מחוץ לבתי-המשפט, שהסתכמו בקנסות מזעריים. קרלוצ׳י, שר ההגנה דאז, שלפני כן כיהן כמנהל אחד התאגידים האלה, טען באזני העיתונאים: ״... תפקידי, אינו להעניש פירמות אמריקניות. תפקידי הוא, להגן על הביטחון הלאומי של ארה״ב...״ (*Time*, 25.7.88: pp. 34-36)

[23] *Augustine* (1975). הנחותיו, בעיקרן, נראות תקפות גם אחרי נפילת בריה״מ.

ושילם תמורתם מחיר כבד. שנים אחדות קודם-לכן החליט להפסיק את ייצור הרובים בארצו, מטעמים של חוסר ביקוש;[24] יש לציין כי פרידריך נחשב לאחד מהמלכים ׳הרציונליים׳ ביותר של אותה תקופה.

מאז המאה התשע-עשרה, ייצור הנשק קיבל צביון קפיטליסטי. מלבד אירגונה התעשייתי של העבודה השכירה, נותקו עסקי הנשק מהבעלות הממלכתית והועברו לידי היוזמה הפרטית היעילה. הם גם החלו להיות מעורבים בתחרות בינלאומית, אשר לעתים קרובות לבשה צביון פראי ביותר. בסוף המאה התשע-עשרה בלטו בארוני נשק כמו קרופ, נובל, ויקרס, די-פונט, ארמסטרונג וקרנגי, שלחמו ביניהם במרץ להרחבת מכירותיהם בשווקים הבינלאומיים.[25]

החיבור בין בעלות פרטית ובין סחר בינלאומי היה מצליח ביותר בענף, אילולא זכה לשפע של גינויים מצד תנועות סוציאליסטיות ברחבי העולם. ערב מלחמת-העולם הראשונה נחשף פן נוסף בעסקים אלה: אחדים ממנהלי קונצרן ׳קרופ׳ הסתבכו בשערוריית שוחד אופיינית, שבעקבותיה נשפטו ופוטרו כמה קצינים בכירים בצי הצבאי של גרמניה. בהשיבו למבקריו מהמפלגה הסוציאל-דמוקרטית בפרלמנט, הצהיר יוסיאס פון-הירינגן, שר המלחמה: אם גרמניה רוצה לשמור על כושר-ייצור מלא של התעשייה הצבאית בעיתות שלום, על יזמיה הפרטיים לייצא נשק רב ככל האפשר. רק יצרנים פרטיים, הוא הדגיש, משוחררים ממעצורים פטריוטיים, שמאפיינים פקידים ממשלתיים ומנהלי מפעלים בבעלות המדינה. בהפנותו אצבע מאשימה אל עבר ספסלי האופוזיציה הסוציאל-דמוקרטית, שבמשך שנים הציגה את אלפרד קרופ כסמל לקפיטליזם המיליטריסטי, הוא אמר: ״... מי נהנה משגשוג תעשיות הנשק הפרטיות? ללא ספק, העובדים שמיוצגים על ידי הסוציאל-דמוקרטים; משום שאילו ההזמנות לייצוא נשק היו חדלות, המפעלים שמעסיקים עובדים אלה היו נסגרים...״ (*Sampson*, 1977: p.42).[26]

מסתבר כי ׳קיינסיאניזם צבאי׳ הוא שיטה גרמנית ישנה, ולא חלום אמריקני חדש. שלב זה של ׳יוזמה חופשית׳ בעסקי הנשק הסתיים לאחר מלחמת-העולם הראשונה. מצד אחד, השתררה בעולם המערבי רוח אנטי-מיליטריסטית שלוותה בוועדות-חקירה מטעם חבר-הלאומים. אלה האשימו את ׳סוחרי המוות׳ בליבוי סכסוכים ובחירחור מלחמות למען תאוות-בצע. מצד שני, משנות השלושים התחילו המשטרים המיליטריסטיים החדשים באירופה וביפאן לכפוף את פירמות הנשק הפרטיות לצרכים המדיניים שלהם.

גם בארה״ב, שם תמיד שררה היוזמה הפרטית, עברה תעשיית הנשק שינויים. ועדת-חקירה מטעם הסנאט, בראשותו של הסנטור ג׳ראלד ניי, התחקתה אחר עסקי השוחד וקידום המכירות, אשר פירמות נשק אמריקניות ניהלו באמריקה הלטינית, בגיבוי פקידי ממשל אמריקאים. בין השאר, היא חקרה את הרווחים שהפיקו בנקאים ותעשיינים אמריקאים מכניסת ארה״ב למלחמת-העולם הראשונה.

בעקבות ועדת-ניי, העביר הקונגרס הבדלני בשנת 1935 את ׳תקנת הנייטרליות׳: היא

---

[24] ולאק (1979), עמ׳ 18.

[25] *Sampson* (1977): chs. 2-4

[26] כחלק ממלחמתו בסוציאל-דמוקרטים, הנהיג אלפרד קרופ עבור עובדי מפעליו שיטות ששימשו יותר מאוחר את ביסמרק כדגם להקמת מדינת רווחה. בכך הקדים בכחמישים שנה את הנרי פורד, ששיטותיו הדומות כלפי עובדיו היוו דגם למדינות הרווחה במערב.

מחייבת את הנשיא, בעת פריצת מלחמה בין מדינות זרות, למנוע אספקת נשק מארה״ב לצד כלשהו המעורב במלחמה. התקנה גם הסמיכה רשויות ממשלתיות לפקח באופן הדוק על ייצוא נשק מארה״ב. היה זה הניסיון הראשון שנעשה בארה״ב להגבלת סחר חופשי של נשק בשוק הבינלאומי. הצעד הבא של הקונגרס היה בשנת 1941, עם כניסת ארה״ב למלחמת-העולם השנייה: ׳תקנת החכר והשאל׳. זו הפכה את הממשל האמריקני למפקח הראשי על הסחר הבטחוני. לקראת סוף מלחמת-העולם השנייה כבר היה מוסכם על פקידי הממשל, שייצוא בטחוני חדל מלהיות עסק פרטי והפך למרכיב חשוב במדיניות-החוץ האמריקנית. בעידן המלחמה הקרה הפכה ׳דוקטרינת טרומן׳ את ייצוא הנשק, בעיקר לאירופה, לאחד האמצעים החשובים של ׳בלימת הקומוניזם׳. יותר מאוחר, הפכה מטרה זאת אמצעי להצדקת משלוחי נשק אל דרום-מזרח אסיה ואל אמריקה-הלטינית ואל המזרח-התיכון.

למרות זאת, ייצוא הנשק היה קטן יחסית ונתון לתנודות בלתי פוסקות. עיקר עסקי הנשק בארה״ב, שנותרו בבעלות פרטית, התבססו על ביקוש מקומי. המלחמה הקרה בשנות החמישים והששים, התבטאה במרוץ חימוש והרכש הבטחוני המקומי נשמר בזכותה ברמה גבוהה יחסית, בהשוואה לעידן שלפני מלחמת-העולם השנייה. החשיבות של הייצוא הבטחוני החלה לעלות רק בשנות השבעים: בעידן ניקסון ופורד, שלאחר הנסיגה מוויטנאם — ונוכח הקיצוצים בהוצאות הצבאיות המקומיות, שבאו בעקבותיה.

מעיון ראשוני בנתונים של תקופת 1990-1963, ניתן להטיל ספק בחשיבותו של ייצוא הנשק כמכשיר כלכלי מבחינת המשק האמריקני. בשנים אלה, ייצוא הנשק היה נמוך; הוא היה בממוצע 16% מהיקף הקניות הבטחוניות המקומיות.[27] זאת גם הייתה מסקנתם של חוקרים שונים בנושא.[28] אלא שיש כאן בעיה כפולה: ראשית, אם ניגשים לנושא לא רק כאל צילום-מצב אלא כאל תהליך מתפתח — מסתבר כי חשיבות ייצוא הנשק הלכה וגדלה; מרמה של 6.5% מסך הקניות המקומיות בשנת 1963 עד לרמה של 40% בשנת 1998. שנית, יש לזכור שהחזית **המצרפית** אינה חזות הכל; מאחוריה יכולים להסתתר גורמים, שאינם גלויים למשקיף מבחוץ.

סך-כל המכירות הוא גורם חשוב; אבל בעסקי נשק, כמו בקפיטליזם בכלל — החשוב מכל הוא **שיעור-הרווח**. המכירות משמשות רק כאחד האמצעים להשגת הרווח; לא תמיד קיים קשר ישיר בין העלייה או הירידה במכירות ובין שיעור-הרווח. מכל מקום, ממצאים שונים מלמדים כי הרווחים מייצוא הנשק נוטים להיות הרבה יותר גבוהים מאשר הרווחים שמופקים מהמכירות הצבאיות המקומיות. לפי מחקר פנימי שערך משרד ההגנה האמריקני, רווחי ייצוא אלה נאמדים בפי 2.5 מאשר הרווחים מהמכירות הצבאיות המקומיות.[29] הערכות דומות, שנעשו על ידי מקורות שונים בתעשייה

---

[27] בשנים אלה, הייצוא הבטחוני הנמוך ביותר היה 4.1 מיליארד דולר בשנת 1964; והגבוה ביותר הגיע ל-14.3 מיליארד דולר בשנת 1987. לעומת זאת, הרכש הצבאי המקומי נע בין נקודת השפל של 47 מיליארד דולר בשנת 1974, לבין השיא של 110 מיליארד דולר בשנת 1987.

[28] *Krause* (1992): p. 106

[29] מצוטט אצל: *Brzoska and Ohlson* (1987): p. 20

האמריקנית, נעו בין פי 2 לבין פי 2.3 בערך.[30] אומדנים מעין אלה אינם יכולים לספק הערכה בדבר כמויות אבסולוטיות של רווח, לכל סוג של מכירה בטחונית; אך אפשר להסתייע בהם, כדי לאמוד את המשקל היחסי של הרווח מייצוא בתוך סך-כל הרווח שנובע ממכירות בטחוניות. הם יכולים להצביע גם על חשיבות הייצוא הבטחוני, בעבור תאגידים אמריקניים הנשענים על ענף הנשק.

האומדן שלנו התבסס על המודל הבא: פיצלנו את סך כל המכירות הבטחוניות (MS) לשני מרכיביהן העיקריים – מכירות בטחוניות מקומיות (MS_d), וייצוא בטחוני (MS_e).

היחס בין הרווח למכירה מקומית ובין הרווח ממכירה לייצוא, יסומן באות (α). במלים אחרות, הרווח מייצוא הוא (a) פעמים הרווח ממכירה מקומית. האומדן בדבר החשיבות היחסית של הרווחים מייצוא (RDE) יהיה אפוא:

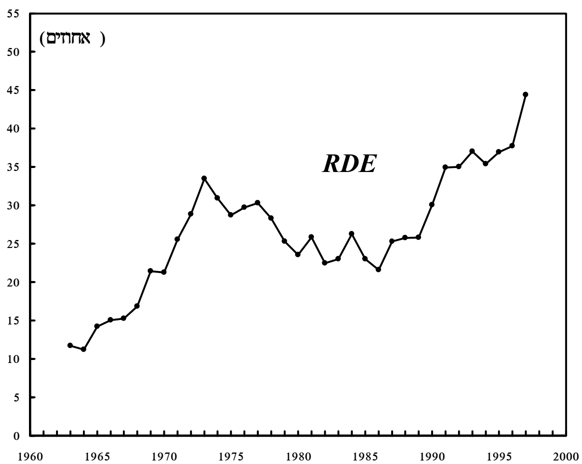
$$RDE = (\alpha * MS_e) / (\alpha * MS_e + MS_d)$$

אנו מניחים שברבע האחרון של המאה העשרים, הייצוא הבטחוני מארה"ב היה רווחי פי שניים מאשר המכירות הצבאיות המקומית. נציב בסדרות הנתונים: $\alpha = 2$

שרטוט ו'2 מתאר את השינויים בחשיבות היחסית של רווחיות הייצוא הבטחוני לאורך התקופה של 1963-1997.[31]

שרטוט ו'2

החשיבות היחסית של הייצוא הבטחוני לרווחיות העסקים בארה"ב

הערה: הסבר התחשיב מוצג בטקסט.

מקור: U.S. Department of Commerce; DRI; World Military and Arms Transfers

---

[30] למשל: *US Congress, Office of Technology Assessment* (1991): p. 53

[31] נתוני הקניות הצבאיות המקומיות בארה"ב החלו להתפרסם רשמית רק משנת 1968. משום כך, הערכנו את השנים 1963-1967 באמצעות שירשור הנתונים של הקניות המקומיות עם סך ההוצאות הצבאיות, בהנחה שהיחס בין שני הגדלים נותר פחות או יותר קבוע.

אף כי מדובר בהערכה גסה, ניתן לראות מהשרטוט כי מוטעית היא הדעה המקובלת, ולפיה ייצוא נשק מארה״ב הינו שולי או חסר חשיבות כלכלית – ומיועד בעיקר לצרכים ׳מדיניים׳ או ׳אסטרטגיים׳. בהנחה שמרנית למדי (מקדם $\alpha = 2$), מסתבר שהרווחים מהייצוא הבטחוני היו בממוצע 23% מכלל הרווחים ממכירות צבאיות. נתח שכזה אינו שולי מבחינת תאגיד גדול בארה״ב; ומרבית מוכרי הנשק וייצואניו הם תאגידי-ענק, בקנה-מידה אמריקני.

על פי השרטוט, ניתן להגדיר שלוש תקופות בהתפתחותה של חשיבות הרווחים מייצוא נשק: התקופה הראשונה הייתה למן אמצע שנות השישים ועד אמצע שנות השבעים, ובה עלתה בתלילות רמת החשיבות של הרווח מייצוא: בשנת 1964, לפני המעורבות בוויטנאם, היא הייתה 12%; היא טיפסה לשיא של 34% בשנת 1973 – שהייתה, מצד אחד, תקופה של ייצוא מסיבי למזרח-התיכון ומצד אחד היוותה ירידה במכירות המקומיות.

התקופה השנייה הייתה מאמצע שנות השבעים עד אמצע שנות השמונים. היא התחילה בסוף תקופת נשיאותו של קרטר, והסתיימה לקראת סוף כהונתו של רייגן. בתקופה זו ירדה בהדרגה החשיבות של הרווחים מייצוא, עד לרמה של 22% בשנת 1986. הסיבה לכך הייתה ההתרחבות המהירה במכירות הבטחוניות המקומיות, ביחס לעלייה בייצוא הנשק.

התקופה השלישית מגיעה עד לסוף שנות התשעים; היא עומדת בסימן עלייה הדרגתית ברמת החשיבות של רווחי הייצוא הבטחוני, מבחינת קבוצות מרכזיות בארה״ב – נוכח הירידה ברכש הבטחוני המקומי, מאז כהונתו של ג׳ורג׳ בוש האב. המכירות המקומיות נפלו מרמה של 136 מיליארד דולר בשנת 1986, לשפל של 76 מיליארד דולר בשנת 1996 (במחירים קבועים של 1995). מגמה זאת, הלכה והתחזקה בסוף שנות התשעים; תלותה של קבוצת ׳הגרעין׳ של תאגידי הנשק ברווחי הייצוא הבטחוני, כנראה מגיעה לרמה של 40%-45% בערך.

בתקופה שבה מרבים לדבר על ׳שלום של שווקים׳ ועל הסכמי ׳NAFTA׳ ועל הסדרי ׳GAAT׳, נראה שהייצוא הבטחוני הינו חשוב בעיקר מבחינת רווחי התאגידים האמריקניים הקשורים לעסקי נשק; אולם נוכח התפתחותה של תחרות בינלאומית חריפה – עשוי משבר רווחיות חדש לשוב ולהפוך את ייצוא הנשק לחיוני, אם לא לקריטי, מבחינת שרידותן של קבוצות מרכזיות במשק האמריקני.[32]

---

[32] כמה דוגמאות לתפקיד המכריע שהיה לייצוא הבטחוני בשרידותם של תאגידים אמריקניים גדולים: *׳גרומן׳* ניצלה מפשיטת רגל ברגע האחרון, בשנת 1974, בעזרת עסקת ייצוא מוצלחת של מטוס F-14 לאיראן (*Sampson*, 1977: pp. 249-256). עסקת המכירה של 72 מטוסי F-15E, שהציעה *׳מקדונל-דוגלאס׳* לערב-הסעודית, הוצגה בעיתונות כ״**להיות או לחדול**״ (*Business Week*, 16.3.92, p. 37). לעומת זאת, גורלה של *׳נורתרופ׳* נחרץ, לאחר שפרוייקט ׳המטוס לייצוא׳ שלה, F-20, אשר על פיתוחו בזבזה *׳נורתרופ׳* 1.4 מיליארד דולר, לא הצליח להימכר אפילו במדינות גרורות כמו ישראל (*Ferrari et.al,* 1987: p. 27).

ד.2 *מיסחור הנשק והשינויים העולמיים בתפוצתו*

עליית החשיבות של הייצוא הצבאי הפכה את מדיניות-החוץ של ארה״ב למכשיר תמיכה בעסקי הייצוא של תאגידי-הנשק האמריקניים. מאז שנות השבעים, היה נראה שלא עוד מדובר ב׳בלימת הקומוניזם׳ למען מרחב-מחיה לקפיטליזם, הזקוק ל׳חופש מסחר׳ — אלא בבלימה של הירידה בכושר התחרות של העסקים האמריקניים בתוך הסיסטמה הקפיטליסטית בעולם.

הקשרים ההדוקים בין הסחר ובין הדגל התפתחו בשתי דרכים: האחת הייתה בשינוי של אופי המימון בתחום ייצוא הנשק האמריקני; השנייה הייתה בשינויים בהתפלגות האזורית של הייצוא. בשנות החמישים, בעידן ההגמוניה האמריקנית הבלתי מעורערת, המענקים הצבאיים של ממשל ארה״ב מימנו בערך 95% מייצוא הנשק האמריקני. נשק זה נחשב ליקר; הוא היה קשה להשגה, והיקף תפוצתו היה מצומצם. במרוצת שלושים השנים הבאות, המצב התהפך: נפח העסקות הלך וגדל, אולם הלך וירד חלקו של סיוע החוץ האמריקני במימונו. בשנות השישים, 61% מהייצוא הצבאי מומנו באמצעות מענקים מטעם ממשל ארה״ב. בשנות התשעים, לעומת זאת, מענקים אלה מימנו פחות מאשר שליש מהייצוא.[33] הירידה במענקים הצבאיים של הממשל, שהתחוללה במקביל לעליית הייצוא הבטחוני מארה״ב, הובילה לתהליך **מיסחור הנשק** — ותהליך זה קשור לשינויים באזורי מכירת הנשק בעולם.

טבלה ו׳1 מתארת את ה׳אזורים החמים׳ שאליהם זרם נשק, בעיקר אמריקני וסובייטי, במרוצת השנים 1963-1989. בשנות החמישים והשישים, המלחמה הקרה בין ארה״ב לבריה״מ התמקדה באירופה הלא יציבה שלאחר מלחמת-העולם. בתקופה זו, רוב הנשק בעולם זרם לנאט״ו ולברית-ורשה, וזאת, במימון גבוה של המעצמות. מאז שנת 1965 עבר מוקד הסכסוך לדרום-מזרח אסיה, כשהוא מושך אליו את השיעור הגבוה ביותר של ייצוא הנשק בעולם. בשנים אלה, בלטה ההסלמה המהירה בכמות הסחר בנשק, אם כי חלק ניכר ממנה נבע מהעלייה המהירה במחירי הנשק. בתקופה זו גדלו המכירות ב-65%, במחירים קבועים. לאחר הנסיגה מוויטנאם, בשנות השבעים, הפך המזרח-התיכון למוקד הקונפליקטים בעולם; וכפועל-יוצא — לאזור המוביל ביבוא נשק, תוך כדי גידול מואץ בנפח המכירות (גידול של 135% במחירים קבועים).

השינוי בהתפלגות מכירת הנשק בעולם, מאז 1973, היווה מפנה חשוב: הוא התרחש בתחילת הירידה של ארה״ב משליטתה הפוליטית והפיננסית בעולם. במקביל לירידה זו, התפתח בארה״ב משבר פיסקלי שהחריף במהירות. בשנות החמישים והשישים, הגירעון בתקציב הפדראלי היה בממוצע שנתי, פחות ממחצית האחוז מהתמ״ג; הוא עלה לשיעור של 1.9% בשנות השבעים, המשיך לרמה של 4.1% בשנות השמונים, והגיע לשיא של 4.8% בחצי הראשון של שנות התשעים.[34]

---

[33] הנתונים חושבו מתוך: US Department of Commerce, Bureau of Economic Analysis, *Statistical Abstract of the U.S.* (various years).

[34] מחושב מנתוני הקונגרס: US Congress, *Economic Report of the President* (1993): Table B-76, p. 438

טבלה ו׳1: ייבוא נשק לפי אזורי העולם
(ממוצעים שנתיים במחירי 1987)

תקופה	סך מכירות מיליארדים (מחירי 1987)	מתוכן אחוז הייבוא מכלל המכירות בעולם: נאט״ו וברית ורשה (%)	מזרח אסיה (%)	המזרח התיכון (%)	אפריקה (%)	אזורים אחרים (%)
1963-64	11.7	49.9	17.3	9.9	4.3	18.7
1965-73	19.4	28.9	35.2	16.8	3.8	15.3
1974-84	45.6	18.7	11.3	36	16.3	17.4
1985-89	51.1	18	12.4	32.9	9.5	27.1

מקור: ACDA, *World Military Expenditures and Arms Transfers* (various years).
הנתונים השוטפים עובדו למחירים קבועים של 1987, על בסיס אינדקס מחירי התמ״ג של ארה״ב;
מקור: U.S. Congress, *Economic Report of the President* (1993): Table B-3, 352

התפתחויות אלה הגבילו את יכולתו של הממשל לממן את ייצוא הנשק, שנחשב כסיוע למדינות קליינטיות. בתקופת הממשלים של אייזנהאור, קנדי וג׳ונסון, המענקים הצבאיים היו יכולים לשמש כמכשיר במדיניות-החוץ האמריקנית, רק כל עוד היקף הייצוא הבטחוני היה נמוך יחסית להוצאות הממשל.

מצב זה השתנה בסוף שנות השישים; ואכן, ׳דוקטרינת ניקסון׳ משנת 1969 שיקפה את השינוי. לפי הדוקטרינה החדשה, משלוחי נשק מארה״ב יתבססו ככל האפשר על יכולת התשלום של המדינה המקבלת. ניתן לאמר, שמאז תקופת ניקסון, התחיל התהליך של מיסחור הנשק — ובמקביל, הירידה המתמדת ב׳פוליטיזציה׳ שלו.

נקודת-מפנה אחרת, שאירעה במקביל, הייתה העתקת מוקד הקונפליקט העולמי מדרום-מזרח אסיה אל עבר המזרח-התיכון. זרימת הנשק למזרח-התיכון תאמה את החלוקה-מחדש הדרמטית, שהתחוללה בהכנסה העולמית בעקבות משבר מחירי הנפט בשנת 1973. הצמיחה המהירה של ההכנסות מנפט, במדינות ׳אופ״ק׳, הפכה אותן ליעד מצוין למכירות מסיביות של נשק, ואף האיצה את התהליך העולמי של מיסחור הנשק. בשנים 1974-1984 תפס המזרח-התיכון בערך 36% מכלל הסחר העולמי בנשק; וחשוב מכל: נפח המכירות עלה בשיעור של 136% במחירים קבועים, בהשוואה לתקופת הקונפליקט בדרום-מזרח אסיה. בשנים אלה הגיעו המכירות למזרח-התיכון לסכום בן 16.4 מיליארד דולר (במחירי 1987). במקביל הייתה עלייה תלולה במכירות נשק לאפריקה, בעיקר למדינות מפיקות נפט כמו לוב. בשנים 1985-1989 המשיכה העלייה

בהיקף מכירות הנשק בעולם, והממוצע השנתי הגיע לרמה של 51.1 מיליארד דולר. אולם הירידה במחירי הנפט, למן אמצע שנות השמונים, השפיעה על היקף הרכישות במזרח-התיכון. הוא נותר, אמנם, אזור מוביל בייבוא נשק: 32.9% ממכירות הנשק בעולם זרמו אליו; אולם בסוף שנות התשעים, הוא הפסיק להיות אזור אטרקטיבי. רוב המדינות מפיקות הנפט באזור, כולל ערב-הסעודית וכוויית, שקועות בחובות; קניינויות נשק גדולות בעבר, כמו איראן ועירק, היו נתונות לאמברגו בינלאומי. עם זאת, קיימות מדינות מבטיחות אחרות, בעיקר במזרח-הרחוק, בדרום-אסיה ובאמריקה הלטינית — המפיקות נפט, חומרי-גלם, וכוח-עבודה זול — אשר השווקים שלהן 'התעוררו', בעקבות ירידת ארה"ב ובעקבות התפשטות הקונצרנים הטרנס-לאומיים. הבולטות הן סין, טייוואן, מלזיה, דרום-קוריאה, פקיסטן, הודו, מקסיקו, ברזיל, ארגנטינה ואחרות בעלות 'נס' זה או אחר; הן נכנסות עתה לעידן של התחמשות — ואולי בעזרת השם ומתווכיו הרבים — לקונפליקטים מזוינים. הן מתחילות להיות גורם משמעותי בקניית נשק בעולם. זאת חלק מהסיבה לעלייה הפתאומית שנרשמה בשנים האחרונות, באחוז ייבוא הנשק, המתגלה בסעיף 'אחרים' ב*טבלה ו'1*.

לסיכום, בין סיום מלחמת-העולם השנייה לבין סוף שנות השמונים אירעו כמה תהליכים חשובים בתחום הייצור והסחר בנשק: בארה"ב עלתה, מאז מלחמת וייטנאם, קבוצת תאגידים חזקה של ספקי נשק גדולים, שתפסה אחוז הולך וגדל מהכנסות 'הכלכלה הגדולה' האמריקנית. מגמה זאת חפפה את תהליך ה'הטיה הצבאית': העתקת מרכז-הכובד של המשק האמריקני אל עבר פעילות הנשענת על תקציבי ממשל ועל עיסוק בטכנולוגיה צבאית. תהליך זה, לפחות בחלקו, נבע מכך שפירמות בינלאומיות, אשר בסיסן בארה"ב, איבדו את מעמדן הדומיננטי בשווקים האזרחיים. תהליכים אלה באו לידי ביטוי בפעילות הממשל, בעיקר בתקופת נשיאותם של רייגן ובוש: הגברת התקציבים המקומיים לרכש צבאי; ובמקביל — מדיניות-חוץ תוקפנית, המעודדת ייצוא נשק.

מיסחור הנשק כחלק ממדיניות-החוץ האמריקנית, התרחש במקביל לתהליך החלוקה-מחדש של ההכנסה העולמית, ולעליית המדינות מפיקות הנפט במזרח-התיכון. התוצאה הייתה, שתאגידי הנשק המובילים בארה"ב — אשר בעבר נשענו בעיקר על התקציב הבטחוני המקומי, ועל סיוע-החוץ של הממשל במימון ייצוא הנשק — הפכו לתלויים, באופן גובר, בכושר ההכנסה של עסקי הנפט במזרח-התיכון. בהמשך, ניווכח כי תלות זאת לא הייתה חד-צדדית אלא היוותה בסיס לקואליציה רב צדדית: **קואליציה של עסקי נשק ונפט.**

ה. *תאגידי הנפט הגדולים והמזרח-התיכון: משברים והסדרים חדשים*

המוסכמה הרווחת בקרב חוקרי הפוליטיקה של הנפט היא, שמשבר הנפט של שנות השבעים היה השלב האחרון בהתערערות הסדר הישן של הנפט. הסדקים הראשונים הופיעו בראשית שנות החמישים, בעת המרד הקצר של מוצאדק באיראן. באותה עת התחילה להתערער האחיזה הבלעדית של קבוצות הנפט ה'אימפריאליות'. שני גורמים עיקריים הובילו לאובדן מעמדן של קבוצות הנפט המובילות: הראשון, כניסת מתחרים חדשים לענף; השני, צמיחת הלאומנות המדינית במזרח-התיכון.

לאחר מלחמת-העולם השנייה שלטה בנפט הבינלאומי, באופן מרוכז, קבוצה של תאגידי נפט שכונתה 'שבע-האחיות'. הקבוצה כללה את *'אקסון'* (קודם-לכן 'סטנדרד-

אויל אוף ניו-ג׳רסי׳), *׳רויאל-דאץ׳-של׳*, *׳בריטיש-פטרוליום׳* (קודם-לכן ׳החברה האנגלו-איראנית׳), *׳טקסקו׳*, *׳מוביל׳*, *׳שברון׳* (קודם-לכן ׳סוקאל׳), ו*׳גולף׳*. בהדרגה החלו לחדור אל שוק הנפט פירמות עצמאיות, וכן ברית-המועצות, ואלה כירסמו ברמת ריכוזיותו של הענף. התוצאה התחוורה במרוצת השנים 1953-1972: חלקן של ׳שבע-האחיות׳, בשליטה על זכיונות בשדות נפט שמחוץ לארה״ב, נפל מ-64% ל-24%; חלקן בשליטה ברזרבות נפט ׳מוכחות׳ נפל מ-92% ל-67%; חלקן בהפקת נפט גולמי נפל מ-87% ל-71%; בזיקוק נפט — מ-73% ל-49%; בשינוע, מ-29% ל-19%; ובשיווק, מ-72% ל-54%.[35]

שינוי בולט אחר בענף היה *׳מהפכת הניהול׳*. ענף הנפט היה ידוע באופיו השמרני ובשליטה הסמכותית, אם לא העריצה, של הבעלים והמנהלים של פירמות הנפט. עתה נראה כי בעליהם של תאגידי הנפט הגדולים איבדו את האוטונומיה, שאיפיינה את עסקי הנפט בין שתי מלחמות-העולם; ידיים רבות החלו לבחוש בענף: פקידים במשרדי החוץ וההגנה של המעצמות, שרי נפט, מלכים, אמירים, דיקטטורים וקציני צבא. כולם חברו יחד, להפקיע את השליטה הבלעדית מידי תאגידי הנפט.

בתחום הפקת הנפט הגולמי (׳מעלה הזרם׳ בעגת הענף), נכנעו התאגידים הגדולים, זה אחר זה, לתביעות שליטים לאומנים וקצרי רוח; בין שנות החמישים לבין שנות השבעים — או, ליתר דיוק, מהמרד של מוצאדק ועד להפיכת קדאפי — ויתרו התאגידים על זכיונותיהם בהפקת נפט גולמי במזרח-התיכון. בשנות החמישים שלטו התאגידים הגדולים ב-90% מהנפט הגולמי המופק בעולם הלא-קומוניסטי; בסוף שנות השבעים נותרו להם 37% מהשליטה, וזו ברובה הייתה מרוכזת בצפון-אמריקה.[36]

תהליך דומה התחולל בצד אספקת הנפט (ב׳מורד הזרם׳). כתוצאה ממשברי הנפט, אשר גרמו לזעזועים במשקים התעשייתיים ברחבי העולם, הענף עבר תהליך של *׳פוליטיזציה׳*. המדינות המפותחות הפכו את הנפט — או יותר נכון, את עלויות הנפט — לנושא חשוב במדיניות הכלכלית וביחסי-החוץ שלהן. תאגידי הנפט מצאו עצמם כפופים לאינטרסים של ׳ביטחון לאומי׳. הביטוי לכך היה במעורבות גוברת, בפיקוח, ואף בתחום התיכנון של האספקה, על ידי רשת סבוכה של רשויות ציבוריות וממשלתיות. הנפט הפך לנשק פוליטי: ״... וכמו שמלחמה חשובה מכדי להותירה בידי גנראלים, כך הנפט חשוב מכדי להותירו בידי מנהלי פירמות הנפט...״, כותב דניאל ירג׳ין (*Yergin*, 1991: p. 613).

וכך התגבשה לה המוסכמה, הידועה בשם *׳תיזת הגוויעה׳*: שקיעתם של תאגידי הנפט הגדולים, אשר בעבר הלא רחוק נדמו כענקים השולטים בעולם. הגורמים לגוויעה נראו מובנים-מאליהם: שקיעת המעצמות הקולוניאליות; הלאומנות בעולם הפריפריאלי; הנטל הכבד של עלויות ההפקה; הצורך ביציבות האספקה; המחירים בעולם המפותח. כל אלה כירסמו באוטונומיה של הענף. התאגידים הפכו ל׳מתווכים׳, ל׳סוכנויות ממשלתיות׳, ל׳חגורת תמסורת׳ בין הממשלים במדינות האם ובין הממשלים

---

[35] *Jacoby* (1974): Table 9.12, p. 211

[36] הנתונים נלקחו מתוך *Penrose* (1987): p. 15

במדינות מפיקות הנפט.[37] מי שקובע, בסופו של חשבון, את מהלך העניינים בכלכלה הפוליטית הבינלאומית, ובעיקר מאז משברי הנפט, הם הדיפלומטים ופקידי המדינה.[38]

'תיזת הגוויעה' נראית משכנעת ואופנתית. היא מסתדרת היטב עם הגישות 'הריאליסטיות' של שנות השבעים; עם האמונה בשקיעת הקפיטליזם התחרותי של שנות הששים; עם 'מהפכת המנהלים' משנות הארבעים; ואף עם ה'מהפכה הביורוקרטית' משנות השלושים. אבל למאמינים ב'תיזת הגויעה' נותרה עדיין בעיה רצינית: הם זקוקים להוכחה, מהתחום העיקרי שעליו מתבססים עסקי הנפט — והוא תהליך הפקת הרווח.

כדי לאמת את התיזה של הדטרמיניזם הביורוקרטי, או את התיזה בדבר שקיעתו של הקפיטליזם המשפחתי ועלייתו של הקפיטליזם המדינתי — יש להוכיח כי השינויים באופיו של הקפיטליזם אכן שינו את אופי חלוקת-ההכנסות ואת מנגנון הצבר ההון. הקפיטליזם צמח והתפשט ברחבי העולם, לא משום שהוא סיפק אתוס חדש; אלא משום שהאתוס החדש סייע למעמד העולה של הבורגנות, להפיל את המכניזם הפאודלי הישן ולשנות את אופי חלוקת-ההכנסות, לטובת הרווח העסקי ולרעת הרנטה הקרקעית. אם פקידי המדינה שולטים, והעסקים הגדולים כפופים למרותם — הרי שמנגנון הצבר ההון השתנה לחלוטין, בלי שמישהו חש בכך. אם תאגידי הנפט הגדולים איבדו את שליטתם בענף, והפכו לתלויים באינטרסים של הממשלים — הרי יש לצפות שיתרחשו שינויים מוסדיים, אשר ישנו מן היסוד את חלוקת-ההכנסות בענף. כמובן, יש לצפות שהשינויים בחלוקת-ההכנסות ישתקפו בביצועים העסקיים של התאגידים.

אם, כמו שטענו רבים, תאגידי הנפט הגדולים אכן נלחצו בין תחרות גוברת בענף, שעירערה את עמדתם הבלעדית, ובין תביעות של ממשלים בעלי אינטרסים מנוגדים — היה הדבר צריך לבוא לידי ביטוי בירידת רווחיותם של התאגידים. בתנאים קשים כאלה, יש לצפות לירידה ברווחים הנקיים של תאגידי הנפט הגדולים; ירידה בכמויות אבסולוטיות, או לפחות, באופן יחסי. ירידה בכוחה של קבוצה שליטה בחברה, היא למעשה, ירידה ביחס לכוחן של קבוצות חברתיות אחרות. למשל, הירידה בכוחה של האצולה באירופה התבטאה, בסופו של דבר, בירידת הכנסותיה הקרקעיות ביחס להכנסות העולות של הבורגנות מהמסחר, מהתעשייה ומהבנקים. מכאן, שיש לצפות לירידה ברווחים של תאגידי הנפט הגדולים ביחס להכנסות מצרפיות כלשהן: נניח, לירידה ברווחים של תאגידי הנפט הגדולים ביחס לסך כל הרווחים בענף הנפט העולמי; או נניח, לירידה ברווחיהם ביחס לכלל הרווח של הקונצרנים הטראנס-לאומיים; או ביחס לרווחים של 'הכלכלה הגדולה' של ארה"ב. באופן לא-מפתיע, איש לא טרח לבדוק את הנושא. קיימת ספרות רחבה העוסקת בנפט, במדיניות הנפט של הממשלים, ב'פוליטיקה' של תאגידי הנפט — אולם היא כמעט שלא נוגעת בנושא הרווח. מספר מועט של חוקרים וכותבים התייחסו לרווחים של תאגידי הנפט; אך בדרך כלל ראו בכך נושא מסחרי גרידא, והתעלמו מהאספקטים הכלכליים-פוליטיים שלו.[39] בדיקה

---

[37] *Turner* (1983): pp. 118-124

[38] *Turner* (1983): pp. 147-8

[39] חוסר ההתעניינות, בנושא הרווח, מוביל גם לטעויות שהופכות במרוצת הזמן לדעות קדומות. מחקר מפורסם של ניל ג'קובי, שעסק בקבוצות הנפט הרב-לאומיות בתקופה שלפני משבר 1973, קובע כי

מעמיקה יותר, גם בנושא זה, עשויה לשנות מן היסוד את הפרספקטיבה ההיסטורית.

בטבלה ו׳2 אנו בוחנים את הרווחים ואת שיעורי-הרווח של של קבוצת ׳הגרעין׳ המרכזית של הנפט בעולם, לאורך תקופה ארוכה וביחס ל׳קבוצות התייחסות׳ שונות. קבוצת ׳גרעין׳ זאת מורכבת מששת התאגידים המובילים בתחילת שנות התשעים של המאה העשרים, שצמחו מ׳שבע-האחיות׳ (להוציא את ׳גולף׳ שנרכש על ידי ׳שברון׳ בשנת 1984). הרווחים ושיעורי-הרווח האלה, של קבוצת ׳הגרעין׳, מיוחסים אל כלל פירמות הנפט המשמעותיות בעולם; הם מיוחסים אל ׳הכלכלה הגדולה׳ של ארה״ב; ולבסוף, הם מיוחסים אל כלל הסקטור העסקי בארה״ב.

הטור השני מימין בטבלה, מציג את שיעור-הרווח של קבוצת ׳גרעין׳ הנפט (אחוז הרווח הנקי ביחס להון-העצמי). הרושם המתקבל מהנתונים, הוא שמשברי הנפט בשנות השבעים ובתחילת שנות השמונים, לא פגעו בשיעורי-הרווח של הקבוצה. אלה עלו עד לשנות התשעים, ואז הם ירדו לרמה של שנות הששים. אבל הצבר ההון הוא דיפרנציאלי במהותו: הבעלים של קבוצת ׳גרעין׳ הנפט מתעניינים בעיקר במדדים **היחסיים** של הרווח.

בטור השלישי מוצג היחס בין שיעורי-הרווח של קבוצת ׳גרעין׳ הנפט, ובין שיעורי-הרווח של קבוצה בת ארבעים-ושתיים פירמות הנפט העיקריות שפעלו לאורך התקופה בשוק הבינלאומי. היחס, הוא המנה המתקבלת מחלוקה של שיעור-הרווח של קבוצת ׳הגרעין׳, בשיעור-הרווח של קבוצת ארבעים-ושתיים הפירמות. התוצאות מראות, שבמרוצת שנות הששים והשבעים — ואף-על-פי שנכנסו מתחרים חדשים אל השוק הבינלאומי — קבוצת ׳הגרעין׳ שמרה פחות-או-יותר על רווחיות יחסית ליריבותיה הקטנות יותר; ובשנות השמונים, היא אף הצליחה לעקוף אותן במידה משמעותית.

עוד יותר מרשימות הן התוצאות שמופיעות בטור הרביעי. שם מוצג היחס בין שיעורי-הרווח של קבוצת ׳הגרעין׳ ובין שיעורי-הרווח של ׳הכלכלה הגדולה׳ של ארה״ב (שיעורי-הרווח של 500 התאגידים הגדולים ברשימת *׳פורצ׳ן׳*). גם כאן הראו תאגידי הנפט הגדולים יכולת עמידות גבוהה — למרות ׳המהפכה׳ של ׳אופ״ק׳, ואף כי פקידים ממשלתיים במדינות המפותחות התחילו להפעיל פיקוח הדוק על הענף. יתר

תאגידי הנפט הגדולים סבלו מירידה תלולה ברווחים שמחוץ לארה״ב מאמצע שנות החמישים — בגלל כניסת מתחרים חדשים לענף (*Jacoby*, 1974: pp. 245-7). האמת היא, שהייתה ירידה ברווחים של התאגידים ממדינות-חוץ; אולם היא לא נבעה מ׳תחרות׳, אלא מתמלוגים גבוהים שהוטלו על התאגידים על ידי ממשלות מהעולם הפריפריאלי. מצד שני, מאחר שהשתתפות כפויה זו ברווחים נחשבה למס — הרווחים של התאגידים במדינות המפותחות זכו במקביל לפטורים-ממס, בהתאם לקשריהם בפוליטיקה הגבוהה. כך נוצרה מוסכמה, מוטעית ביותר, כאילו בעסקי הנפט נפלה הרווחיות בגלל ׳פתיחת׳ הענף לתחרות. ואכן, ג׳ון בלייר הראה שהדיווחים על ירידה ברווחים מצד תאגידי הנפט הגדולים של ארה״ב, לוקים בהגזמות-יתר (*Blair,* 1976: pp.193-203; 294-320). כך או אחרת, הרווחים מהעסקים העולמיים של התאגידים עלו שוב בתחילת שנות הששים — וכבר בתחילת שנות השבעים, הם היו הרבה יותר גבוהים מאשר בתקופת הזוהר של שנות החמישים.

טבלה ו'2: הרווחים ושיעורי-הרווח של קבוצת 'גרעין' הנפט ביחס לרווחים ושיעורי-הרווח של קבוצות עסקיות בעולם

תקופה	שיעור-הרווח של קבוצת ה'גרעין' (*)	שיעור-הרווח (יחס)		הרווח הנקי (אחוז)		
		ביחס לשאר פירמות הנפט הבין-לאומיות	ביחס ל-500 הגדולים בארה"ב (**)	מכלל הרווח של 42 פירמות הנפט הבין-לאומיות	מכלל הרווח של 500 הגדולים בארה"ב (**)	מכלל הרווח של כל הפירמות בארה"ב
1950-59					18.2%	7.2%
1960-69	11.5%	1.01	1	61.3%	17.1%	8.1%
1970-79	14.3%	0.99	1.12	61.7%	18%	9%
1980-89	13.1%	1.08	1.03	73.2%	17.8%	10.5%
1990-91	11.5%	1.03	1.2	78.1%	22.3%	9.1%

מקור: רווחים ושיעורי-רווח של תאגידי הנפט המובילים (קבוצת 'הגרעין') נאספו ממקורות שונים.
לגבי שנים 1950-1956, הנתונים נאספו מתוך: *O'Connor* (1962): pp. 19-20;
לגבי שנים 1957-1991: 'The Fortune 500' (various years); 'The Foreign 500' (various years) *Fortune;* 'The Fortune International 500' (various years); 'The International 200' (various years); 'Guide to the Global 500' (various years)
רווחים ושיעורי-רווח של 42 פירמות הנפט הבינלאומיות הגדולות: Carl H. Pforzheimer & Co., *Comparative Oil Company Statements*.
מצוטט מתוך: *Statistical Abstract of the United States* (various years)
רווחים ושיעורי-רווח של 500 התאגידים הגדולים בארה"ב: 'The Fortune 500' (1955-1992)
רווחים של כלל הפירמות בארה"ב: לגבי שנים 1950-1982: US Department of Commerce, Bureau of Economic Analysis (1986) *The National Income and Product of the United States, 1929- 1982 Statistical Tables*, Table 6.21b, pp. 309-310.
לגבי השנים 1983-1989: Citibase (1990), Table 6.21B, p. X-6-9, series GAA
לגבי שנים 1990-1991, הנתונים נאספו מתוך: US Department of Commerce, Bureau of Economic Analysis (1992) *The National Income and Product of the United States,* Table 871, p. 542.

הערות: (*) קבוצת 'גרעין' הנפט מכילה את ששת התאגידים הבאים:
British-Petroleum, Chevron, Exxon, Mobil, Royal-Ductch Shell, Texaco
(**) קבוצת 500 הגדולות של 'פורצ'ן', כוללת רק ארבעה מתאגידי הנפט המרכזיים שבסיסם בארה"ב; משום כך הוספנו לה את 'בריטיש פטרוליום' ואת 'של'.

על כן, הרווחיות של תאגידי הנפט הגדולים השתפרה — למרות כל התפניות ההיסטוריות: גם לאחר שאיבדו כמעט כליל את זכיונותיהם במזרח התיכון; גם לאחר שבוטלו הטבות-מס שהם נהנו מהן בארה״ב; וגם לאחר עוד כל מיני פגעים, שהם ספגו מאז משבר-הנפט של שנות השבעים. שיעורי-הרווח של קבוצת ה׳גרעין׳, שהיו בשנות הששים שווים לאלה של ה׳כלכלה הגדולה׳, גדלו למן שנות השבעים והדביקו את ׳שיעור-הרווח הנורמלי׳ של ה׳כלכלה הגדולה׳ בארה״ב.

יש דרך נוספת לבחון את כוחם היחסי של תאגידי הנפט הגדולים: באמצעות בדיקת אחוז הרווח שלהם, בתוך כלל הרווחים שנרשמים בסקטורים מובילים במשקים הקפיטליסטיים. בדיקה זאת נעשית בטורים החמישי, הששי והשביעי בטבלה. בטור החמישי מוצג הרווח של קבוצת ׳גרעין׳ הנפט כאחוז מתוך כלל הרווח הנקי של 42 פירמות הנפט המובילות בעולם; בטור הששי, כאחוז מכלל הרווח הנקי של 500 התאגידים הגדולים בארה״ב; ובטור השביעי, כאחוז מכלל הרווח הנקי של כל הפירמות בארה״ב (הכוללים רווחים מחו״ל).

ניתן לראות, שלמרות הירידה היחסית בפעילות **התעשייתית** של קבוצת ה׳גרעין׳ (כלומר: ירידה בכמות הזכיונות, בעתודות המוכחות, בהפקה, בזיקוק, בשינוע ובשיווק) — היא שמרה על חלקה בשליטה **העסקית**. שליטה זאת משתקפת בנתוני הרווח שלה, כאחוז מכלל הרווחים של ה׳כלכלה הגדולה׳.

מאז שנות החמישים, השנים שבהן הקבוצה שלטה ללא עוררין בנפט העולמי, גדלו רווחיה של הקבוצה בהשוואה לרווחים של כל הפירמות בארה״ב. הם עלו בהתמדה, והגיעו בשנות השמונים לעשירית מסך כל הרווח התאגידי. יתר על כן: למרות העלייה בתחרות הבינלאומית, למרות כניסת פירמות חדשות לענף, למרות הפיתוח הנמרץ של שדות נפט חדשים בים הצפוני ובאלסקה בשנות השמונים, ולמרות ההתרחבות בעתודות המוכחות (עלייה של פי עשרה מאז שנות החמישים) — הקבוצה הגדילה את אחוז הרווח שלה מתוך כלל הרווח שבענף הנפט (יחסית לאותן 42 פירמות הנפט הבינלאומיות). החלק שלה הלך וגדל: כשני-שליש בשנות הששים והשבעים; שלושה-רבעים בשנות השמונים; ארבע-חמישיות, שיא, בשנות התשעים.

ובכן, על פי הביצועים המרשימים הללו, נראה שקבוצת ה׳גרעין׳ המובילה בעסקי הנפט העולמי רחוקה מלגווע. יתר על כן: מנקודת המבט העיקרית של הקפיטליזם, או מה׳שורה התחתונה׳ של האתיקה העסקית, הקבוצה משגשגת ונוגסת היטב בתהליך ההצבר. נראה, שהשינוי המבני שהתחולל בנפט העולמי, לא הזיק לעסקי הקבוצה; הוא אף חיזק את כוחה ביחס לענף הנפט הבינלאומי, ביחס לעסקים הגדולים בארה״ב, וביחס לכלל הסקטור העסקי בארה״ב.

הסדר הישן של עסקי הנפט בעולם האימפריאלי היה כרוך בהסכמים חשאיים בנוסח ׳הסכם אקנאקרי׳ ו׳הסכם הקו-האדום׳. בסדר זה, כיכבו דמויות ססגוניות כמו גולבנקיאן ואילי נפט מטקסאס, שנראו יצורים אוטונומיים ובעלי עוצמה. בסדר החדש שהתרקם מאז שנות השבעים — קמה מסגרת חדשה, יותר מורכבת, אשר ייצבה את שיעורי הרווח ואת כוחה של הקבוצה. טיבו של השינוי המבני הינו, כמובן, שונה מטיב הסברות של מרבית החוקרים.

ו. *לקראת סדר נפט חדש*

השינוי המבני כלל שני תהליכים שהתפתחו במקביל: התהליך האחד, שרבים שמו לב אליו, היה **הפוליטיזציה** הגוברת של עסקי הנפט. התהליך השני, הפחות גלוי, היה התפתחות סדר תעשייתי חדש **באספקת** הנפט.

ניתן להבחין בשני עידנים הקשורים בתהליכים אלה. בעידן הישן, שנמשך למן תחילת המאה העשרים ועד שנות השישים שלה, שלט הסדר של **'הזרימה החופשית'**. סדר זה אופיין כביכול באי-פוליטיות של הענף. מאז שנות השבעים התגבש סדר חדש, שניתן לכנותו הסדר של **'הזרימה המוגבלת'**. סדר זה אופיין במעורבות גלויה של ממשלים, שניסו לפקח על זרימת הנפט ועל מחיריו.

עידן 'הזרימה החופשית' עמד בסימן השליטה המוחלטת של מספר מצומצם של תאגידי נפט. אמנם היו קשרים הדוקים, לרוב חשאיים, בין בעלי התאגידים והפקידים הבכירים של ממשלי המעצמות; אבל הענף נחשב למעוז הבעלות הפרטית.[40]

בשנות העשרים והשלושים, נשלט הנפט העולמי בעיקר על ידי 'בריטיש-פטרוליום', 'רויאל-דץ'—של' ו'אקסון'. תוך שלושים השנים הבאות, תאגידים אלה, ומספר תאגידים אמריקניים נוספים, הצליחו להגיע להסדרים על חלוקת זכיונות ועל ויסות זרימת הנפט. הסדרים אלה התגבשו באמצעות הסכמים גלויים וחשאיים; פעמים דרך משא-ומתן ישיר, ופעמים בתיווך משרדי-החוץ של המעצמות. גולת-הכותרת של ההסדרים, שנעשו בתמיכה חשאית של המעצמות המערביות, הייתה ביולי 1928. אז נחתם *'הסכם הקו-האדום'*, שהיה בעצם הסכם לאי-תחרות בין תאגידי הנפט במזרח-התיכון ולהגבלה מתוכננת של הפקת הנפט באזור. על פי ההסכם, הוקמה *'חברת הנפט העירקית'* (*I.P.C*) שבה היו שותפים התאגידים הגדולים שחתמו על ההסכם. *'איי.פי.סי'* פעלה רק בגבולות האדומים, אשר אדון 'חמשת-אחוזים' קלאוסט גולבנקיאן שירטט על גבי מפת המזרח-התיכון. חלוקת השלל במזרח-התיכון מצאה חן בעיני השותפים; חודש לאחר מכן נחתם הסכם חשאי בטירה בסקוטלנד, *'הסכם אקנאקרי'*, שהרחיב את חלוקת השלל וכלל את ההסדרים למכסות תפוקה ושיווק בעולם כולו. ההסכמים נועדו לשמור על כושר-תפוקה נמוך של נפט, תוך המשך שליטתם של התאגידים הגדולים בענף. בשנות 'המשבר הגדול', *'איי.פי.סי'* הצליחה להפיק במזרח-התיכון נפט בשטח של פחות מאשר 1% משטח הזיכיון שעמד לרשותה; לאחר הגילוי המבטיח הראשון בקטאר, *'איי.פי.סי'* עיכבה את ההפקה במשך שמונה-עשרה שנים; בסוריה הרבתה *'איי.פי.סי'* לקדוח בארות יבשים, רק כדי לשמור על תנאי הזיכיון.[41] הסדרים אלה איפשרו לתאגידים את השליטה במרבית ההפקה, השינוע, הזיקוק והשיווק בעולם.[42]

מלחמת-העולם השנייה וה'בום' הגדול בצריכת הנפט שבעקבותיה, עירערו את הסדר הישן של הנפט. ראשית, בעקבות המלחמה השתנו יחסי הכוחות: ארה"ב הגדילה בהדרגה את חדירתה לערב-הסעודית, בעוד שהמעצמות האירופיות הישנות, בריטניה וצרפת, הלכו ואיבדו את השפעתן במזרח-התיכון; השינוי ביחסי הכוחות החליש את מעמדם של האינטרסים האירופיים בהסדר 'הקו האדום'. שנית, שקיעת המעצמות

---

[40] *Turner* (1983): chs. 2-3

[41] *Blair* (1976): pp. 80-86

[42] *Blair* (1976): ch. 5

הקולוניאליות נתנה תנופה לצמיחת ממשלים לאומניים במזרח-התיכון ובאמריקה-הלטינית; אלה הפעילו לחץ מתמיד על תאגידי הנפט הגדולים, באמצעות הגבלת הזכיונות והעלאת אחוזי התמלוגים. שלישית, פירמות חדשות עצמאיות, אירופיות, יפאניות ואמריקניות, חדרו בהדרגה לענף; הן לחצו מטה את מחירי הנפט בשוקי העולם המפותח, והבטיחו תמלוגים יותר גבוהים לממשלים בעולם הפריפריאלי.

התאגידים הגדולים התגוננו היטב מול התקפות אלה; אולם תגובתם הפכה אותם בהתמדה, לתלויים בגיבוי שקיבלו ממדינות האם; בעיקר הם נשענו על הגנה מטעם ממשל ארה״ב. הגנה זו התבטאה בדרכים שונות: בהקלות מס, בהגבלות על ייבוא נפט זול לארה״ב, ובהגנה בפועל נגד חוקי האנטי-טראסט האמריקניים. לעתים הייתה ההגנה כרוכה בפעילות צבאית ישירה; כמו הפיכת-הנגד המהירה אשר ׳C.I.A׳ אירגן נגד מוצאדק באיראן בשנת 1953, או הפלישה של המארינס בשנת 1965 לרפובליקה הדומיניקנית.

בדרך כלל, היה מדובר במעורבות צבאית ודיפלומטית רבת-תככים ורחבת-היקף של ממשל ארה״ב במזרח-התיכון ובאמריקה-הלטינית. היה זה חלק מהיחסים המיוחדים, שנרקמו בין הבעלים של קבוצות הנפט המובילות ובין ראשי הממשל האמריקני.[43] כמובן, לא היו אלה רק יחסים אישיים וישירים — אלא במרקם שלם של יחסים, בין כלל קבוצות ההון הדומיננטי של ארה״ב והפעילות הפוליטית והצבאית של ארה״ב ברחבי העולם.

הגנראל בטלר, אחד מהמוציאים-לפועל שלהם, סיכם את טיב היחסים הללו בלשונו המחוספסת: ״... ביליתי שלושים ושלוש שנים וארבעה חודשים בשרות פעיל, כחבר בכוח הצבאי הנמרץ ביותר של מדינתנו: בגדודי המארינס. שירתתי בכל הדרגות, מסגן משנה ועד לגנראל. ובמשך כל התקופה הזאת ביליתי את מרבית הזמן כבריון צמרת של העסקים הגדולים, של וול-סטריט, ושל הבנקאים. בקצרה, הייתי אקדוחן של הקפיטליזם... כך למשל סייעתי בשנת 1914 להפוך את מקסיקו, ובמיוחד את טמפיקו, לאזור בטוח עבור האינטרסים של הנפט האמריקני. עזרתי להפוך את האיטי ואת קובה למקום מהוגן לגביית הכנסות בעבור ׳נשיונל סיטי בנק׳... בין 1909 לבין 1912 עזרתי לטהר את ניקרגואה בעבור העסק הבנקאי הבינלאומי של האחים בראון. בשנת 1916 הבאתי אור לרפובליקה הדומיניקנית, למען האינטרסים של הסוכר האמריקני. בשנת 1903 עזרתי להשליט ׳סדר׳ בהונדורס למען חברות פרי אמריקניות. בשנת 1927 סייעתי לפלס את דרכה של ׳סטנדרד-אויל׳ בסין... במבט לאחור, אני חש שיכולתי להעניק לאל-קפונה כמה עצות מועילות. אל קפונה הצליח, במיטבו, לסחוט דמי חסות בשלוש ערים. אנו המארינס, עסקנו בכך בשלוש יבשות...״ (*Huberman*, 1936: pp. 265-6).

אולם היחסים הללו היו טובים רק לעידן הקולוניאלי הישן. לאחר מלחמת-העולם השנייה, המעצמות המערביות, ובעיקר ארה״ב, לא היו יכולות להבטיח את הסדר הישן, נוכח ההתפתחות במזרח-התיכון, מאז התפוררות ׳ברית בגדד׳ והלאמתה של תעלת סואץ. מעל לכל היה צורך דחוף לבלום כניסת מתחרים חדשים לענף, שאיימו להגדיל את התפוקה ולהוריד את מחירי הנפט. היה צורך בכוח ׳חיצוני׳, שיכפה הסדר מוסדי חדש. הסדר אשר יווסת את אספקת הנפט, וישמור על רמה ׳מקובלת׳ של שיעורי-רווח; במיוחד נוכח העלייה המתמדת באחוז התמלוגים, שהתאגידים נאלצו להעביר למדינות הנפט.

---

[43] *Engler* (1977); *Tanzer* (1969)

הסדר החדש עשה את צעדיו הראשונים בהקמת 'אופ"ק', שהיה קרטל של מדינות מפיקות נפט. הקרטל התחזק ככל שגברה ההלאמה של הפקת הנפט הגולמי במדינות מפיקות הנפט. במשך שנים רבות הייתה מחלוקת לגבי הסיבות להקמת 'אופ"ק', אולם תוצאה אחת שנוצרה בעקבות הקמתו הייתה ברורה לחלוטין: כפי שטען אחד החוקרים, הקרטל הצליח להשיג את מה שתאגידי הנפט הגדולים מעולם לא היו מסוגלים להשיג בעצמם במדינות המפותחות – עלייה דרסטית במחירים.[44]

עליית מחירים בשיעור של 1,700% בשנים 1972-1982 הייתה בלתי אפשרית בעידן הסדר הישן של 'הזרימה החופשית', שנשלט על ידי קבוצות הון פרטי. עלייה מהירה כזאת של מחירים, במערכת העולמית שלאחר העידן הקולוניאלי, דורשת לא רק גיבוש של מסגרת פוליטית חזקה – אלא גם החדרה שיטתית של המוסכמה, ולפיה הנפט הוא מחצב נדיר ומשום כך שורר בו מחסור כבד.

מאחר שהענף סובל באופן כרוני מעודף כושר-תפוקה – היה צורך בכוח 'חיצוני' שיטיל את הענף אל תוך 'משבר', ושייצור את הנסיבות למיסוד סדר פוליטי חדש של נפט. וזה מה שאכן קרה: ככל שהתקדמה ההלאמה של הפקת הנפט הגולמי, כן עברו ההחלטות על כמות התפוקה ב'מעלה הזרם' אל משרדי הנהלת 'אופ"ק'. כך נפתח עידן של סדר חדש, סדר של 'זרימה מוגבלת'.

המוסכמה הרווחת היא, שהשליטה בנפט עברה ל'אופ"ק'; קבוצות הנפט הגדולות איבדו את השליטה בשוק, והפכו לגורם מתווך בלבד; ההחלטות החשובות בנושאי הנפט בעולם תלויות בפוליטיקה הבין-מדינתית – ולמעשה, בטיב היחסים בין המדינות התעשייתיות ובין המדינות שמפיקות נפט. אבל התמונה הפורמלית מכסה מציאות שהיא כנראה פחות פשטנית. ראשית, אילו זו אכן הייתה המציאות, היה ניתן לצפות שהרווחים של קבוצות הנפט הגדולות – אשר, כאמור, איבדו את שליטתן הפורמלית בענף – יישחקו ביחס למתחרים קטנים יותר, או לפחות ביחס לקבוצות-הון גדולות אחרות. על פי *טבלה ו' 2* לעיל, נוכחנו לדעת שהמצב הוא הפוך: רווחיותן של קבוצות הנפט הגדולות הלכה וגדלה, מאז שהשליטה הפורמלית עברה לידי המדינות. שנית, במצב של אובדן השליטה בענף, היינו מצפים שהביצועים העסקיים של קבוצות הנפט הגדולות יהיו מנוגדים, או שלפחות לא יתאימו, לאלה של מדינות 'אופ"ק'. אלא שגם כאן, המציאות שונה.

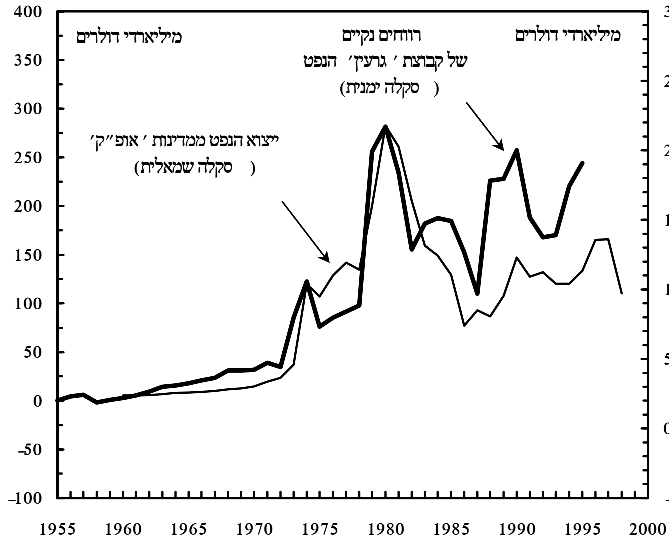
שרטוט ו' 3 בוחן את ההתאמה בין הביצועים של קבוצת תאגידי הנפט הגדולים ובין הביצועים של קבוצת מדינות 'אופ"ק'. השרטוט מציג בסקלה אחת, את ערך ייצוא הנפט ממדינות 'אופ"ק'; בסקלה השנייה, מוצגים הרווחים הנקיים של קבוצת ה'גרעין' של תאגידי הנפט (השימוש שתי סקלות נעשה בגלל ההפרש הגבוה בין הערכים של המכירות ושל הרווח). מסתבר, על פי השרטוט, שהסדר של 'הזרימה המוגבלת' הגדיל במידה ניכרת את ההכנסות של מדינות 'אופ"ק', אולם לא פגע בהכנסות של קבוצת ה'גרעין'. יתר על כן, נראה שהיחסים בין שני הגופים לא היו מעיקרם יחסי קונפליקט: השרטוט מראה התאמה גבוהה בביצועים, למעט זמן קצר באמצע שנות השמונים.

---

[44] *Adelman* (1987)

שרטוט ו'3

'אופ"ק' וקבוצת 'גרעין' הנפט: קונפליקט או תיאום ?

מקור: OPEC Annual Statistical Bulletin; Fortune

בדיקה סטטיסטית של הקשר בין ההכנסות של מדינות 'אופ"ק' מייצוא נפט ובין הרווחים של קבוצת 'גרעין' הנפט מראה, ששינוי של דולר אחד בהכנסות מייצוא הנפט של 'אופ"ק', מוביל לשינוי מקביל של 6.7 סנט ברווח הנקי של קבוצת ה'גרעין'.[45] התוצאות מורות, כמו-כן, שהשינויים בהכנסות מייצוא הנפט מסבירים כשלושה רבעים מהשונות ברווחים של קבוצת ה'גרעין'. יש להדגיש, שהתאמה כזאת בביצועים זקוקה לתיכנון קפדני למדי בין הרבה גורמים. ואכן, כמה חוקרים טוענים, ש'אופ"ק' לבדו לא היה מסוגל לחולל מהפך כזה. ניהול וויסות של קומפלקס ענקי כזה של מערכת הנפט העולמית, זקוקים לידע ומיומנות; ומעל לכל, הם זקוקים לעוצמה פוליטית. אלה לא עמדו לרשות 'אופ"ק', אולם היו בידי קבוצת תאגידי הנפט הגדולים.[46] נראה, כי בסדר החדש,

---

[45] הקשר הסטטיסטי נבדק באמצעות רגרסיית OLS פשוטה שמעריכה את הקשר בין שני משתנים: הכנסות 'אופ"ק' מייצוא נפט (*OPEC*), והרווחים הנקיים של קבוצת 'גרעין' הנפט (*PC*). הבדיקה נעשתה לשנים 1960-1991. להלן תוצאות הרגרסיה (בסוגריים ערכי *t*-ststistics).

$$PC = 3635.0 + 0.067\ OPEC \qquad R^2 = 0.74$$
$$(4.21) \qquad (9.27)$$

[46] *Blair* (1976): pp. 289-293; *Turner* (1983): pp. 90-97

ה׳פוסט-אימפריאלי׳, קבוצות הנפט הגדולות ויתרו על חלק מהבעלות הפורמלית שלהן בתהליך הפקת הנפט; לעומת זאת, הן זכו במשותף עם ׳אופ״ק׳ בשליטה רבת עוצמה, על מערכת רווחית ויציבה יחסית.

הברית המורחבת החדשה תוארה עוד לפני משבר הנפט, בפי השר הסעודי, שייך ימאני, בנאום שנשא בשנת 1969: ״... מצידנו, איננו רוצים שתאגידי הנפט המרכזיים יאבדו את כוחם ויאלצו לנטוש את תפקידם כגורם משכך בין יצרנים וצרכנים. אנו רוצים שההסדר הנוכחי ימשיך ככל האפשר, וברצוננו למנוע בכל מחיר מאבק בין אינטרסים, שיזעזע את כלל היסודות של ענף הנפט...״ (מצוטט מתוך: *Barnet*, 1980: p. 61). זוהי תמציתו של הסדר החדש — סדר ׳הזרימה המוגבלת׳, שהיה מתוחכם יותר ויציב יותר מהסדר הישן של ׳הזרימה החופשית׳.

המקרה של ׳בריטיש פטרוליום׳ עשוי להמחיש את הסדר החדש. המהפכה באיראן, בשנת 1979, גרמה לירידה של 40% בנגישותה של הקבוצה לאספקת נפט גולמי בעולם. אף על פי כן, גדלו הרווחים שלה באותה שנה בשיעור של 300%; עלייה יותר גדולה משל שאר תאגידי הנפט הגדולים בעולם.[47]

ההסדר בין ׳אופ״ק׳ ובין תאגידי הנפט הגדולים לא נעלם ממשקיפים חדי-עין. אחד מהם, דן סמית, כתב מאמר ארוך ב*אקונומיסט*: ׳המשבר המזויף של הנפט׳.[48] המאמר פורסם ביולי 1973, ערב משבר-הנפט הראשון. סמית התנבא, שהממשל האמריקני זומם לתמוך בכוונת ׳אופ״ק׳ להעלות את מחירי הנפט באופן דרמאטי — כדי להחליש את המשק היפאני, אשר מאיים להציף את המשק האמריקני בסחורות זולות. במבט לאחור, העלו טענה זאת גם חוקרים אחרים.[49] טענה דומה הועלתה גם כדי להסביר את הסיבה לכניעותם של ראשי הממשל האמריקני במרוצת המשא-ומתן, שהוביל להסכמי טהראן וטריפולי בשנת 1971; הסכמים אלה גרמו לעלייה הדראסטית הראשונה במחירי הנפט. הסיבה הייתה, לפי טענת החוקרים, שתאגידי הנפט המובילים, בעלי היחסים המיוחדים עם הממשל האמריקני, ראו בכך אמצעי יעיל לסילוקן של פירמות הנפט העצמאיות; אלה ניסו באותה תקופה לחדור למזרח-התיכון, ולפתות שליטים, כמו מועמר קדאפי וריזא פהלאווי, להעניק להן זכיונות.[50] בקצרה, לפי ההיגיון של חוקרים אלה, בשנות השבעים נוסדה מין ׳ברית לא-קדושה׳, אם לצטט אחד מהם, שחברו בה תאגידי הנפט המובילים, ממשל ארה״ב ומדינות ׳אופ״ק׳.[51] החברים בברית הפעילו אסטרטגיה חדשה, אשר העלאה דרסטיות במחירי הנפט שימשו בה כאמצעי לכמה מטרות בעת ובעונה אחת: הגדלת הרווחים של קבוצת תאגידי הנפט הגדולים; הגדלת ההכנסות מתמלוגי הנפט לקופת המדינות המפיקות; האטת קצב הצמיחה המהיר של יפאן ואירופה, שנגסו בדומיננטיות של המשק האמריקני; חיזוק-מחדש לעמדתה של ארה״ב במזרח-התיכון בסיטואציה שלאחר 1967. אנתוני סמפסון הוסיף גורמים נוספים שתמכו באסטרטגיה זאת: הממשל הבריטי, שנגרר בעקביות אחרי ארה״ב; לובי הנפט

---

47 *Yergin* (1991): pp. 684-687; *Turner* (1983): p. 204;
כמו כן: (1978, 1979) ׳The Fortune 500׳

48 Smith, ‘The Phony Oil Crisis’, *Economist* (7.7.73): pp. 7-38

49 *Anderson and Boyd* (1984): chs. 9-11; *Terzian* (1985): pp. 188-202

50 *Blair* (1976): ch. 9

51 *Odell* (1979): p. 216

של טקסאס; משקיעים במקורות אנרגיה אלטרנטיביים; ושומרי איכות הסביבה. לכל הגורמים האלה היה, לטענת סמפסון, אינטרס במחירי נפט גבוהים.[52]

עד כאן תיארנו התפתחות של שני אינטרסים מרכזיים במשק העולמי של המאה העשרים: **נפט ונשק**. שניהם התפתחו בכיוונים מנוגדים. תחום הנשק, אשר שימש בעבר, בעיקר בארה״ב, כלי פוליטי-אסטרטגי, עבר בהדרגה תהליך של **מיסחור**. תחום הנפט, שנחשב בעבר לתחום עסקי, עבר בהדרגה תהליך של **פוליטיזציה**. בשני התחומים השתלבו אינטרסים מדיניים, צבאיים ועסקיים, אל תוך סבך טעון ערפל כבד של תככים מדיניים, מזימות עסקיות, וקונפליקטים צבאיים. ככל שייצוא הנשק הפך למרכיב חשוב במדיניות-החוץ האמריקנית, כן הוא גם הפך לחיוני מבחינת שרידותם של גורמים חשובים ב׳כלכלה הגדולה׳ של ארה״ב, שחיפשו משען נוכח השינויים ביחסי הכוחות העסקיים בעולם. הפוליטיזציה של מערכת הנפט העולמית הפכה להכרחית מבחינת המשך הדומיננטיות של ה׳גרעין׳ המרכזי של תאגידי הנפט, נוכח שקיעת המעצמות הקולוניאליות ונוכח חדירת מתחרים עצמאיים. גילוי מרבצים חדשים, וכניסת טכנולוגיות חדשות וזולות להפקת נפט, איימו להוביל את הענף אל עבר עודף כושר-ייצור ולחולל נפילת מחירים. קבוצות הנפט הגדולות נאלצו להרחיב את פעילותן, ולמזגה בעסקי ׳ביטחון לאומי׳. כך הלכו והשתלבו שני התחומים, שבעבר היו נפרדים: **הנשק והנפט**. ואחת מנקודות המפגש המרכזיות של שני האינטרסים הייתה המזרח-התיכון.

ז. עלייתה של קואליציית הנפט והנשק במזרח-התיכון

מאז שנות השבעים שימש המזרח-התיכון צומת מפגש לאינטרסים רבי-עוצמה. ראשית, ספקי הנשק הגדולים בעולם, שהיו מעוניינים לקדם את מכירותיהם באזור רווי הסכסוכים ועתיר ההכנסות מנפט. שנית, אשכול תאגידי הנפט הגדולים, שהיו קשורים עתה בברית מורחבת עם מדינות ׳אופ״ק׳. לאלה הצטרפו קבוצת תאגידי ענק, השולטים בתחומי פיתוח ובפרויקטים הנדסיים; למשל: ׳בכטל׳ ו׳פלור׳, שחלק ניכר מהחוזים שלהם בא ממדינות מפיקות-נפט. סביב לאלה נוצר מעגל חיצוני של קונצרנים פיננסיים, אשר שיחרו לנגוס נתח מגידול ההפקדות והאשראי. הציפיות לרווח במזרח-התיכון היו גדולות, בהשוואה לירידה בהשקעות ולקיפאון בצריכה ששררו במדינות התעשייתיות. כל הגורמים הללו עמדו לזכות בחלק משלל ההכנסות העולות של הנפט, שמחיריו האמירו; אבל, מאחר ששום קבוצה לא הייתה מסוגלת להשיג זאת לבדה, הן נאלצו לחבור יחד. זה הרקע להתפתחות קואליציית הנפט והנשק. זהו גם הרקע לקשר שהלך והתהדק, בין משברי נפט ובין קונפליקטים צבאיים במזרח-התיכון.

התהליך שהתחולל מאז סוף שנות השישים, ניתן לתיאור סכֵמטי מעין זה: מרוץ-חימוש מתמשך שרר בין מדינות שונות במזרח-התיכון, במוקדי סכסוך מתחלפים. בדרך כלל, המרוץ הוביל להתפרצות של מלחמה עונתית. מלחמות הולידו אווירה של ׳משבר נפט׳ ופניקה של ׳מחסור׳ שהובילו לעליית מחירים, ומכאן — לעלייה בהכנסות

---

[52] *Sampson* (1975): p. 307

מנפט. הכנסות אלה איפשרו מימון של סיבוב התחמשות חדש, שבו היריבים רכשו נשק שהלך והתייקר — עד לפריצת המלחמה הבאה, ולקפיצת מחירי נפט בעקבותיה.

כדי לנתח תהליך זה ביתר פירוט, יש להתמקד בשני מרכיביו העיקריים: האחד הוא מנגנון עליית מחירי הנפט; והשני הוא הקשר שבין עליית ההכנסות מנפט ובין הגידול ברכישות הנשק.

ז׳1. *עליית מחירי הנפט*

המוסכמה הרווחת היא, שהשינויים במחירי הנפט קשורים בדרך כלשהי לשינויים ב׳מחסור׳ בנפט. תמציתה של ׳תיזת המחסור׳ היא שההצלחה של ׳אופ״ק׳, להעלות את מחירי הנפט, נבעה מהצמיחה הכלכלית המהירה במדינות התעשייתיות — שגרמה ל׳עודפי ביקוש׳ לנפט בשנות השישים והשבעים. ׳תיזת המחסור׳ מספקת הסבר דומה לקשיים של ׳אופ״ק׳ לשמור על רמת-מחירים גבוהה בשנות השמונים; הקשיים נבעו מהאטת הצמיחה במדינות התעשייתיות, וכן מתהליכי החיסכון באנרגיה שהוכנסו למשקים המפותחים. אלה יצרו ׳עודפי היצע׳, שלחצו את מחירי הנפט כלפי מטה.

למרות הפופולריות של ׳תיזת המחסור׳, נראה שהיא אינה עומדת במבחן המציאות. ׳מחסור׳, ׳היצע׳ ו׳ביקוש׳, הינם מושגים נפוצים בספרי לימוד ובמחקרים אקדמיים מזה כמאתיים שנה. למרות זאת, הם מושגים מעורפלים למדי ואינם ניתנים למדידה (פרק ב׳ לעיל), בעיקר כשהם נוגעים בתופעות כמו תנודות בשיעורי-ריבית, שערי מניות ומחירי דירות. לרוע המזל, נפט הוא מוצר טבעי, סטנדרטי ולא משתנה מזה כמה דורות, למרות טעמם המתחלף של הצרכנים, ולמרות רצונם העיקש של המוכרים לגוונו בשלל אוקטנים ומוצרים נלווים.

אבל נניח לדקדוקי-עניות אלה, וננסה לבחון את התנאים הממשיים של ענף הנפט. הגדרה מעשית של ׳המחסור׳ בשוק הנפט, לטווח ארוך, עשויה להיות: היחס בין עתודות הנפט המוכחות ובין ההפקה השוטפת של הנפט. ככל שגובר קצב ההפקה, פוחתות הרזרבות בעולם, וככל שקטן היחס, כן גדל דימוי המחסור; מכאן, קצרה הדרך לעליית מחירים. הבעיה היא, שברבע האחרון של המאה העשרים, ככל שגדלה התפוקה השוטפת של הנפט, כן גדלו עוד יותר הרזרבות המוכחות כתוצאה מהשתכללות שיטות החיפוש אחר נפט. היחס בין הרזרבות ובין התפוקה גדל בשיעור של כרבע, מאז שנות השישים: העתודות נאמדו בשלושה עשורים של הפקה באמצע שנות השישים; בתחילת שנות התשעים, הן הגיעו ליותר מארבעים שנות הפקה.[53] על פי ׳תיזת המחסור׳, היה עלינו לצפות, שמחירי הנפט ירדו למן שנות השישים; אבל המציאות הייתה אחרת: בסוף שנות השמונים ובתחילת שנות התשעים, המחירים הריאליים של הנפט הגולמי היו גבוהים פי שלושה עד פי ארבעה יותר מאשר בשנות השישים. מכאן, שלפחות לטווח ארוך, אין קשר בין המחסור בנפט ובין עלייה וירידה של מחירי הנפט.

ומה בדבר ׳הטווח-הקצר׳? אולי לפחות כאן ניתן לטעון, כי ׳תיזת המחסור׳ היא תקפה? אולי כאן מחירי הנפט מגיבים ליחס בין ׳הביקוש׳ ו׳ההיצע׳? לרוע המזל, גם כאן, המציאות לועגת לדוקטרינה הנאו-קלאסית.

שרטוט ו׳4 מנסה להתחקות אחר הקשר בין התנודות ב׳מחסור׳ לטווח-קצר, ובין

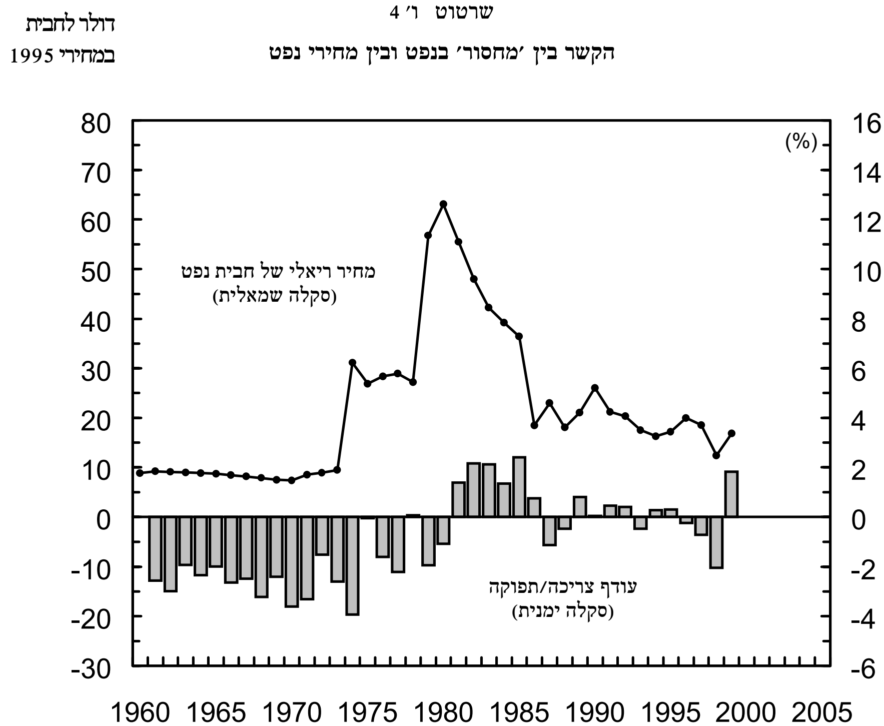
[53] *BP Statistical Review of World Energy* (1990): p. 5

השינויים במחיר הריאלי של הנפט. בחלק העליון של השרטוט, מוצגות התנודות של מחיר הנפט הגולמי לחבית (בדולרים קבועים של 1995). גובה המחיר נמדד לאורך הסקלה השמאלית של השרטוט. בחלק התחתון של השרטוט, מוצגים מלבנים; הם מתארים את אחוז העודף או את אחוז הגירעון של הצריכה העולמית ביחס לתפוקה העולמית של הנפט (מחושב כאחוז מהממוצע של שניהם). האחוזים מוצגים על הסקלה הימנית של השרטוט; הערכים השליליים מייצגים מצב של 'עודף תפוקה' (או 'חוסר ביקוש'), והערכים החיוביים מייצגים מצב של 'עודף צריכה' (או 'מחסור'). המלבנים משקפים למעשה, את השינויים במצב המלאי של הנפט המיועד למכירה.

על פי 'תיזת המחסור' עלינו לצפות, שבשנים של מלאי גדול, אשר בהן קיים לכאורה מצב של 'עודף תפוקה', יֵרדו המחירים. לעומת זאת, בשנים בהן המלאים מתחסלים וקיים מצב של 'עודף צריכה', עלינו לצפות כי יעלו המחירים.

שרטוט ו' 4

הקשר בין 'מחסור' בנפט ובין מחירי נפט

הערה: מחיר ראלי של חבית נפט מחושב כמחיר 'ספוט' ביחס למדד מחירי התמ"ג בארה"ב.
עודף צריכה/תפוקה מחושב כאחוז ההפרש של ממוצע הצריכה והתפוקה העולמית של הנפט.
מקור: U.S. Department of Commerce; IMF; BP-Amoco, Statistical Review of the World Energy

שרטוט ו׳4 מראה שהתיזה הינה מפוקפקת אם לא מופרכת: ברוב הזמן, הקשר בין עליית מחירים ובין ׳מחסור׳ היה קשר שלילי. בשנות הששים סבל הענף מעודף מלאי; ואכן, המחירים נותרו יציבים ולא עלו. בשנת 1971 עלו המחירים בשיעור של 20%; בשנת 1972 הם עלו בשיעור של 10%; בשנת 1973 הם עלו בשיעור של 34%, ובשנת 1974 זינקו המחירים של חבית נפט בשיעור של 233 אחוז. עלייה מהירה ורצופה כזאת של מחירים, כרוכה, על פי ׳תיזת המחסור׳, בהתרוקנות דרסטית של המלאי, היוצרת מחסור חמור בנפט והמחוללת ׳עודפי ביקוש׳. הבעיה היא שבדיוק באותן השנים, מעשה שטן — או מעשה שטני של גורם אחר — **המחירים עלו ועימם עלה גם המלאי**, במקום להתרוקן. נראה אם כן, כי למשבר-הנפט של אותה עת לא היה קשר כלשהו למחסור בנפט. היו אלה נסיבות פוליטיות ופסיכולוגיות מיוחדות. לפי גרסת ג׳ון בלייר, פנה פייצל מלך ערב-הסעודית בתחילת 1973 אל ראשי *׳ערמקו׳* (קבוצת תאגידי-הנפט האמריקניים בערב-הסעודית), והזהיר אותם כי צפויה התקפה של הצבא המצרי על תעלת סואץ.[54] פייצל ידע על כך, משום שהוא עצמו הגיע להסכם עם סאדאת שליט מצרים, ולפיו, במקביל להתקפה הצבאית, יוטל אמברגו על הנפט.[55] ׳ערמקו׳ מצידה, מיהרה להעלות את התפוקה בשלושת הרבעים הראשונים של 1973, שהרי ציפתה כי התפוקה תרד ברבע האחרון.

ניתן כמובן לטעון, כי שנת 1973 הייתה **מקרה מיוחד**; אבל גם בשנים שלאחר-מכן, המציאות הפריכה עדות כלשהי לקשר בין מחסור ובין מחירים. למעשה, טענה בדבר קשר הפוך בין מחסור ובין מחירים הייתה נראית יותר הגיונית. בין 1975 לבין 1978, ההפרשים בין התפוקה לבין הצריכה נעו כאחוזי תזזית; אבל לא היה לכך שום השפעה על מחירי הנפט הריאליים, שנותרו יציבים ועמדו על 29-27 דולר לחבית. לעומת זאת, בשנת 1979 ובשנת 1980 שרר מצב של ׳עודף תפוקה׳ ביחס לצריכה ורמת המלאים עלתה — ו׳תיזת המחסור׳ קובעת כי מחיר הנפט היה אמור לרדת; אבל, מעשה שטן, דווקא אז התרחש משבר הנפט השני; הוא לווה בשנת 1979 בקפיצה בת 25% במחיר הריאלי של הנפט, ובעלייה של 52% בשנה שלאחרי-כן. למן תחילת שנות השמונים הייתה ירידה מתמשכת במלאי, ועלייה ב׳עודף הצריכה׳ — ומשום-מה, התרחשה באותה תקופה ירידה תלולה במחירי הנפט. בתחילת שנות התשעים פרצה מלחמת המפרץ, שהובילה לעלייה משמעותית במחירי הנפט (שיא של 40 דולר לחבית, במחירים שוטפים); אבל עליית המחירים לא לוותה במחסור, הנובע מהתרוקנות המלאי. ערב-הסעודית ו׳ערמקו׳ דאגו להגדיל את המלאי, ובכך פיצו על הפגיעה בתפוקתן של עירק ושל כוויית.[56] יוצא, אפוא, שאין הוכחה ל׳תיזת המחסור׳; יש לחפש קשר אחר, שיסביר את מנגנון השינויים במחירים.

לפי הסבר אחד, המחסור הוא עניין ספקולטיבי: מחיר הנפט תלוי, לא ביחס שבין תפוקה לבין צריכה בפועל — אלא **בציפיות**, של ספקולנטים, שבעתיד יהיו שינויים ביחס הזה. הגדרה כזאת של מחסור נראית הגיונית, אם כי קשה להוכחה: קשה לנהל חקירה שיטתית על ציפיותיהם-לעתיד של קונים ומוכרים, מתוך הסתכלות בעברם. אך

---

[54] *Blair* (1976): 266-8

[55] גרסה דומה אצל: *Sampson* (1975): 244-5

[56] 'Why big oil loves cheaper oil', *Business Week*, 11.2.1991, pp. 26-7

גם אם ההסבר נכון, נותרת השאלה: כיצד ייתכן שהייתה עלייה שיטתית בציפיות למחסור, בשוק 'פתוח' כמו שוק הנפט של שנות השבעים?

ציפיות למחסור עתידי עשויות להתרחש בשוק סגור יחסית, שבו פועלות מעט פירמות. זה היה המצב עד שנות השבעים. עד אז שלטה בעסקי הנפט קבוצה קטנה של פירמות גדולות, אשר יכלה ליצור אווירת 'מחסור'. אבל דווקא עד לאותה תקופה, מחירי הנפט נותרו יציבים לאורך שנים רבות. מאז שנות השבעים, הענף הוצף בפירמות עצמאיות רבות; על פי אחד האומדנים, בשנות השישים פעלו בעולם פחות מתריסר פירמות — ואילו מאז שנות השבעים גדשו את הענף יותר ממאה-וחמישים פירמות פרטיות; בנוסף להן, נכנסו לשוק פירמות ממשלתיות ופירמות מהגוש הסובייטי.[57] בשוק כזה, הסובל מצפיפות-יתר ומעודף כרוני של כושר-תפוקה, קשה לעורר ציפיות למחסור עתידי — ועוד יותר קשה לארגן ציפיות כאלה. נראה, אפוא, כי 'כוחות שוק' כלשהם — תחרותיים או מונופוליים — אינם מסבירים את פשרן של התנודות התמוהות במחירי הנפט.

אנו סבורים, שמחיר הנפט אינו תלוי רק ביכולתם של בעלי הנפט לבלום את כושר-התפוקה שלו — אלא בעיקר, ביכולתם לאיים באופן רציני על התפוקה בכלל. כאן כבר מדובר בכוחות שהם 'חיצוניים' ל'כוחות השוק': מדובר בפעילות מדינית, שמצליחה לארגן 'משבר נפט'.

ז'2. הכנסות מנפט וייבוא נשק

בסוף שנות השישים, המצב בענף הנפט נראה בכי-רע. כוחה של הברית המורחבת, בין 'אופ"ק' ובין קבוצות הנפט המרכזיות, לא היה מספיק כדי לווסת את כמויות הנפט — ולשלוט במחיריו, ולהשיג כמובן רמה רצויה של הכנסות ממנו. התחזית, לגבי שנות השבעים, הייתה קודרת: במשקי המערב החלה אינפלציה שלוותה במיתון. פירושו של הדבר היה, ירידה בהכנסות מנפט. כך הפך המזרח-התיכון לגורם מפתח, שנועד להציל את עסקי הנפט. חשיבות הנפט של המזרח-התיכון אינה חדשה; אולם לאחר מלחמת-העולם השנייה, הוא הפך לגורם מרכזי בפוליטיקה העולמית.

בשנת 1972, ערב משבר הנפט הראשון, הוא הפיק 36% מכלל תפוקת הנפט בעולם; בהשוואה ל-12% בלבד מהתפוקה ב-1948. נמצאו בו 62% מהרזרבות המוכחות בעולם, לעומת 42% בלבד בשנת 1948.[58] ככל שהאזור הפך למרכזי בחשיבותו, כן גברה פגיעותו. 'השלל הגדול' משך אליו כמגנט שלל אינטרסים מכובדים והרפתקניים, ממעצמות-על ועד לקבוצות טרור. כולם בחשו בעסקי הנפט וניסו לרדות תמלוגים. המאבק בין המעצמות והתגברות הלאומנות והרדיקליות הדתית החריפו את אי-היציבות ואת המתח הצבאי באזור. אין להתפלא, כי למן סוף שנות השישים הפך האזור לייבואן הנשק הגדול בעולם. התוצאות של תהליך זה, מבחינת ענף הנפט, היו חשובות: מרוץ-החימוש באזור יצר אווירה מתמדת של משבר ושל ציפיות לפגיעה באספקת

---

[57] *Odell* (1979): p. 182

[58] הנתונים חושבו מתוך: *Jacoby* (1974): Table 5.1, pp. 68-9; Table 5.2, pp. 74-5

הנפט. וכך, אף כי היכולת לווסת את התפוקה נשמטה מידי תאגידי הנפט הגדולים – היה ניתן לשמור על רמת מחירים גבוהה, ובעיקר על רמה גבוהה של הכנסות; כך נוצרה ההשתלשלות של מתח צבאי, של משברי מחירים ושל עלייה בהכנסות הממֻנות מרוצי-חמוש. ערכנו בדיקה סטטיסטית בדבר הקשר בין ההכנסות מייצוא נפט ובין ההוצאות על ייבוא נשק למזרח-התיכון. עד לשנות השישים, הקשר היה חלש; הוא התחזק למן אמצע שנות השישים ועד ראשית שנות התשעים. יש להניח שהקשר החלש משקף את סדר הנפט הישן: מחירים נמוכים ויציבים, כמו גם אחוז התמלוגים שהעבירו התאגידים הגדולים לשליטי המזרח-התיכון; ארה״ב הייתה עדיין עסוקה באירופה ובמזרח-אסיה; משלוחי הנשק למזרח-התיכון היו נמוכים יחסית; המזרח-התיכון טרם הפך לאזור החשוב ביותר מבחינת האינטרסים הדומיננטיים בעולם. התקופה שאחר-כך, בין אמצע שנות השישים ובין תחילת שנות התשעים (משלהי עידן ה׳זרימה החופשית׳ ועד למלחמת המפרץ), היא עידן הפריחה של קואליציית הנפט והנשק.

ניתן לאמוד את היחסים הללו באמצעות שני מודלים לינֶאריים, שבהם מציבים נתונים מן השנים 1964-1989.[59]

---

[59] **מודל** (1) $arms\ imports_t = \alpha_1\ D64\text{-}72_t + \alpha_2\ D73\text{-}89_t + \beta_1\ D64\text{-}72_t\ oil\ income_{t-3} + \beta_2\ D73\text{-}89_t\ oil\ income_{t-3} + \mu_t$

מודל (2) $\ln arms\ imports_t = \gamma_1\ D64\text{-}72_t + \gamma_2\ D73\text{-}89_t + \delta_1\ D64\text{-}72_t \ln (oil\ income)_{t-3} + \delta_2\ D73\text{-}89_t \ln (oil\ income)_{t-3} + \upsilon_t$

במודל הראשון מופיע ייבוא-הנשק (*arms imports*) כפונקציה של ההכנסות מנפט (*oil income*), ושל מקדמי השיפוע (α_i), המציינים את הנטייה השולית לייבוא נשק מההכנסה מנפט. הערכים של שני המשתנים מובעים בדולרים קבועים של 1987. הערכים של משתנה ייבוא-הנשק מוצבים במשוואה בפיגור של שלוש שנים (t-3). הסיבה לכך היא שההכנסות השוטפות מנפט נושאות בחובן **חוזים** לרכישות עתידיות של נשק. יש להניח, שהרכישות מופיעות בסטטיסטיקות של משלוחי הנשק למזרח-התיכון, בפיגור ממוצע של כשלוש שנים.

המודל השני אומד את שני המשתנים בלוגריתמים-טבעיים. המקדמים במודל זה מעריכים את גמישות ההכנסות מנפט מבחינת ייבוא הנשק. בשני המודלים, שנת 1972/3 מציינת ׳שינוי מבני׳ שאירע ביחסים שבין המשתנים; שנה זאת היא שנת המעבר מן הסדר היציב-יחסית אל העידן הסוער, שאופיין במשברי נפט ובקונפליקטים צבאיים. מכאן, שכל משתנה מוערך פעמים בכל רגרסיה: פעם לתקופת 1964-1972, ופעם לתקופת 1973-1989. ומכאן, אנו נעזרים במשתני דמי: (*D64-72*) הוא משתנה דמי, שמקבל ערך (1) בין השנים 1964-1972, וערך (0) בשנים לאחר מכן. (*D73-89*) הוא משתנה דמי, שמקבל ערך (0) בין השנים 1964-1972, וערך (1) בשנים לאחר-מכן. (α_I), (β_I), (γ_I), (δ_I) הם המקדמים של המשתנים שהרגרסיה אמורה לאמוד. (υ), (μ) הם אברי הטעות.

עם כל הספקנות שיש לייחס למודלים סטטיסטיים, התוצאות מעניינות:[60] בתקופה הראשונה, שבין 1964 לבין 1972, ההכנסות מנפט במזרח-התיכון היו בעלות השפעה רבה על ייבוא נשק אל האזור. המודל הראשון מעריך כי על כל תוספת בת דולר של הכנסות-נפט, כמעט 61 סנט הועברו לקניית נשק. המודל השני מעריך כי כל תוספת של 1% בהכנסה הביאה, שלוש שנים מאוחר יותר, לעלייה של 2.3% במשלוחי נשק אל האזור. יש להניח שהאומדן מוטה כלפי מעלה, משום שבייבוא הנשק נכלל מרכיב מסוים של סיוע מהמעצמות. התקופה השנייה, שבין 1973 לבין 1989, מאופיינת בצמיחה מהירה של הכנסות-מנפט. אלה הובילו לעלייה מהירה בהשקעות בתשתית ובייבוא אזרחי,

60 **תוצאות מודל OLS לאומדן ההשפעות על ייבוא הנשק למזרח-התיכון**
(נתונים שנתיים במחירים קבועים)

המשתנים המסבירים	המשתנה התלוי: *arms imports*$_t$	המשתנה התלוי: ln (*arms imports*)$_t$
D64-72$_t$	-2,872.1 (0.9)	-12.95 (6.67)*
D73-89$_t$	9,030.6 (8.77)*	5.74 (11.93)*
D64-72$_t$ *oil income*$_{t-3}$	0.606 (1.68)	
D73-89$_t$ *oil income*$_{t-3}$	0.058 (8.15)*	
D64-72$_t$ ln (*oil income*)$_{t-3}$		2.28 (10.58)*
D73-89$_t$ ln (*oil income*)$_{t-3}$		0.34 (8.14)*
R^2	0.93	0.98
Adj. R^2	0.92	0.98
F-statistics	100.234	393.157
DW	1.45	1.94

(∗) $P < .001$ (two-tailed test)

מקור: בעוד שהנתונים על ייצוא הנפט מהמזרח-התיכון מתפרסמים בקביעות, אין סטטיסטיקה קבועה על ההכנסות של מדינות 'אופ"ק' מתמלוגי נפט. הכנסות 'אופ"ק' הן למעשה, ערך הייצוא בניכוי העלויות והרווחים של תאגידי הנפט. עם זאת, קיים קשר הדוק בין ייצוא הנפט ובין ההכנסות מנפט. מהשוואה של נתונים חלקיים (שפורסמו במקומות שונים) על הכנסות הנפט הממשלתיות של המדינות המפיקות במזרח-התיכון, עם הנתונים על כלל ערך הייצוא שלהן, מתקבלת קורלציה חזקה בין השנים 1961-1989 ($r = 0.998$). החישוב נעשה לפי נתונים מתוך: *Bina* (1985): Table 22, p. 98; וכן ממספר פירסומים של *BP Statistical Review of World Energy*. ההכנסות מנפט מ-1979 עד 1989 חושבו לפי ההנחה שהן שוות לייצוא הנפט ממדינות האזור. נתוני הייצוא נלקחו מתוך: *U.N. Statistical Yearbook* (various years). נתוני ייבוא הנשק למזרח-התיכון: US Arms Control and Disarmament Agency, *World Military Expenditures and Arms Trade* (various years). הערכים של שני המשתנים מובעים בדולרים קבועים של 1987.

שהתחרו בייבוא הנשק והורידו את חלקו בסך-כל הייבוא.

הירידה היחסית של ייבוא הנשק אל האזור, מתבטאת במודלים בשני אספקטים. האחד: הנטייה לצרוך נשק מתוספת דולר הכנסה של נפט, נפלה לרמה של 6 סנט בלבד; השני: הגמישות ירדה לשיעור של 0.34% בלבד, בהשוואה לשיעור של 2.3% בתקופה שלפני 1973. היחס הכמותי החדש בין שני המשתנים משקף מצב חדש ומסוכן, שאליו נקלע המזרח-התיכון: עלייה בייבוא הנשק מחייבת עתה **עלייה הרבה יותר גבוהה** של הכנסות מנפט. ואכן, זה מה שאירע במציאות: ההכנסות מנפט, שזינקו מעלה לאחר 1973, הובילו לגידול מהיר בייבוא הצבאי עד לשנת 1983. מאז התחילה ירידה בייבוא הנשק, במקביל לירידה בגידול ההכנסות מנפט.

אחד הדברים שמרשים במיוחד ברגרסיות האלה הוא, שאף כי מדובר **במשתנה מסביר אחד בלבד** (הכנסות מנפט), 'כוח ההסבר' שלהן (R^2) הוא גבוה ביותר, והוא בעל מובהקות גבוהה, בעיקר לגבי התקופה שלאחר 1973. על פי המודלים הללו, יוצא, כי די אם נדע את כמות ההכנסות מנפט במזרח-התיכון, או לפחות את ערכו של ייצוא הנפט מהאזור — כדי שנוכל לנבא את היקף ייבוא הנשק אל האזור, שלוש שנים מאוחר יותר. יתר על כן: באמצעות מספר נתונים נוספים, ניתן לנבא את ההכנסות הצפויות מייצוא נשק מארה"ב. ברור שייבוא נשק אל המזרח-התיכון אינו נובע מגורם אחד בלבד, אלא משלל סיבות והתפתחויות: מתחים פנימיים, קונפליקטים בין מדינות, סכסוכים בין קואליציות של מדינות, מעורבות המעצמות, אידיאולוגיות רדיקליות ואנטי-רדיקליות, לאומנות, קלריקליזם, תנודות כלכליות ומחזורים עסקיים, ועוד גורמים רבים אחרים. יש לציין גם, שחלק ממשלוחי הנשק לאזור מומנו באמצעות סיוע-חוץ או מִלווים ארוכי-טווח, אשר לא היו תלויים ישירות בהכנסות מנפט. ואף על פי כן, ייתכן כי שלל הגורמים והסיבות האלה כבר קשורים ונכללים, בדרך זאת או אחרת, אי שם בשטף השפעתו של השלל הגדול: **רווחי הנפט**.

ח. שיעורי-רווח וקונפליקטים צבאיים

עד כאן סקרנו את **האמצעים**, שבהם השתמשו גורמים שונים כדי להשיג את מטרתם: קניות ומכירות של נפט ושל נשק. עתה, ניתן לעבור למטרה הסופית, שסביבה התגבשה קואליציית הנפט והנשק: **הרווח**.

כיצד פועל המכניזם של הרווח? שני מרכיבים עיקריים מפעילים אותו: תאגידי-הנשק הגדולים בארה"ב, ותאגידי-הנפט הגדולים בעולם.

לגבי תאגידי הנשק: הרווח שלהם נובע, ראשית, ממרוץ-חימוש וצבירת ארסנל; שנית, מפריצת קונפליקט צבאי שמוביל לעליית ההכנסות מנפט — ומכאן, לעלייה בכושר מימון של קניות נשק עתידיות. יתר על כן: ככל שתאגידי הנשק מצליחים למנוע תחרות מחירים (כפי שאכן הצליחו עד תחילת שנות התשעים), הגידול הפתאומי בביקוש לנשק מלווה בהתייקרות עוד יותר גבוהה במחירים של נשק 'מתקדם'. נתונים בדבר מכירות הנשק מלמדים כי ייצואני הנשק הגדולים מגלים עניין רב, מאז שנות השבעים, בסכסוכים בעולם הפריפריאלי[61] — ומכאן נובעת תמיכתם התמידית ב'סכסוכי נפט'. מנגד, עומד המרכיב השני של מכניזם הרווח, תאגידי-הנפט הגדולים: אלה בדרך

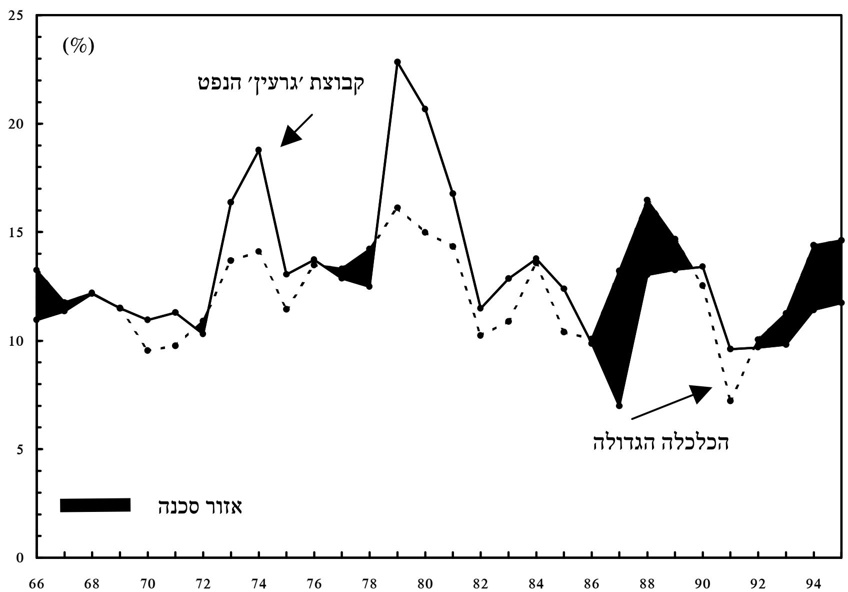
---

[61] *Brzoska and Ohlson* (1987): pp. 54-55

כלל אינם ששים למצבי מלחמה, אשר עלולים לסבך את יחסיהם העדינים עם הממשלים המארחים — מה עוד שמלחמות מולידות, לעתים, זעזועים פוליטיים שעלולים להוביל לערעור מעמדם של תאגידי הנפט. כל עוד מצב רווחיותם הוא משביע-רצון, תאגידי הנפט יעדיפו סטטוס-קוו וסכסוך מבוקר ללא מלחמה. המצב משתנה כאשר הרווחיות נופלת, ללא אפשרות נראית לעין לשקמה. במצב כזה, נוצרים אינטרסים משותפים אשר די בהם כדי להצית 'מלחמת נפט' אזורית. במזרח-התיכון ידוע שמלחמות משקמות רווחים.

שרטוט ו'5

שיעור-הרווח: קבוצת 'גרעין' הנפט מול 'הכלכלה הגדולה' של ארה"ב

מקור: Fortune; Standard & Poor's Compustat

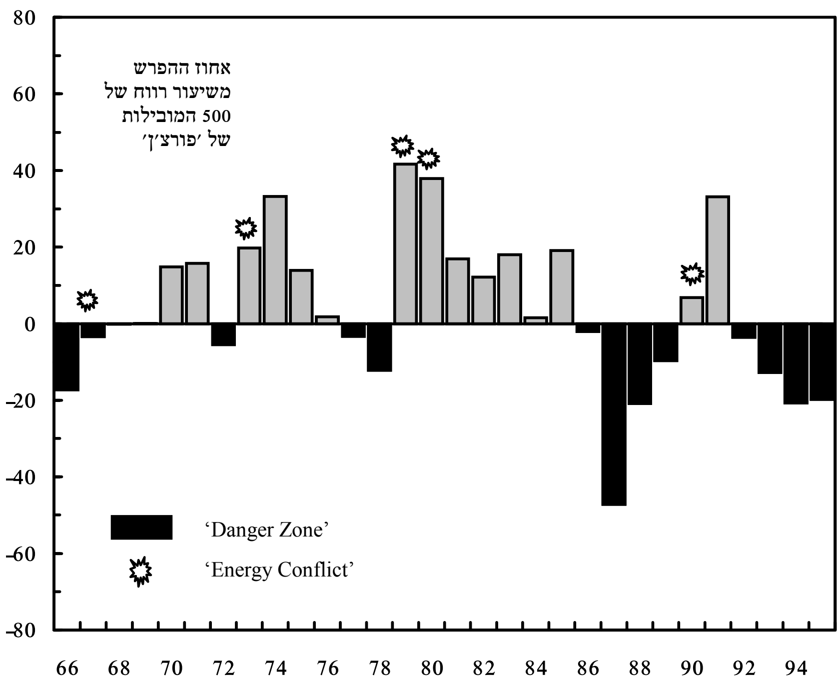
ההיפותזה היא פשוטה, אפוא, ומנוסחת בפשטנות יתר: הצבר ההון הינו הכוח המניע, אשר מצוי בשורש העסקים הגלובליים והפוליטיקה הבינלאומית. קואליציית הנפט והנשק חגה, לפחות עד תחילת שנות התשעים, סביב אינטרס משותף אחד, שביטויו העיקרי מסתכם בחתירה להעלאת מחיר הנפט. המכאניזם, להשגת מטרה זאת, כלל מתח בטחוני מתמיד ומרוץ-חימוש מתמשך במזרח-התיכון; בכך תמכו כל מרכיבי הקואליציה, בעיקר למן תחילת שנות השבעים. המצב היה שונה כשמדובר בקונפליקט צבאי גלוי. במקרה זה, התקיימה אחדות אינטרסים רק במצבים מסוימים. תמיכה מלאה בקונפליקט צבאי תלויה, באופן מכריע, בביצועי הרווח של תאגידי-הנפט הגדולים. אם

למסגרת ההיפותטית הזו יש אחיזה במציאות – אנו נצפה שהמאורעות במזרח-התיכון, ברבע האחרון של המאה, יאמתו אותה.

שרטוט ו׳5 ו*שרטוט ו׳6* מתחקים אחר הקשר שבין ביצועי הרווח של תאגידי הנפט הגדולים ובין הקונפליקטים במזרח-התיכון בשנים 1966-1995. כפי שטענו בפרק ב׳, המדד המרכזי, שמשקף את הצבר ההון בקפיטליזם המבוגר, הוא שיעור ההצבר הדיפרנציאלי; כלומר: היכולת להדביק את שיעור-הרווח ׳הנורמלי׳. שיעור-הרווח ׳הנורמלי׳ הוא יחידת ההתייחסות המרכזית של בעלי-ההון הגדולים בסיסטמה הקפיטליסטית. בשרטוטים אלה מוצגים שיעורי-הרווח של תאגידי הנפט הגדולים, בהשוואה לשיעורי-הרווח של ה׳כלכלה הגדולה׳ של ארה״ב. האחרונים משקפים פחות או יותר, את מה שנתפש בעיניהם של בעלי השליטה בקונצרנים הבינלאומיים, כשיעור-הרווח ה׳נורמלי׳. תוצאות ההשוואה הזאת הן ׳השורה התחתונה׳, בעיני הבעלים של קבוצות הנפט.

שרטוט ו׳6

הצבר דיפרנציאלי ומלחמות במזרח-התיכון

מקור: Fortune ; Standard & Poor's compustat

ב*שרטוט ו׳5* מופיעים שני גרפים המייצגים שיעורי-רווח של שתי קבוצות: קבוצת ׳גרעין׳ תאגידי הנפט, וקבוצת 500 התאגידים המובילים ברשימת *׳פורצן׳*. השטחים השחורים בין הגרפים, מסמנים את השנים האומללות, שבהן שיעור-הרווח של קבוצת תאגידי הנפט נפל אל מתחת לשיעור-הרווח של ה׳כלכלה הגדולה׳. *שרטוט ו׳6 מציג* עיבוד אחר של שיעורי הרווח היחסיים: בשרטוט מופיעים מלבנים המשקפים את שיעור-הרווח היחסי של קבוצת ׳גרעין׳ הנפט; שיעור-רווח יחסי זה מחושב כאחוז ההפרש משיעור-הרווח של ה׳כלכלה הגדולה׳; זהו למעשה, מדד לשיעור ההצבר הדיפרנציאלי של קבוצות הנפט הגדולות. ערכים חיוביים מיוצגים על ידי מלבנים אפורים, וערכים שליליים — על ידי שחורים. מלבנים שחורים הם ׳אזור סכנה׳ לשלומו של המזרח-התיכון.

כפי שניתן לראות מהשרטוטים, ההיפותזה זוכה לאימות טוב, לרוע מזלם של ילידי המזרח-התיכון. מאז שנות הששים, הופיעו כמה ׳אזורי סכנה׳, שסימלו את חוסר ההצלחה של תאגידי-הנפט הגדולים, להדביק את שיעורי-הרווח של קבוצת 500 התאגידים הגדולים בארה״ב.

כל ׳אזור סכנה׳ כזה לווה בהתפרצות ׳מלחמת נפט׳ במזרח-התיכון. (ב*שרטוט ו׳6* מופיע סמל לציון ׳התפוצצות׳ בשנה של התפרצות מלחמה). ׳אזור הסכנה׳ האחרון, שהתפתח בשנים 1993-1995, שונה במהותו מהתקופות הקודמות; הוא חלק מ׳הסדר החדש׳, שנדון בו בסוף הפרק. ׳אזור סכנה׳ אינו מופיע בעקבות ירידה ברווחיותה של קבוצת תאגידי הנפט: בשרטוטים נראה שהייתה ירידה בשיעורי הרווח של הקבוצה בשנים 1969-1970, 1972, 1975, 1977-1978, 1980-1982, 1985-1987, 1991. שלוש מלחמות — מלחמת יוני 1967, מלחמת אוקטובר 1973 ומלחמת-המפרץ באוגוסט 1990 — פרצו דווקא לאחר **עלייה בשיעורי-הרווח** של קבוצת תאגידי הנפט. ׳אזור הסכנה׳ מופיע בעת **נפילה בשיעור הרווח הדיפרנציאלי**; כלומר, כאשר קבוצת תאגידי-הנפט אינה מדביקה את ׳שיעור הרווח הנורמלי׳ של ׳הכלכלה הגדולה׳.

תופעה שנייה, הבולטת ב*שרטוטים ו׳5-ו׳6*: **כל קונפליקט צבאי משפר באורח משמעותי את שיעור-הרווח הדיפרנציאלי של קבוצת ׳גרעין׳ הנפט.** לאחר כל מלחמה, שיעורי-הרווח של קבוצת ׳הגרעין׳ של הנפט מדביקים את קבוצת ההתייחסות ׳הנורמלית׳. כך קרה בשנת 1966, כאשר קבוצת ׳גרעין׳ הנפט פיגרה בשיעור של 15% אחר שיעור הרווח ׳הנורמלי׳; ׳אזור סכנה׳ זה הסתיים במלחמת יוני 1967. בשנת 1972 הסתיים ׳אזור הסכנה׳ במלחמת אוקטובר 1973. לאחר נפילת שיעורי-הרווח בשנים 1977-1978, פרצה המהפכה החומיינית שזיעזעה קשות את המזרח-התיכון; היא המשיכה בעימות ישיר עם ארה״ב, ולאחר מכן בשנת 1980 פרצה מלחמת עירק-איראן. בשנים 1986-1989 נוצר ׳אזור סכנה׳ רציני, שבמרוצתו התחולל מחזור עימותים במפרץ הפרסי-ערבי, בין גורמים שונים. בשנת 1987 הסלימה מחדש עירק (בעידודן של ארה״ב וערב-הסעודית) את המלחמה שקפאה נגד איראן; אולם מייד לאחר-מכן נחתמה הפסקת-אש. במקביל פתח הצבא העירקי במלחמה, שעד-מהרה גלשה להשמדה, נגד הכורדים. אווירת המתח, בעקבות התפוצציות מוקשים מסתוריים שפוזרו בים-סוף, והסכסוך הגובר בין ארה״ב איראן ולוב, שלווה בפעולות איבה

במרוצת 1988, לא שיפרו בהרבה את שיעור-הרווח היחסי של קבוצת ׳גרעין׳ הנפט, למרות עליית המחירים של הנפט הגולמי. לעומת זאת, 1990 הייתה שנה טובה: היא התחילה בפלישה של עירק לכוויית, והסתיימה בשנת 1991 כמלחמה בין עירק לבין ארה״ב ושותפותיה הזוטרות; מלחמה זאת ידועה יותר בשמה התקשורתי: ׳מלחמת המפרץ׳. מלחמת-המפרץ פתרה למשך שנים אחדות את הבעיות שהעיקו על השותפות בקואליציית הנשק והנפט. היא הזניקה את שיעור-הרווח של קבוצת ׳גרעין׳ הנפט אל רמה שהיא הרבה מעבר לשיעור-הרווח ׳הנורמלי׳; היא העלתה את שיעורי-הרווח של עסקי הנשק הגדולים; מעל לכל, היא פתרה זמנית את הבעיה של עודף כושר-התפוקה בענף הנפט: מצד אחד, הועלו באש בארות-הנפט של כוויית; ומצד שני, עירק סולקה חלקית מן המעגל הרשמי של מפיקות הנפט.

ט. מדיניות החוץ של ארה״ב במזרח-התיכון; הסיפור הפוליטי

א. הרקע למלחמת יוני 1967

לאחר מלחמת-העולם השנייה, נחשב המזרח-התיכון לאזור השפעה בריטי. מדיניות-החוץ האמריקנית, שהתרכזה ב׳בלימת הקומוניזם׳ באירופה, הסתפקה בהבטחת הגישה אל שדות הנפט של ׳ערמקו׳ בערב-הסעודית. קודם-לכן, במרוצת מלחמת-העולם השנייה, הצליח פרנקלין רוזבלט נשיא ארה״ב, לסלק משם את הבריטים; הוא עשה זאת בשליחות תאגידי-הנפט האמריקניים ׳סוקאל׳ ו׳טקסקו׳. הנשיאים שבאו אחריו המשיכו במדיניות זו, ו׳דוקטרינת אייזנהאור׳ הדגישה במפורש את מחויבותה של ארה״ב כלפי המפרץ הפרסי וחצי-האי ערב.[62]

משרד-החוץ האמריקני — שהיה נתון להשפעתם של תאגידי הנפט הגדולים, אם לא לשליטתם — ראה בישראל, בדרך כלל, גורם המסכן את היציבות במזרח-התיכון. גם ה׳סי.איי.אי׳ סבר שתמיכה צבאית בישראל עלולה ״... לגרום להתמוטטות משטרים ערביים ולעליית הקומוניזם. למערב יאבדו בסיסים ומתקנים במדינות ערב, ומעמדה האסטרטגי של ארה״ב ביוון, תורכיה ואיראן יחלש. מדינות ערב עלולות למנוע נפט מן המערב, ובכך ידלדלו עתודות הנפט של ארה״ב, ויופרע שיקומה הכלכלי של מערב אירופה...״ (מצוטט אצל *גזית*, 1983: עמ׳ 14).

הישראלים, לעומת זאת, לא השלימו עם העמדה האמריקנית; אם כי באופן רשמי הצהירו על ׳אי הזדהות׳ עם אחת מהמעצמות. בשנת 1950 נערך דיון בכנסת על המלווה האמריקני הראשון לישראל; יזהר הררי, חבר כנסת מ׳הפרוגרסיבים׳, נאם בזכות קבלת המלווה והצהיר בדרמטיות: ״... ניתוח של רצון הבית אומר שכמעט תשעים ותשעה אחוזים מחבריו מאוחדים באי הזדהות עם אחד משני הגושים, בנייטראליות ובעצמאות... יאמר ברורות על ידי כל אחד מדוברי הסיעות בבית הזה, שאנחנו כיום נייטראלים, בלתי מזדהים... ונמשיך להיות כך כל עוד יש רוח באפינו...״ (מצוטט אצל *אור ומחובר*, 1961: עמ׳ 95). לעומת הררי, גוסטב שוקן, חברו במפלגת ׳הפרוגרסיבים׳ ובעליו של עיתון *הארץ*, היטיב לנסח את מאוויה הכמוסים של האליטה הפוליטית-צבאית של ישראל. במאמר מערכת, שנשא את הכותרת *׳הזונה מכרכי הים ואנחנו׳*, כתב שוקן: ״... ישראל הוכיחה את כוחה הצבאי

---

[62] גולד (1993) עמ׳ 35.

במלחמת השחרור כנגד מדינות ערב ומשום כך חיזוק מסוים של ישראל הוא דרך נוחה למדי בשביל מעצמות המערב כדי לשמור על איזון כוחות פוליטי במזרח-התיכון. לפי סברה זו נועד לישראל תפקיד של מעין כלב שמירה. אין לחשוש שהיא תפעיל מדיניות תוקפנית כלפי מדינות ערב, אם דבר זה יעמוד בניגוד ברור לרצונן של אמריקה ובריטניה. אך אם מעצמות המערב יעדיפו פעם, מטעם זה או אחר, לעצום עין, אפשר יהיה לסמוך על כך שישראל תהיה מסוגלת להעניש כראוי אחת או כמה מהמדינות השכנות שלה..." (*הארץ*, 30.9.51. מצוטט אצל *אור ומחובר*, 1961: עמ' 158).

עד אמצע שנות החמישים, האבטחה הצבאית של מקורות הנפט במזרח-התיכון הוטלה על בריטניה. בשנים אלה, עמדותיה בעירק, בנסיכויות הנפט ובתעלת סואץ, נראו יציבות, ולא היה נראה כי יש צורך דחוף ב'כלב שמירה' ישראלי. בן-גוריון לא אמר נואש; הוא חתר בעקשנות לספק לארה"ב שירותים, ולו הקטנים ביותר. בשנת 1951 הוא הציע בחשאי לשלוח גדוד חיילים מישראל לדרום-קוריאה, כסיוע לארה"ב במלחמה נגד צפון-קוריאה. בהזדמנות אחרת הוא הציע כי ארה"ב תממן כוח בן מאתיים-וחמישים אלף חיילים ישראלים, שיוקדש למשימות האסטרטגיות האמריקניות באזור.[63] "... הגיעה העת שהגנתה של ישראל תשתלב בהגנתו של העולם החופשי כולו..." כתב בן-גוריון לפוסטר דאלס (מצוטט אצל *בר-זוהר*, 1977: עמ' 1320). נסיונות אלה היו חשאיים, והממשל הישראלי דאג להשתיק כל ניסיון של דיון וכל פרסום בנושא.[64] אלא שהממשל האמריקני לא נזקק עדיין לשרותיה של ישראל; תאגידי הנפט של 'ערמקו', שהיו בעלי השפעה חזקה על שר-החוץ דאלס, לחצו למדיניות 'מאוזנת' כלפי ישראל. אפילו מיכאל בר-זוהר, ביוגרף אוהד של בן-גוריון, נשמע נבוך כשהוא מספר על תרגילי החיזור אחר ארה"ב: "... היה משהו פתטי ומביש במאמציה החוזרים והנשנים של ישראל להאחז בשלמתה של ארה"ב, כשזו מתנערת ממנה פעם אחר פעם, כממטרד מביך..." (*בר-זוהר*, שם).

פנחס לבון, שהחליף ב-1953 את בן-גוריון כשר ביטחון, ניסה כיוון חדש, בעל צביון יותר בוטה. לבון רצה להפעיל במדינות הערביות רשת טרור, שתגרום חבלות בשגרירויות ובמרכזי-תרבות אמריקניים. כך, הוא קיווה, יעמיק הקרע בין מדינות ערב לבין ארה"ב; זו תיטה לכיוון ישראל — 'המבצר הדמוקרטי' והפרו-אמריקני היחיד במזרח-התיכון, העומד איתן לנוכח הגל הגואה של הלאומנות הערבית.[65] מדיניות זו הגיעה עד-מהרה לקיצה: נחשפה רשת הטרור, שאורגנה בחיפזון במצרים; לבון הודח. כשש שנים יותר מאוחר, כשנחשף קצה הקרחון של 'הפרשה', היא הובילה בעקיפין גם

---

[63] *גזית* (1983) ע"ע 16-19.

[64] שני עיתוניה של מק"י, *קול העם* ו*אל-איתיחאד*, נסגרו — האחד לעשרה ימים, והשני לחמישה-עשר יום — בצו של שר הפנים, על כי פירסמו מאמרי מערכת נגד נכונות הממשל הישראלי להקריב את חייליו לטובת האינטרסים האמריקניים. הפסיקה המפורסמת של הבג"ץ, בעניין *קול העם*, ביטלה את הסגירה; ומשפטנים נוהגים לטעון כי הייתה זאת פריצת הדרך מבחינת הזכות לחופש ביטוי וזכויות האזרח בישראל. שיהיה. בן-גוריון, מכל-מקום, הכחיש את תוכן ההצעות שהעביר אל הממשל האמריקני.

[65] *שרת* (1978) ב'-ג'.

להתפטרות בן-גוריון.[66] במקביל, האליטה הצבאית המשיכה במדיניותו של לבון; הממשל קרא לכך 'פעולות תגמול'. רק לאחר פירסום יומניו האישיים של משה שרת, שהיה באותה תקופה ראש הממשלה ושר החוץ, התאשרו החשדות: אנשים כמו משה דיין ו'כת הקצינים', כפי ששרת נהג לכנות אותם ביומניו, עשו ככל יכולתם כדי לחמם את הגבולות ולגרום את הסלמת הסכסוך.[67] הם קיוו להביא לכך שארה"ב תהיה יותר מעורבת במזרח-התיכון — ותחליף את בריטניה, שנראתה מסויגת מישראל וחסרת יכולת צבאית. לשיאה הגיעה המדיניות הזאת באוקטובר 1956; הצבא הישראלי פלש לסיני, לפי הסכם חשאי עם צרפת ובריטניה, במטרה להפיל את משטרו האנטי-מערבי של נאצר. כך ניסח זאת בפשטות שבועון אמריקני: "... מדוע הלכו בריטניה וצרפת למלחמה במצרים? כדי להפיל את נאצר, לשלוט בתעלת סואץ ולהציל את הנפט שלהן..." (מצוטט אצל *אור ומחובר*, 1961: עמ' 297). עד יום מותו הכחיש בן-גוריון את הטענות ולפיהן הוא ביקר בצרפת ערב המלחמה וחתם על הסכם בין ישראל ובין צרפת ובריטניה; ההסכם קבע ישראל תפלוש לסיני — ובעקבותיה יפלשו צרפת ובריטניה למצרים, כדי להפיל את נאצר ולהחזיר את תעלת-סואץ לידיהן. גם שמעון פרס הכחיש את קיומו של ההסכם, המכונה 'הסכם סֶוְר'.[68]

והנה, שלושים שנה לאחר 'מבצע סואץ' — אחת ההרפתקאות המבישות בהיסטוריה של ישראל, שגרמה להסלמת הסכסוך הישראלי-ערבי, הרחיקה מישראל את תמיכתן של המדינות המתפתחות, וחיסלה למשך עשרות שנים את הסיכויים להסדר שלום באזור — הופיע שמעון פרס בכנס נוסטלגי לזכרה של אותה מלחמה, וכשהוא זורח מנחת העלה גירסה עדכנית: "... אילולא מיבצע סואץ, הייתה סכנה, שאנגליה וצרפת היו פורשות ממעורבותן במזרח-התיכון לפני שהאמריקנים היו מודעים לנושא, והרוסים היו מתפשטים לעומקו ולרוחבו של האזור, בלי שארה"ב תיטול חלק בעיצובו. בעקבות מבצע סואץ, נכנסו האמריקנים למחוייבות, שהביאה את ארה"ב למצב של מאזן במזרח-התיכון. מחוייבות זאת, היא שנתנה לארה"ב את האושיות המדיניות ליחסה כלפי מלחמת ששת-הימים..." (מצוטט אצל *עברון*, 1986: עמ' 164). אם כן: 'מבצע קדש' (שמה הרשמי של ההרפתקה) לא היה מלחמת 'אין ברירה', שבה עמדה ישראל מול איומי השמדה, כפי שכלי התקשורת דאז הרבו לזעוק בהיסטוריה. היא הייתה שלב נוסף במדיניותם של בן-גוריון ולבון ו'כת הקצינים', שנועד לגרום לכניסת ארה"ב אל האזור, ולהפוך את ישראל לשומרת האינטרסים שלה. פרס הציג, כהרגלו, גירסה מעודכנת של ההיסטוריה: במשך שנים רבות הוא נהג להתפאר בידידות הנצחית שנרקמה בין צרפת וישראל, הודות ליוזמותיו. כעבור שלושים שנה הסתבר כי 'האופציה הצרפתית' לא הייתה אלא אפיזודה; חלק ממזימה מתוחכמת שפרס הגה, 'לפני שהאמריקנים היו מודעים לנושא'. על פי הגירסה המעודכנת שהציג פרס — המזימה הצליחה מעל למשוער, ולקראת 1967 כבר הייתה ארה"ב מעורבת עמוקות באזור. ואכן, לאחר הפלישה לסואץ, שהסתיימה

---

[66] גם 'הפרשה' הושתקה בישראל. אמנם, בתחילת שנות הששים דנו בה בכנסת ובעיתונות; אבל הצנזורה הקשתה על הפירסום — ומי שניזון מפירסומים בעיתונות המקומית התקשה להבין מה בדיוק קרה, ומי בדיוק היו הגיבורים.

[67] ראו גם *כפכפי* (1994) ע"ע 99-101.

[68] *ידיעות*, 25.10.96.

בכישלון מדיני מוחץ, התחיל המצב במזרח-התיכון להדאיג את ממשלו של אייזנהאור: המשטרים המלוכניים שנתמכו על ידי בריטניה, החלו לקרוס; במקומם עלו משטרים צבאיים אנטי-מערביים, שפנו בבקשות לסיוע צבאי מבריה"מ; בעירק הופל משטרו של פייסל, ועימו חוסלה 'ברית בגדד' שהקימה בריטניה; בירדן כמעט התמוטט משטרו של חוסיין, אשר ניצל רק הודות לסיוע צבאי בריטי; בלבנון נחתו כוחות אמריקניים, כדי להציל את שלטון המארונים מפני כוחם המתגבר של הנאצריסטים.

נוכח תהפוכות אלה הפכה ישראל למן 1958 להיות 'נכס אסטרטגי' מוכר, בגלל יציבותה הפוליטית ומדיניותה הפרו-אמריקנית.[69] אמנם, משרד החוץ האמריקני התנער עדיין מתמיכה גלויה בישראל; אולם 'סי.איי.אי' פיתח באותה תקופה קשרים חמימים עם צמרת הצבא ו'המוסד' הישראליים. קשרים אלה התבססו על מה שהישראלים כינו 'הברית הפריפריאלית': קשרים צבאיים עם מדינות לא-ערביות כמו תורכיה, איראן ואתיופיה, וסיוע צבאי למורדים הכורדים בעירק. בלשונו הנמלצת של אחד מהכתבנים-מטעם: "... אולם בעת ששבעה ישראל מרורים ותסכול מארה"ב, היא כוננה במחשכים ברית חשאית במזרח התיכון. בסודי סודות קם סביבה ארגון רפאים, שהלך והתפשט עד שהקיף כטבעת את המזרח-התיכון הערבי... בשמות בדויים, בדרכונים לא להם, בטיסות ליל, בדרכי עקלתון המריאו ושבו עשרות שליחיו של בן-גוריון לבירותיהן של בעלות הברית החדשות. שליחים מיוחדים, פקידים בכירים, שרים ומומחים לרוב השתתפו במבצע המסועף..." (*בר זוהר*, 1977: עמ' 1321). מאחורי המליצות האלה הסתתרה תוכנית פרוזאית יותר של 'סי.איי.אי' (שקיבלה את הקוד 'KK Mountain'); 'השורה התחתונה' הייתה, ש'המוסד' הישראלי יהפוך לקבלן-משנה של ה'סי.איי.אי' – לביצוע עבודות שהאמריקאים התקשו לבצע, בגלל החשש משערוריות ומחקירות של הגופים המחוקקים בארה"ב. ב'מבצר הדמוקרטי' של ישראל לא היו באותה תקופה חששות כאלה.

עד-מהרה מוסדו היחסים המסוכנים האלה, והישראלים הפכו לקבלנים חשובים במלחמה נגד כוחות אנטי-אמריקניים ברחבי העולם: הם סייעו בנשק ובאימון לצבא המלוכני באתיופיה, למורדים המלוכנים בתימן, לצבא ולמשטרה החשאית של השאח באיראן, למשטרה החשאית של מלך מרוקו, לצבא ולמשטרה של דרום-אפריקה, ולצבאות של שליטי אוגנדה, זאיר וניגריה.[70] יותר מאוחר הם הגיעו לאמריקה הלטינית, שם הירבו לסייע לדיקטטורות צבאיות פרו-אמריקניות, כגון פנמה, צ'ילי, ניקרגואה, הונדורס, אל-סלבדור וגואטמלה.[71] ה'סי.איי.אי' התעניין במיוחד במזרח-התיכון, בגלל קשריו המיוחדים עם תאגידי-הנפט הגדולים. פעולותיו בערב-הסעודית ובאיראן מומנו ישירות על ידי 'ערמקו' ו'בכטל'.[72]

ממשלו של קנדי, שהחליף את אייזנהאור, היה עתיר באנשי-מפתח שבאו מעסקי

---

[69] *ספרן* (1979) פרק 20

[70] *קוקבורן* (1992) פרק 5.

[71] שם, פרקים 9-10.

[72] *McCartney* (1989): ch.10

הנפט;[73] אלה הירבו, באופן טבעי, להתעניין במה שהם כינו 'היציבות במזרח-התיכון'. ניתן לאמר, שבאותה עת התחילה להתגבש קואליציית הנפט והנשק. קנדי התנגד למדיניות קודמיו, שנשענה בעיקר על הרתעה גרעינית. הוא טען כי יש להגביר את הכוחות הקונבנציונליים, כדי להפעילם במלחמות מוגבלות ובמבצעים של 'כיבוי שרפות' בעולם השלישי. התוכנית שלו — שכונתה 'המראה החדש' — המליצה, בין השאר, על חיזוק כוחות-המשימה בים-התיכון מול הנוכחות הגוברת של הסובייטים באזור. אלא שהתוכנית לא באה לידי ביטוי, משום שהתקציבים שיועדו לחיזוק הכוחות הקונבנציונליים, התחילו לזרום ל'כיבוי השריפה' בוויטנאם. בשנתיים הראשונות לממשלו, ניסה קנדי מדיניות של פיוס כלפי נאצר; הוא הפעיל לחץ כבד על ישראל, לבטל את פיתוח הנשק הגרעיני בדימונה, מחשש להתפתחותו של מרוץ-חימוש גרעיני בין ישראל לבין מצרים.[74] בהמשך, נוכח המעורבות הגוברת של הצבא האמריקני בדרום-מזרח אסיה, שינה קנדי את מדיניותו. הוא היה הנשיא הראשון שמכר נשק לישראל, כחלק מ'שמירת מאזן הכוחות' במזרח-התיכון. כבר קודם לכן, נסיונותיו המדיניים של נאצר להפיל את המשטר המלוכני בירדן, ומעורבותו הצבאית בתימן, נראו כמאיימים על 'ערמקו' בערב-הסעודית. כתוצאה מכך התחילה בשנת 1963 להתמסד ברית צבאית לא-רשמית, בין ראשי הצבא הישראלי ובין הפנטגון. ביטוי לכך נתן קנדי בפגישה עם גולדה מאיר, שרת החוץ, שבה אמר בין השאר: "... לארה"ב יש יחסים מיוחדים עם ישראל במזרח-התיכון, שניתן להשוותם בעצם רק עם אלה שיש לה עם בריטניה בתחום העניינים העולמיים..." (מצוטט אצל *גזית*, 1983: עמ' 33). ייתכן כי 'יחסים מיוחדים' אלה נבעו מאיומי מצרים על שדות הנפט בערב-הסעודית; ייתכן גם שקנדי מכר נשק קונבנציונלי לישראל, מתוך כוונה להתנותו בפיקוח אמריקני על הכור בדימונה. אבל יש הסבורים כי קנדי פשוט פרע את חובו לשדולה הציונית, שמימנה את מסע הבחירות שלו ולמעשה העניקה לו את הניצחון.[75]

ג'ונסון, אשר מונה לנשיא אחרי רצח קנדי, המשיך במדיניות 'היחסים המיוחדים'. מעמדה של ישראל הלך והתחזק, ככל שהצבא האמריקני הסתבך בוויטנאם. היא הפכה לנדבך המרכזי בשמירת האינטרסים של ארה"ב במזרח-התיכון. הנשק הגרעיני של ישראל פסק להטריד את הממשל, אשר אף ראה בו יתרון מסוים. בלשונו של פקיד במשרד החוץ האמריקני: "... החמרת הפחד הישראלי מפני יכולת גרעינית ערבית היא נכס שאנו יכולים וצריכים להשתמש בו..." (מצוטט אצל *אהרונסון*, 1994: עמ' 293). בשנת 1966 מכרה ארה"ב לישראל לראשונה נשק התקפי כבד — טנקים, מטוסים, טילים ומערכות-התרעה — שהחליף את הנשק הצרפתי. ג'ונסון היה מודאג מהמצב במזרח-התיכון: הלחץ של נאצר על שדות הנפט הלך וגבר — והצבא המצרי, שחנה בתימן, חצה פעמים אחדות את הגבול הדרומי של ערב-הסעודית; בריטניה הודיעה באופן רשמי על תוכניותיה, לפנות את הבסיסים שהחזיקה בנסיכויות הנפט; בסוריה התחוללה הפיכה

---

[73] סגן הנשיא ג'ונסון בא מעסקי הנפט של טקסאס; שר הימייה, קונאלי, יצג עסקי נפט בינלאומיים; שר החוץ, דילון, בא מעסקי הנפט של רוקפלר; מנהל ה'סי.איי.אי', מק'קון, בא מעסקי 'בכטל'. (*Engler*, 1977: pp. 57-8)

[74] *Gazit* (1983): pp. 49-56; *הרש* (1992) פרק 9.

[75] *הרש* (1992) פרק 8.

צבאית, שהעלתה לשלטון את מפלגת 'הבעת' שנתמכה על ידי בריה"מ; בבריה"מ השתלטה על הממשל, לאחר הדחת כרושצ'וב, קבוצה ניצית בראשות ברז'נייב, שהודיעה על כוונותיה לאגף את שדות הנפט של ערב-הסעודית ממערב ומצפון.

ישראל פתחה – כנראה, בהסכמה אמריקנית – בקרבות על גבול סוריה, ואף הודיעה בהזדמנויות שונות על כוונותיה להפיל את המשטר בדמשק. בריה"מ פירשה זאת כאיום נגדה, והפעילה לחץ על נאצר כדי שיבוא לעזרת סוריה. הרוסים הפיצו שמועות שישראל עומדת לפלוש לסוריה; ולאט-לאט, הם בעצמם החלו להאמין בנכונות השמועות הללו. נאצר, שלא נטה לצאת למלחמה נגד ישראל, מצא עצמו לכוד ברשת מחויבויותיו כמנהיג העולם הערבי – ופתח בצעדים מאיימים, שהובילו בסופו של דבר לפריצת המלחמה ביוני 1967.

קיימים, כמובן, הסברים אחרים למהלכיו התמוהים של נאצר. שלמה אהרונסון, למשל, טוען שהסלמת הסכסוך בין ישראל ומצרים נבעה מנסיונותיו של נאצר לעצור את פיתוח הפצצה האטומית בכור בדימונה; נאצר סבר שלחץ צבאי, בסיני, יאלץ את הממשל בארה"ב להתערב ולפקח על הכור.[76] אחרים רואים את המלחמה, כשלב נוסף בסכסוך הממושך על מקורות המים בין ישראל לבין ירדן, סוריה ולבנון: האוכלוסייה במזרח-התיכון התאפיינה בשיעור הגידול הגבוה ביותר בעולם, וטבעי הוא שמקורות המים לא הספיקו – מה עוד שישראל הטתה את מקורות הירדן, ללא הסכמת המדינות השכנות.[77] וחוץ מכל אלה, קיימת כמובן גם העמדה 'הריאליסטית': זו הרואה במלחמה חלק מסכסוך ארוך בין מדינות, שהתפתח מאז הקולוניזציה הציונית בתחילת המאה העשרים ושהתפרץ במלחמות מחזוריות מידי עשור.[78]

מכל-מקום, היה ברור לכל הצדדים – לנאצר, לאמריקאים ובוודאי לישראלים – שהצבא המצרי אינו מהווה איום רציני על ישראל;[79] אבל זאת הייתה הזדמנות מצוינת, להפיל את נאצר. הצבא הישראלי נאלץ לחכות עד שמאיר עמית ראש 'המוסד' ייפגש בוושינגטון עם הלמס ראש ה'סי.איי.אי', ועם מקנמרה שר ההגנה, ויקבל מהם 'אור ירוק' לפתוח במלחמה.[80] בגרסה של מזכירו הצבאי של אשכול, ראש ממשלת ישראל, נכתב כי עמית חזר לישראל עם המלצה אמריקנית ולפיה "... האמריקנים היו מברכים על פעולה, במידה ונצליח לפצפץ את נאצר..." (*הבר*, 1987: עמ' 214).

בסיומה של המלחמה, הפכה ישראל לגרורה רשמית של ארה"ב. ייבוא הנשק למזרח-התיכון גדל במהירות: בריה"מ מכרה נשק למצרים, לסוריה, לעירק ולתימן; בריטניה וארה"ב מכרו נשק לירדן, לערב-הסעודית ולאיראן; וישראל רכשה מארה"ב מטוסי 'פנטום', אשר עד אז נמכרו לבריטניה וגרמניה בלבד. נפתחה הדרך למלחמה הבאה במזרח-התיכון.

---

[76] *אהרונסון* (1995) פרקים ח'-ט'.

[77] *רבינוביץ* (1983); *קלי* (1986); *Sexton* (1990)

[78] זאת גם הגירסה הרשמית המקובלת על הממשלים הישראליים והערביים. העמדה הישראלית מוצגת אצל *ספרן* (1979). העמדה האמריקנית מוצגת אצל *Quandt* (1977)

[79] *קוקברן* (1992): פרק 6.

[80] *עמית* (1999): ע"ע 237-243.

ב. הרקע למלחמת אוקטובר 1973

הבחירות לנשיאות בשנת 1968 הסתיימו בנצחונו של ניקסון הרפובליקני. מסע הבחירות שלו נתמך בכסף רב, בחלקו לא-חוקי, שזרם הן מתאגידי הנפט והן מתאגידי הנשק הגדולים בארה״ב.[81] בממשלו השתלבו אישים שהיו בעלי קשרים הדוקים עם תאגידי נפט ונשק, ובעיקר בלטו הדמויות שהיו קשורות לעסקי משפחת רוקפלר: קיסינג׳ר, שכיהן כראש המועצה לביטחון לאומי ויותר-מאוחר כשר החוץ, היה יועץ פוליטי ואיש-סודם הנאמן של הרוקפלרים; וולקר, סגן שר האוצר, בא מבנק ׳צ׳ייס-מנהטן׳ בבעלות הרוקפלרים; כך גם לטי, עוזר שר האוצר, וגם פיירו, מנהל האגף להשקעות חוץ במשרד המסחר.[82]

מנקודת מבטם של ניקסון-קיסינג׳ר – מצבם של תאגידי הנפט במזרח-התיכון לא השתפר לאחר 1967, אלא אף הורע. אמנם, נאצר הוכרע והלחץ בתימן נחלש; אולם מנגד התחזקה בריה״מ, בנצלה את התגברות הרגשות האנטי-אמריקניים באזור. בלוב התחוללה הפיכה צבאית, ובעקבותיה עלה משטר אנטי-אמריקני בראשות מועמר קדאפי. זה-האחרון לא חיכה הרבה, ודרש מתאגידי הנפט באופן אולטימטיבי להעלות מייד את אחוז התמלוגים. בעקבותיו התעוררו ממשלים פרו-אמריקניים, כמו ערב-הסעודית ואיראן, והתחילו ללחוץ על תאגידי הנפט להעלות גם את התמלוגים המשולמים להם ולהגביר את הפקת הנפט. גם נסיון ההפיכה בערב-הסעודית והמאמצים של ה׳פת״ח׳ וסוריה להפיל את המשטר המלוכני בירדן, הדאיגו את הממשל בארה״ב.

בשנת 1969 התחיל הצבא האמריקני לסגת מוויטנאם; הפשרת היחסים בין ארה״ב ובין סין, וההכרזה של קיסינג׳ר על ׳דטאנט׳ בין ארה״ב ובין בריה״מ, הובילו למה שכּוּנה ׳דוקטרינת ניקסון׳. על פי דוקטרינה זאת, יש לפעול להורדת המתח בעולם השלישי, לצמצם את רמת הכוננות של ארה״ב ולחזור ולהסתמך על נשק גרעיני. במקום רמת כוננות של ׳שתיים וחצי מלחמות׳ בעת ובעונה אחת – אשר הייתה נהוגה בתקופת ממשל קנדי-מקנמרה – הפחיתו ניקסון-קיסינג׳ר את התקציב הצבאי לרמה של ׳מלחמה וחצי׳.[83] הירידה בכושר ההרתעה של ארה״ב אירעה דווקא בשנה שבה פינתה בריטניה את בסיסה האחרון במפרץ הפרסי. באותה שנה נאלצה גם ארה״ב לפנות את הבסיס האווירי שלה בלוב, ובכך איבדה את אחרון מעוזי הצבא הגדולים שלה במזרח-התיכון.

קיסינג׳ר טען, שארה״ב תתרכז מעתה ב׳מוקדי קונפליקט׳ ותשאיר את ׳הסכסוכים הפריפריאליים׳ לכוחות מקומיים פרו-אמריקניים. על פי התוכנית, ארה״ב תעדיף לצייד את בעלות-בריתה בנשק, ותימנע מהתערבות ישירה באמצעות כוח צבאי. במזרח-התיכון יקחו על עצמם ׳תאומי העמודים׳, ערב-הסעודית ואיראן, את האחריות על הביטחון במפרץ הפרסי. ישראל הייתה אמורה להוות גורם מרתיע כלפי מדינות פרו-סובייטיות, המאיימות על היציבות באזור. למשל, בשנת 1970 טרחו קיסינג׳ר ורבין, שהיה אז שגריר ישראל בוושינגטון, ועיבדו תוכנית: במקרה של התקפה סורית או עירקית על ירדן – ישראל תפעיל נגדן כוחות צבא, ואילו ארה״ב תרתיע את בריה״מ מהתערבות. השטחים, שכבשה ישראל במלחמת יוני 1967, היו אמורים לשמש בידי

---

81 *Sampson* (1975): pp. 205-6; *Sampson* (1977): pp. 151-2, 195

82 *Barnet and Muller* (1974): p. 251; *Turner* (1983): p. 105

83 גולד (1993): ע״ע 37-38.

ארה״ב קלף-מיקוח כלפי מדינות ערב: אם הן תסתלקנה מתמיכה בבריה״מ — תכריח ארה״ב את ישראל להחזיר את השטחים. מדיניות זאת אכן הוכיחה עצמה, יותר מאוחר, ביחסיה של ארה״ב עם מצרים.

העוקץ ב׳דוקטרינת ניקסון׳ היה, שהנטל של הגנת שדות הנפט באזור יועמס על כתפי בעלות-הברית עצמן.[84] כפי שהסביר זאת דיוויד פאקארד, שר ההגנה: ארה״ב מעדיפה שאת משלוחי הנשק יממנו בעלות הברית הנושאות בנטל.[85] זה היה הפתרון שיזם ממשל ניקסון, נוכח התבוסה בוויטנאם והלחץ הציבורי להורדת התקציב הצבאי. ניקסון — שנלחץ על ידי תאגידי-הנשק הגדולים, אשר היו בין מממניו — ערך תפנית במדיניות ׳הביטחון הלאומי׳, וביטל את ההגבלות על מכירת נשק התקפי ׳מתקדם׳ לצבאות זרים. כתוצאה מהחלטה זאת, נפתח המזרח-התיכון לייבוא נשק אמריקני. באזור היו שלוש מועמדות רציניות לקניית נשק יקר מסוג זה: ישראל, ערב-הסעודית ואיראן.

בישראל, הייבוא הצבאי טיפס בתלילות. בשנים 1962-1966, ייבוא הנשק, אשר ברובו היה מתוצרת צרפת, הגיע לסכום של 107 מיליון דולר בממוצע לשנה; בסוף תקופת ג׳ונסון, בשנים 1967-1969, הוא עלה לממוצע של 290 מיליון דולר; בשנים 1970-1972, תחילת ׳דוקטרינת ניקסון׳, עלה ייבוא הנשק לישראל, ואשר כולו היה אמריקני, והגיע לסך של 550 מיליון דולר בממוצע לשנה.[86] בשנת 1971 נראו רבין והממשל הישראלי מופתעים מן ׳התפנית׳ בעמדותיו של ניקסון, שהחל לפתע לאשר את בקשותיהם בדבר אספקת נשק.[87] עשר שנים לאחר-מכן המשיך עדיין לסבור מי שהיה באותה תקופה מנהל משרד ראש-הממשלה כי ״... המפנה המיוחל בעמדת הממשל היווה הישג עצום לישראל...״ (*גזית*, 1983: עמ׳ 53).

לאיראן היה ׳הישג עצום׳ עוד יותר: תאגידי-הנשק האמריקניים שיחרו לפתחו של השאח, שהפך לחביבם של ניקסון-קיסינג׳ר. בשנת 1972 ביקר הצמד בטהרן, והכתיר את השאח — שהיה בעל אישיות לא יציבה ביותר, בלשון המעטה — בתואר ׳השוטר של המפרץ׳. הם עודדו את השאח לרכוש כל סוג נשק, ולוּ המתוחכם ביותר, שיעלה על דעתו.[88] זאת הייתה הפעם הראשונה שמדינה כלשהי, למעט בריטניה, הורשתה לרכוש נשק ׳מתקדם׳ ברמה דומה לזו שעמדה לרשותו של הצבא האמריקני. ההחלטה של ניקסון הועברה לפנטגון, ללא מתן זכות לערער עליה. ״... האם ניקסון הושפע ממצבם העגום של תאגידי הנשק? אולי השאח הבטיח לניקסון תמיכה חשאית במסע הבחירות שלו, כפי ש׳הוושינגטון-פוסט׳ טוען... מה שברור, הוא שההחלטה של ניקסון הזריקה מרץ חדש בעסקי הנשק...״ (*Sampson*, 1977: p. 245).

---

[84] *Ferrari et al*. (1987) p. 21

[85] *Sampson* (1977) p. 235

[86] נתונים פנימיים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה; אנו מודים לראובן גרף, מנהל הגף לסחר חוץ ולמאזן התשלומים, על עזרתו.

במקביל לישראל, זינק ייבוא הנשק האמריקני לירדן. בשנת 1970 הוא היה עדיין רק 200 אלף דולר; ואילו מאז 1971, הוא עלה ל-60 מיליון דולר מידי שנה עד להתפטרותו של ניקסון בשנת 1974.

[87] *רבין* (1979) פרק רביעי.

[88] *Sampson* (1977) p. 252

ובכן, למען רווחיהן של קבוצות הנשק האמריקניות, נפתח מרוץ-חימוש פראי במזרח-התיכון. ניקסון תיאר את המדיניות הזאת בשם 'שמירה על מאזן הכוחות'. רוג'רס, שר החוץ שלו, טען כי מכירת הנשק לאיראן היא בעלת 'השפעה מייצבת' במזרח-התיכון. משלוחי הנשק של בריה"מ, לעומת זאת, היו בעיניו 'הזמנה לצרות'.[89]

קיסינג'ר הסביר את המדיניות באופן יותר אקדמי: "... מאזן כוחות הוא סוג של שוטר, שמתפקידו למנוע ממדינות שוחרות שלום לחוש חוסר אונים, ובמקביל למנוע ממדינות תוקפניות להתפרע..." (*Kissinger*, 1981: p. 182). ברור שכדי לממן עסקות נשק בהיקף כזה – היה צורך בהכנסות גבוהות של בתי המלוכה, האיראני והסעודי; ואלה יכלו לנבוע רק מתמלוגים על הכנסות יותר גבוהות של תאגידי-הנפט הגדולים. הצמד ניקסון-קיסינג'ר היה מודע לכך היטב; ולכן הכשירו השניים את הקרקע לעליות במחירי הנפט, שהתחילו בשנת 1971.

התוכניות של ממשל ניקסון לא נעלמו מעיני העיתונות האמריקנית, שעקבה בחשדנות אחר תמרוניו המסוכנים במזרח-התיכון; אבל בזכרונותיהם הנמלצים של ניקסון וקיסינג'ר, אין זכר לכך. בתוכנית 'ששים דקות' של רשת 'סי.בי.אס' ששודרה בשלושה במאי 1980, התחמק קיסינג'ר מלענות על השאלה: האם הממשל של ניקסון עודד את שליטי מדינות הנפט במזרח-התיכון להעלות את מחיר הנפט, כאמצעי למימון משלוחי נשק לאיראן ולערב-הסעודית.[90] בהתחשב ביחסים ההדוקים אשר שררו בין קיסינג'ר ובין הרוקפלרים, יש להניח שקיסינג'ר לא התעלם מההשפעה הטובה שהיו להפקדות הפטרו-דולרים של השאח על מאזן 'צ'ייס-מנהטן'; כך, מכל-מקום, סבור אנתוני סמפסון.[91] עלייה במחירי הנפט הייתה עניין לא-פשוט. ניקסון כבר הספיק להסתבך בחשדות כלפיו, כאשר סירב בשנת 1971 להסיר את מכסות ייבוא הנפט, באופן שיוזיל את מחיר הנפט בארה"ב. הוא עשה זאת כדי להגן על האינטרסים של פירמות-נפט עצמאיות בארה"ב, שהפעילו עליו לחצים. גם קבוצת 'הגרעין' של תאגידי-הנפט הבינלאומיים לא הייתה יכולה להעלות את המחירים, בלי לספוג ביקורת ציבורית חריפה ואולי אף סנקציות מצד מדינות אירופה. כפי שטענו כבר קודם-לכן, הפתרון נמצא בדמותו של 'אופ"ק'.

'אופ"ק' הוקם, בזמנו, כדי למנוע את נפילת המחירים שאירעה בשנת 1960. הקרטל הופיע כגוף רב-עוצמה בשנת 1971, כאשר דרש להגדיל את תמלוגי הנפט ואת מחירי הנפט. באותה שנה נחתמו הסכם טהרן והסכם טריפולי בין מדינות 'אופ"ק' ותאגידי הנפט הגדולים; נקבע שהתמלוגים שיעבירו התאגידים למדינות 'אופ"ק' יהיו בשיעור של 55% לפחות, ושמחיר החבית יגדל בסכום בן 35 סנט לפחות. קבוצות-הנפט הגדולות – אשר במשך עשרות שנים היו מאוחדות בהסכמה חשאית, על אי-כניעה ללחצים של המדינות המפיקות – נכנעו בקלות יחסית לתכתיבי 'אופ"ק'. הסיבה לכניעה הייתה כפולה: תמיכתו החשאית של הממשל האמריקני בעמדת 'אופ"ק'; והעידוד שהעניקו ניקסון וקיסינג'ר לשאיפות של השאח האיראני ושל בית-המלוכה

---

[89] *Engler* (1977) p. 242; לאחר שניקסון התפטר, הפך רוג'רס ליועץ המשפטי של עסקי השאח בארה"ב.

[90] *Chan* (1980): p. 244

[91] *סמפסון*, 'הצלה בנוסח רוקפלר' (תרגום מאנגלית), (*הארץ*, 2.1.1981)

הסעודי להשיג הכנסות גבוהות,[92] כדי לממן את עסקות הנשק.

היה ברור שהסכמים אלה היו זמניים – ושמחירי הנפט, ועימם ההכנסות מנפט, ימשיכו לעלות בהזדמנות הראשונה. ההזדמנות הגיעה במלחמת אוקטובר 1973. מלחמה זאת הביאה לקפיצה ענקית בהכנסות מנפט, ובמקביל הפכה את המזרח-התיכון לאזור המרכזי של ייבוא הנשק בעולם. יש להניח, שניקסון וקיסינג׳ר לא קידמו בברכה את מלחמת 1973; אבל גם אין הוכחה, שהם עשו מאמצים ניכרים למנוע אותה – או לבלום אותה בתחילתה. עובדה אחת מוסכמת על כל חוקרי המלחמה הזו: ניקסון, קיסינג׳ר וזרועות שונות בממשל ידעו על ההכנות למלחמה, ולא היו מופתעים כשהיא פרצה.

עובדה אחרת, שאינה שנויה-במחלוקת: פייסל מלך ערב-הסעודית ופקידים בכירים בארמונו התריעו באזני ראשי ׳ערמקו׳ על תוכניתו של סאדאת, לצאת למלחמה ובמקביל להטיל אמברגו על ייצוא הנפט מהמזרח-התיכון. ראשי ׳ערמקו׳ שיתפו במידע זה את ניקסון ואנשים אחרים בממשל.[93] ה׳סי.איי.אי׳ ידע זאת, הן מהתחנה שלו בערב-הסעודית והן ממקורות אחרים. קיסינג׳ר קיבל מידע ישיר על פרטי התוכנית; לא רק ממקורות מקורבים לסאדאת – אלא גם מחוסיין מלך ירדן, שבשנים 1957-1977 קיבל תשלום שנתי קבוע מאת ׳סי.איי.אי׳.[94] פייסל ומקורבי סאדאת הדליפו את המידע, משום שרצו להזהיר את ארה״ב מפני הקיפאון במזרח-התיכון: אם ארה״ב לא תכריח את ישראל לפתוח במשא-ומתן להחזרת שטחים ולהכרה מסוימת בפלסטינים – המדינות המתונות תיאלצנה להיגרר אחרי גורמים רדיקליים ואנטי-אמריקניים, אשר יסכנו לא רק את ישראל אלא גם את הנכסים האמריקניים באזור.

סאדאת אותת זמן רב על רצונו להתקרב לארה״ב. הוא היה השליט הערבי הראשון, אשר מייד לאחר מותו של נאצר בשנת 1970 הביע את הסכמתו לנהל משא-ומתן לשלום עם ישראל תמורת נסיגה ישראלית מהשטחים. ממשלת גולדה מאיר, הידועה באטימותה, דחתה את ההצעה על-הסף. בשנת 1972 הורה סאדאת במפתיע לכל היועצים והחיילים הסובייטים, לעזוב את מצרים; גם זאת, בניסיון לרַצות את ארה״ב. בתמורה, הוא ציפה לשינוי במדיניותה של ארה״ב במזרח-התיכון. הצעד התברר כמקח-טעות: קיסינג׳ר אפילו אמר, שלא לפירסום, שסאדאת התנהג כטיפש בכך שפעל באופן חד-צדדי וששמט מידיו את האפשרות להשתמש בסילוק הסובייטים כקלף-מיקוח.[95] השאלה המתבקשת: מדוע לא הגיבו ניקסון-קיסינג׳ר נוכח איומי המלחמה? זאת שאלת מפתח, בעלת השלכות תיאורטיות מרחיקות-לכת.

באקדמיות המערביות שוררת התפישה האֶטטיסטית, ולפיה המדינה הלאומית היא היחידה המרכזית של הפעילות הפוליטית. בתוך המדינה אמנם פועלים כוחות מגוונים כגון מפלגות פוליטיות, עסקים, תקשורת, כנסיות וקבוצות חברתיות, המשפיעים לעתים על מדיניותה הפנימית והחיצונית של המדינה – אולם הם אינם יכולים להשליט את

---

[92] *Odell* (1979) pp. 105, 215; *Yergin* (1991) p. 581

[93] *Blair* (1976) pp. 226-8; *Sampson* (1975) pp. 243-8; *Yergin* (1991) pp. 593-7

[94] *Neff* (1988) p. 105

[95] *הרש* (1992) עמ׳ 164.

האינטרסים שלהם באופן מוחלט. רק ב׳רפובליקות בננה׳ או במדינות טוטליטריות, קבוצה חברתית או מעמד שליט יכולים להכתיב מדיניות על פי האינטרסים שלהם. בלימודי היחסים-הבינלאומיים שוררת אחת הגרסאות של תפישה זאת, המכוּנה האסכולה ׳הריאליסטית׳; פרופסור הנרי קיסינג׳ר נמנה על חסידיה. אסכולה זאת טוענת שמדיניות-החוץ של מעצמות כמו ארה״ב שואפת תמיד, ובעיקר בעידן הגרעיני, לשמור על ׳מאזן-כוחות׳ ולמנוע התפרצות ׳משברים׳. הנחת-היסוד של אסכולה זו היא כי העולם המדיני נתון ב׳מצב טבע׳, ההופך אותו לזירת התגוששות בין מדינות החותרות להשיג את מירב ׳הביטחון-הלאומי׳. כדי למתן ׳מצב טבע׳ זה, מתערבות המעצמות הגדולות בסכסוכים אזוריים, וכופות ׳סדר׳ על המתגוששים.

נותרת, כמובן, השאלה: מה הוא בדיוק ׳הביטחון הלאומי׳ שהמדינות חותרות להשיגו? ומי בדיוק מגדיר אותו?

על פי טיעוני האסכולה, ׳ביטחון לאומי׳ מוגדר בהתאם לאינטרסים של המדינה. אינטרסים אלה מוגדרים על ידי קבוצה לא-מוגדרת של בני-אדם; הקבוצה הזאת מופיעה תחת שמות מעורפלים כמו ׳מקבלי החלטות לאומיים׳, ׳קברניטי מדינה׳, ׳מנהיגים׳ וכיוצא-באלה — הנחשבים לבלתי תלויים באינטרסים פרטיקולריים של קבוצות חברתיות הפועלות בתוך המדינה. נמצא אפילו מלומד, סטיבן קרסנר, אשר כתב ספר שמרבים לצטטו, ובו הוא טען כי ניתן להגדיר באופן אובייקטיבי את ׳האינטרס הלאומי׳ של ארה״ב.[96] אינטרס זה נקבע, לדעתו, על ידי הנשיא והפקידים הבכירים בממשל ועל פי שיקולים אוטונומיים. קרסנר טוען כי קיימת לעתים חפיפה בין ׳האינטרס המדיני׳ ובין אינטרסים עסקיים. לעתים, רווחיותם של העסקים מקדמת את עוצמת המדינה; אולם, אם קיים קונפליקט בין האינטרסים — גוברות, ללא ספק, העדיפויות הלאומיות של פקידי המדינה. משום כך, לדעתו, טועים המרקסיסטים בטענתם שהאינטרס הלאומי של ארה״ב מוכתב על ידי קבוצות-ההון ונקבע על פי התנודות במגמות של הצבר ההון. הספר ניסה לאשש את טיעוניו בעזרת ממצאים אמפיריים; אולם בכל מה שנוגע לעסקי הנפט, הוא נכשל קשות.

תאגידי-הנפט הגדולים אולי לא תמיד הכתיבו את הצהרותיהם של פקידי הממשל; אולם כל אימת שמדיניות-החוץ של הפקידים האלה עמדה בניגוד לאינטרסים של תאגידי הנפט — ניצחו, משום-מה, האחרונים. אפילו בעִתות חירום, כמו בזמן מלחמת-העולם השנייה, כש׳הביטחון הלאומי׳ נראה מוכתב לחלוטין על ידי צרכי הממשל, ניצחו האינטרסים של תאגידי-הנפט הגדולים. בשנת 1943 הכריזו הנשיא רוזוולט ושר הפנים הכל-יכול שלו איקיס, שהאינטרס הלאומי של ארה״ב מחייב כי יולאמו העסקים של תאגידי-הנפט האמריקנים בערב-הסעודית; זאת, כדי לאפשר גישה לעתודות הנפט, החיוניות להגנתה של ארה״ב; פקידי הממשל אף הכריזו על רצונם לרכוש את עסקי ׳גולף׳ בכוויית; הם תיכננו להקים, בעזרת אותה חברה ממשלתית שתוקם לאחר ההלאמה, בית-זיקוק באתר ראס-תנורה; הם הציעו להיכנס לעסקי צינורות נפט שיונחו בין הים-האדום לבין הים-התיכון, שוב מטעמי ׳ביטחון לאומי׳. תיאבונם של הפקידים גבר ככל שהיקף התוכניות גדל, והם כבר תיכננו עם עמיתיהם, הפקידים הבריטים, להיכנס בשותפות שתחלק את הנפט המזרח-תיכוני בין ממשלות ארה״ב ובריטניה; הם

---

[96] *Krasner* (1978) ch. 1

אפילו חתמו בשנת 1944 על 'הסכם הנפט האנגלו-אמריקני', שהזכיר לא מעט את ההסכם החשאי לחלוקת הנפט בעולם, שנחתם בשנת 1928 בטירת אקנקרי שבסקוטלנד, בין תאגידי-הנפט הגדולים. מהתוכניות הממשלתיות הללו לא נותר מאומה: רוזוולט מת, בלי שזכה לראות ולוּ אף טיפה אחת של נפט בבעלות ממשלתית; שר הפנים הכל-יכול שלו פוטר בבושת פנים, וזכה לסיים את חייו כפרשן בעיתון; 'האינטרס הלאומי' של ארה"ב בערב-הסעודית יוצג היטב על ידי קבוצת 'ערמקו'; היא גם הייתה זו שהקימה את בתי-הזיקוק והניחה את צינורות הנפט. וההסכם האנגלו-אמריקני שנחתם? פשוט, כולם התעלמו ממנו.

גם יותר מאוחר לא היה ברור, מה היא ההגדרה המדויקת של 'הביטחון הלאומי' ומי המגדיר. בשנת 1953 רצה שר המשפטים לתבוע חמישה תאגידי-נפט מובילים בארה"ב, בעוון קנוניה בינלאומית להגבלת הסחר בנפט. אלא שהמועצה לביטחון לאומי הורתה לשר המשפטים לחדול מהתביעה, משום שתביעה זאת "... נחשבת לבעלת עדיפות משנית לעומת השיקולים של האינטרס הלאומי הבטחוני..." (*Yergin*, 1991: p. 421).[97]

בהכללה, ניתן לאמר: אם 'האינטרס הלאומי' של ארה"ב חופף את הצרכים של רוב האזרחים האמריקאים, כפי שקרסנר טוען — הרי ככל שהדבר נוגע למזרח-התיכון, אינטרס זה כולל גישה חופשית למקורות הנפט וכן מחירי נפט נמוכים ויציבים התלויים ביציבות המדינית באזור. הנסיבות ההיסטוריות מראות כי זה היה המצב בעידן 'הזרימה החופשית': הייתה התאמה מסוימת בין האינטרסים של קבוצות-הנפט הגדולות, שכללו נגישות למקורות הנפט ומחירי נפט נמוכים ויציבים, ובין מדיניות-החוץ של ארה"ב שהצהירה על שאיפה ליציבות ולמניעת סכסוכים באזור. אינטרסים אלה גם חפפו את הצרכים של רוב הצרכנים והפירמות במשק האמריקני. ואילו מאז שנות השבעים, בעידן 'הזרימה המוגבלת', השתנו הנסיבות, ומדיניותם של תאגידי-הנפט הגדולים חתרה למחירי נפט גבוהים ולא יציבים.

קרסנר — שהיה עליו לתרץ את 'המדיניות' התמוהה של ניקסון וקיסינג'ר, אשר תמכו בתביעתן של ערב-הסעודית איראן ולוב, להעלאת המחירים — טען כי קיים קשר הפוך בין רמת המחירים ובין יציבותם. לדבריו, קשר הפוך זה מעמיד את 'קובעי המדיניות' בפני הכרעה בין שתי חלופות:[98] "... משק לאומי בעתות שלום, נזקק ליציבות במחירים. אספקה ומחירים לא יציבים עלולים לחולל תנודות במשק ומעצורים במערכת הפוליטית. מכאן, שמנקודת מבט מרקנטליסטית, כלומר מתוך התמקדות בצרכי המשק הלאומי, עדיפה החלופה של מחירים יציבים וגבוהים יותר, מאשר מחירים נמוכים ולא יציבים..." (*Krasner*, 1978: p. 39). במלים אחרות: קרסנר טוען, ש'מקבלי ההחלטות הלאומיים' נאלצו — משיקולים של 'צורכי המשק הלאומי' — להעדיף מדיניות של מחירי נפט גבוהים ויציבים, על פני מדיניות של מחירי נפט נמוכים ומתנודדים.

בחינת הנתונים של מחירי הנפט, בחמישים השנים האחרונות, מראה דווקא יחס ישר בין מחירי הנפט ובין יציבותם. משנות הארבעים ועד סוף שנות השישים, המחיר של חבית

---

[97] ראו גם *Blair* (1976) pp. 220-230; *Turner* (1983) pp. 40-47, 152-154

[98] *Krasner* (1978) pp. 39-40

נפט גולמי מהמזרח-התיכון היה, בארה״ב, נמוך משני דולר; במרוצת התקופה, נותר המחיר יציב וכמעט ללא תנודות (*שרטוט ו׳4 לעיל*). לעומת זאת, למן שנות השבעים ועד ראשית שנות התשעים, המחירים ׳הריאליים׳ של הנפט עלו פי ארבעה בממוצע; הם התנודדו למעלה ולמטה בעשרות אחוזים, ולעתים אף בטווח של מאות אחוזים.

למעשה, לפי ההיגיון הזה, היה על ממשל ניקסון ׳לבחור׳ בין מדיניות החותרת למחירים נמוכים ויציבים, ובין מדיניות של מחירים גבוהים ובלתי-יציבים; כל זאת בהנחה, שהפקידים אכן היו בעלי יכולת כלשהי לקבוע מדיניות; ובהנחה, שהשיקולים של הממשל הם אכן ׳אוטונומיים׳ ומתבססים על ההיגיון של ׳אינטרס לאומי׳ — כפי שקרסנר מתאר.

לפי כל הסימנים, ׳מקבלי ההחלטות הלאומיים׳ של ממשל ניקסון העדיפו באורח שיטתי את החלופה השנייה. מסתבר, שהבחירה של ניקסון-קיסינג׳ר פעלה אולי למען ׳הביטחון הלאומי׳ של קבוצות מסוימות בארה״ב, אולם היא פעלה **נגד** ׳האינטרס הלאומי׳ של מרבית האמריקאים. משום-מה, מדיניות-החוץ של הממשלים האמריקנים מאז שנות השבעים לא הייתה מנוגדת לאינטרסים של תאגידי-הנפט הגדולים.

ניתן אולי לקבל את הטענה, שעד סוף שנות השישים הייתה מדיניות-החוץ של ארה״ב סובלנית כלפי הלחצים להגדלת מחירי נפט — כדי להשיג מטרות יותר חשובות, כמו ׳בלימת הקומוניזם׳, והשגת יציבות מדינית ואבטחת הגישה אל מקורות הנפט. טענות מסוג זה אינן סבירות, כאשר מתייחסים לשנות השבעים ואילך: מאז מלחמת יוני 1967, מחירים גבוהים של נפט לא היו יכולים לשמש אמצעי להשגת מחירים יציבים; הם לא היוו תשלום הכרחי לשם השגת יציבות מדינית באזור, ובוודאי שהם לא הועילו לחוסנו של כלל המשק האמריקני. יתר על כן: העליות במחירי הנפט, והתנודות החריפות בהם לוו במשברים ובאי יציבות מדינית באזור.[99]

הבה נניח לרגע שהממשל האמריקני טעה, כמו קרסנר, וסבר שמחירים גבוהים של נפט מחזקים את היציבות במזרח-התיכון; עדיין נותרה הבעיה השנייה: על פי האסכולה ׳הריאליסטית׳ — יש לצפות שארה״ב תחתור לשמור על היציבות באזור, ותנסה למנוע ׳משבר׳ שעלול להסלים עד כדי עימות עם בריה״מ. לקיסינג׳ר לא חסרו הוכחות, ממקור ראשון, על המשבר הצפוי: ברז׳נייב, שהתארח ביוני 1973 אצל ניקסון, כהכנה לוועידת פסגה בין המעצמות, טרח להתריע באוזניו במשך שעות מספר, כי המזרח-התיכון עומד בפני התפוצצות וכי עומדת לפרוץ מלחמה.[100] מוזר הדבר ככל שיישמע, אבל ניקסון, קיסינג׳ר ופקידים במשרד החוץ לא הראו סימנים, כי יש ברצונם למנוע את המשבר.

קיימים כמה הסברים ׳ריאליסטיים׳ לאדישות הזאת. הסבר אחד הוא, שהממשל תמך בישראל, ולא ראה צורך דחוף לשנות את הקיפאון שהשתרר במזרח-התיכון; מה עוד

---

[99] דניאל ירג׳ין, המצדד בתפישה ׳הריאליסטית׳, טוען שבין 1974 לבין 1981, הממשלים האמריקניים התנגדו למעשה להעלאת מחירי הנפט. הוא מגיע למסקנה זאת, מתוך עיון ביותר מאלף מברקים ומסמכים של משרד החוץ האמריקני, אותם הצליח להשיג מכוח החוק לחופש המידע. מצד שני, באותו עמוד ממש, הוא מצטט את קיסינג׳ר, המסביר את התנגדותו להורדת מחירי הנפט, בעת היותו שר החוץ בממשל פורד: ״... איראן וערב-הסעודית עשויות לחוש בסכנה ליציבותן הפוליטית... וזהו מחיר כבד, אפילו בתמורה להורדה מיידית של מחירי הנפט...״ (*Yergin*, 1991: p. 643).

[100] *Yergin* (1991) p. 597

שסאדאת עשה צעד בלתי 'ריאליסטי', וסילק את הסובייטים ממצרים. מאזן הכוחות נטה לטובת ישראל, ולא היה מקום לדאגה.[101] אם הממשל תמך בישראל – עדיין נותרת בעינה השאלה, מדוע לא טרח קיסינג'ר להזהירה מפני הצפוי.

הסבר אחר הינו הפוך מהראשון: גופים שונים בממשל היו בטוחים שישראל נהנית מיתרון צבאי ניכר; ולכן, כדי להניע את ממשלתה הסרבנית ליזום ויתורים, היה חשוב למנוע ממנה ניצחון מוחץ בנוסח יוני 1967. כך יתאפשר למדינות הערביות, לזכות במעט טריטוריה ולהחזיר לעצמן משהו מן הכבוד העצמי שלהן. מטרתו של קיסינג'ר הייתה, לפי הסבר זה "... להניח לישראלים לנצח, אבל לאחר שיקיזו דם..." (*הרש*, 1992: עמ' 168). ניצחון מהיר של הישראלים היה עלול להוביל להתמוטטות המשטרים המלוכניים, ולאובדן הנכסים האמריקניים שנותרו באזור.[102]

כך או אחרת – הישראלים הופתעו מפריצת המלחמה; וקיסינג'ר נאלץ לספק להם נשק, בדחיפות, לאחר שהממשלה הישראלית איימה לפתוח בהתקפה גרעינית.[103] וכך, לאחר שהמלחמה העניקה למדינות ערב הישגים משמעותיים, נתגלגלה לידיו של קיסינג'ר הזדמנות להגיע להסדר במזרח-התיכון.

המלחמה הוכיחה כי הסכסוך עלול להתפתח למשבר עולמי, המסכן את המעצמות ומערער את משקי המערב. אבל, שוב, לא נראה כי הממשל האמריקני שש לנצל את ההזדמנות לפתרון הסכסוך. קיסינג'ר השתמש באיומים ובפיתויים ותימרן את הצדדים הלוחמים אל עבר חתימה על 'הסדרי-ביניים'. היו אלה הסכמים ארעיים של הפסקת-אש – אשר יותר משהובילו ליציבות, הבטיחו התפרצות של משברים נוספים. כאשר ביולי 1975 ניסה יצחק רבין, אז ראש-הממשלה, ליזום מהלך חדש שיוביל אל הסדר יותר יציב באמצעות ועידת-שלום בז'נבה – הנשיא פורד, אשר ירש את ניקסון, מיהר לזמן את השגריר הישראלי בוושינגטון, ולאיים עליו בהפסקת הסיוע האמריקני.[104]

נראה כי שמירת המתח באזור הייתה המשימה הדחופה ביותר של 'האינטרס הלאומי' האמריקני. קיסינג'ר, הופיע כעבור שנה בכינוס של הקונגרס היהודי-אמריקני, והסביר את הסיבה: אמנם בכמה מדינות במזרח-התיכון קיימת נטייה ליישוב הסכסוך הישראלי-ערבי, הנמשך זה כמה דורות – אולם השלום באזור אינו תלוי ברצונן של המדינות הלוחמות, אלא בהסכמה שתיווצר בין ארה"ב ובין בריה"מ על חלוקת ההשפעה ביניהן בעולם.[105]

בסיכומו של דבר, מאז סוף שנות הששים, מדיניותו של הממשל האמריקני חתרה באופן עקבי גם נגד מחירי נפט נמוכים וגם נגד יציבות במזרח-התיכון. כתוצאה מכך, מלחמת 1973 הובילה לעלייה תלולה במחירי הנפט – ולעלייה תלולה לא פחות של משלוחי הנשק, מצד האמריקנים והסובייטים. שתי המעצמות עשו מאמצים ניכרים

---

[101] *ספרן* (1979) ע"ע 414, 422

[102] *ספרן*, שם: עמ' 427

[103] *ספרן*, שם: עמ' 431; *הרש* (1991), פרק 17

[104] *New York Times*, 3.7.75

[105] *מאיר* (1976) עמ' 157

לייצב את 'מאזן-הכוחות' באזור, באמצעות הגברת משלוחי הנשק. קואליציית הנפט והנשק יצאה מנצחת מהמשבר. קיסינג'ר השיג קליינטית חדשה לנשק אמריקני: מצרים. הוא גם דאג לכך, שמימון מכירות הנשק למצרים ייעשה על ידי ערב-הסעודית. על פי דיווחי העיתונות, השגרירים במדינות המפרץ הערבי-פרסי נראו עסוקים יותר מתמיד בהסברת היתרונות של הנשק האמריקני.[106] מכירת הנשק, לכל הצדדים הלוחמים, לוותה בשפה 'הריאליסטית' של הדיפלומטיה האמריקנית. לפי הצהרות הנשיא, שר ההגנה ושר החוץ, היוו משלוחי הנשק ערובה להשכנת שלום באזור. גנראל פיש ממשרד ההגנה אמר ל'ניו-יורק טיימס' (18.7.75): "... אי אספקת נשק למצרים, תפר את האיזון השברירי עד סכנה של השלום במזרח-התיכון..." (מצוטט אצל *פרנקל*, 1991: עמ' 78). דובר הנשיא אמר ל'ניו-יורק טיימס' (25.9.75), בפשטות, כי "... משלוחי נשק למדינות המזרח-התיכון הם חלק ממאמצי השלום של ארה"ב..." (*פרנקל*, שם). וכך, ככל שארה"ב ובריה"מ שקדו על היציבות, כן הלכה והתערערה היציבות באזור.

ממשל קרטר, שהחליף את ממשלו של פורד, הפך שוב את כיווני היעדים של 'הביטחון הלאומי'. 'דוקטרינת קרטר' טענה כי אין עוד לסמוך על הכוחות המקומיים של בעלות-הברית; אלא יש לחזור לשיטה הישנה המבוססת על מעורבות ישירה של הצבא האמריקני בסכסוכים המקומיים, בטרם יהפכו לקונפליקט בין המעצמות. לפתע הסתבר כי 'תאומי העמודים', ערב-הסעודית ואיראן, אינם יכולים להגן על האינטרסים של ארה"ב. קרטר ויועצו לביטחון לאומי בז'זינסקי החליטו להקים 'כוח משולב לפריסה מהירה', שיועד לעמוד מול המעורבות הסובייטית בקרן אפריקה ובתימן.[107] ההתערבות הישירה של כוח זה נראתה דחופה, לאחר נפילת השאח באיראן; ועוד יותר, לאחר הפלישה הסובייטית אל אפגניסטן. שדות הנפט בערב-הסעודית ובנסיכויות המפרץ נראו, בעיני הבית הלבן, חשופים יותר מתמיד להתקפות ולפעולות טרור.

קרטר ניסה להציג תדמית חדשה ודמוקרטית, שתחליף את 'הריאל-פוליטיק' הצינית של קודמיו הרפובליקנים: הוא חתר לצימצום מרוץ-החימוש בין המעצמות; הוא פעל במרץ לקידום השלום במזרח-התיכון, תוך הכרה בזכויותיהם של הפלסטינים להגדרה עצמית; הוא נלחם למען קידום הדמוקרטיה ברחבי העולם הפריפריאלי, תוך איום בהפסקת הסיוע לממשלים שאינם מכבדים זכויות אזרחיות.

תוצאות פעילותו לא היו מעודדות ביותר; למעשה, הן היו הפוכות מכוונותיו. למרות כוונותיו להגביל את מרוץ-החימוש – קרטר היה הנשיא הראשון, מאז ג'ונסון, שהעלה את תקציב ההגנה של ארה"ב אשר היה בשפל מזה עשור. בשנה הראשונה לנשיאותו דחה קרטר כשש-מאות בקשות לסיוע צבאי ולמכירת נשק בסכום של כמיליארד דולר, שהופנו אליו מתשעים-ושתיים מדינות.[108] למרות זאת, ייצוא הנשק מארה"ב המשיך לגדול; הוא הופנה בעיקר אל עבר המזרח-התיכון. הדבר נבע, באופן פרדוקסלי, מדבקותו של הנשיא ביישוב סכסוכים. לדוגמא, בעקבות הסכם 'קיימפ-דייויד', שבו הוא כפה על מצרים וישראל חתימה על הסדר שלום – הוא נאלץ לפצות את שני הצדדים, באמצעות סיוע צבאי. ישראל קיבלה סכום בן 2.2 מיליארד דולר, פיצוי על

---

[106] *פרנקל* (1991) עמ' 76

[107] גולד (1993) ע"ע 45-52

[108] *Ferrari et al*. (1987) p. 25

הנסיגה מסיני ועל הקמת שדות תעופה חדשים במקום אלה שאבדו לה בחצי-האי; וכן קיבלה חמישה-עשר מטוסי F-15 ושבעים-וחמישה מטוסי F-16 בשווי של 1.9 מיליארד דולר. בתמורה, הורשתה מצרים לרכוש חמישים מטוסי F-5 בשווי של 400 מיליון דולר. סיירוס ואנס שר החוץ נימק את החלטת הממשל למכור מטוסים למצרים, בכך שיש צורך להעניק לה את הביטחון הדרוש כדי שתוכל להתמיד במשא ומתן עם ישראל. באותה הזדמנות מכר קרטר לערב-הסעודית 60 מטוסי F-15 בסכום של 2.5 מיליארד דולר. כדי להתגבר על התנגדות הקונגרס לעסקה עם ערב-הסעודית, הדגיש קרטר שמדובר בחבילת אחת של סיוע שאין לפרקה; אם ידחה הקונגרס חלקים מהעסקה, תבוטל העסקה כולה. שר החוץ נימק את מכירת הנשק לערב-הסעודית בחשיבות שהממשל מייחס למדינה זאת, בקידום מגמת המתינות באזור.[109] אין להתפלא כי ואנס התמנה, לאחר פרישתו ממשרד החוץ, למנהל ב׳ג׳נראל-דיינמיקס׳.

במדיניות השלום של קרטר לא היה חידוש גדול בהשוואה למדיניות ׳היציבות׳ של קודמיו: עוד בזמנו של פורד, התחיל הנוהג של נסיגה ישראלית משטחים כבושים תמורת נשק לכל הצדדים; אולם בזמנו של קרטר הפך העניין לאמנות דיפלומטית, המבססת את קידום השלום בעזרת קידום מכירות נשק.

במדיניותו של קרטר היה חלק פחות נעים, שנגע ב׳זכויות האזרח׳. כאן נאלץ קרטר לנהל ׳ריאל-פוליטיק׳ לוליינית. החתירה ל׳מאזן-כוחות׳ ולהשכנת שלום בעולם הובילה את קרטר לאשר סיוע צבאי לדיקטטורות אכזריות, כמו ה׳חמר-רוז׳׳ בקמבודיה וכמו פרדיננד מרקוס השליט המושחת בפיליפינים — ולהעניק תמיכה צבאית לבתי המלוכה של ערב-הסעודית, ירדן ואיראן, אשר לא הקפידו במיוחד על ׳זכויות האזרח׳ של נתיניהם. קרטר הפסיק את הסיוע הצבאי לאנסטאסיו סומוזה, הדיקטטור הנצחי של ניקרגואה; הוא עצר את הסיוע לגנראל קג׳ל גרסייה, שערך מרחץ-דמים בנתיני גואטמלה. מצד שני, הוא העלים עין מהסיוע הצבאי שהעניקה ישראל, בעידוד משרד ההגנה האמריקני, לניקרגואה, גואטמלה, פרגוואי, בוליביה, פנמה, אל-סלבדור ועוד מיני דיקטטורות צבאיות, שעסקו ברצח המוני של איכרים אינדיאנים ושל בני-אדם שנחשדו ב׳שמאלנות׳.[110]

משרד הביטחון הישראלי גם דאג לשלוח ׳יועצים צבאיים׳, שאימנו את ׳חוליות המוות׳ אשר זרעו הרס וטרור באוכלוסייה הכפרית של מדינות אלה. קרטר עצם עיניו נוכח הסיוע שנתנו הישראלים, בברכת משרד ההגנה האמריקני, לדרום-אפריקה — אשר הממשל האמריקני הקפיד לקיים את החרם שהוא יזם נגדה. הממשלה הישראלית, הצבא הישראלי ותאגידי הנשק בישראל עסקו במשך שנים בטיפוח הקשרים הצבאיים עם דרום-אפריקה; אולם דווקא בתקופת קרטר, קשרים אלה היו בשיאם. הישראלים סייעו לצבא הדרום-אפריקני להצטייד בנשק אמריקני מתוחכם, ולפלוש אל אנגולה ואל מוזמביק; הם סייעו למשטרה הדרום-אפריקנית לדכא את התנועות שנלחמו באפרטהייד. כפי שטען שמעון פרס: ״... תפקידה העיקרי של ישראל בשותפות היה

---

[109] *גזית* (1983) עמ׳ 66

[110] *Beit Hallahmi* (1987)

כמתווכת. היו מדינות כמו דרום-אפריקה, שארה״ב רצתה לעזור להן. במקרים כגון אלה היה נוח מאוד לתת את הסיוע דרך ישראל, או לעודד את ישראל להגביר את הייצוא שלה למדינות הללו...״ (*גולן*, 1982: ע״ע 125-126). קרטר, אשר פעל לצימצום תפוצת הנשק הגרעיני בעולם, הקפיד להתעלם מהתוכניות לפיתוח נשק גרעיני, המשותפות לישראל ולדרום-אפריקה; ובעיקר שקד להסתיר את הניסוי האטומי המפורסם, שערכו ישראל ודרום-אפריקה באוקיינוס ההודי.[111]

ג. *המהפכה האיראנית ומלחמת עירק–איראן 1980-1988*

ממשלו של קרטר עודד עסקות נשק, אולם הוא גם לחץ להקפיא את מחירי הנפט. ואכן, בשנים 1974-1978 הועלו מחירי הנפט פעמיים בלבד. קרטר עשה עסקת חליפין עם השאח: שליט איראן לא יעלה את מחיר הנפט, ונשיא ארה״ב יתעלם מדיכוי זכויות האזרח במשטרו וימשיך להזרים נשק לצבאו. אבל הנשק האמריקני לא הועיל למשטרו של השאח; לא הועילה לו גם המשטרה החשאית שדיכאה את אזרחי איראן. בסופו של דבר הופל השאח על ידי כהן-דת אלמוני בשם חומייני, שהטיף כל חייו לגירוש האמריקנים מן הארץ.

מלכתחילה, היו יחסים מתוחים בין ממשלו של קרטר ובין המשטר של חומייני. הממשל האמריקני ניסה לטעון בתחילה, שהמהפכנים מקבלים השראה מבריה״מ; אולם עד-מהרה התברר שמדובר במשטר מסוג חדש, שאינו נוטה לעבר אף אחד מהגושים. קרטר לא התכוון לוותר בקלות על שדות הנפט באיראן, אשר שבתו מתפוקתם עם הנטישה המבוהלת של תאגידי הנפט לאחר המהפכה. היחסים בין ארה״ב ואיראן הידרדרו, ככל שעלו מחירי הנפט והתורים התארכו ליד תחנות-הדלק. העימות הגיע לשיאו כשקרטר הסכים, לאחר לבטים רבים, להעניק מקלט פוליטי לשאח ולבני משפחתו. בעיני הממשל האיראני, התפרש הדבר כמזימה אמריקנית לחולל הפיכת-נגד, בדומה להפיכה של 1953, שתחזיר את השאח המודח לאיראן. המשבר הגיע, כאשר מפגינים השתלטו על השגרירות האמריקנית בטהרן, תפסו את אנשי הסגל ששהו בה והחזיקו בהם כבני-ערובה.

לעיתונאי אנתוני סמפסון הייתה גירסה אחרת להשתלשלות המאורעות, שהובילו את שתי המדינות עד לסף עימות צבאי.[112] על פי גרסתו, לווה השאח בשנים 1976-1978 סכום של 3.8 מיליארד דולר למימון ייבוא הנשק מארה״ב. ערב המהפכה החזיקה קבוצת בנקים, שבראשה עמד בנק 'צ׳ייס-מנהטן', בשטרי חוב של איראן בסך 500 מיליון דולר. כנגד זה, היו מופקדים 433 מיליון דולר לזכותה של איראן בסניף לונדון של 'צ׳ייס-מנהטן'. הכסף הופקד על ידי השאח, שהיה בעל קשרים טובים עם הרוקפלרים — אשר חלק מהנפט שהופק באיראן היה בשליטתם, באמצעות אחזקותיהם בקבוצות-הנפט המובילות. הרוקפלרים חששו, שמא המשטר החדש ימשוך כספים אלה; מאחר שלא הייתה להם סמכות להמשיך ולהחזיק בפקדונות, הם חיפשו עילה כלשהי כדי להקפיאם. העילה נמצאה, כשהגיע משבר בני הערובה. לדעתו של סמפסון, רוקפלר וידידיו בממשל לא היו צד פסיבי במשבר. דויד רוקפלר, ידידו של קרטר,

---

[111] *הרש* (1992) פרקים 19-20

[112] *Sampson* (1981) ch. 17

והנרי קיסינג׳ר, שר החוץ הקודם — ובאותו זמן, יועץ מיוחד של ׳צ׳ייס-מנהטן׳ — נפגשו כמה פעמים עם קרטר, במטרה לשכנעו כי יעניק מקלט לשאח. הם ידעו, טוען סמפסון, כי צעד זה ייחשב בעיני המשטר באיראן כהתגרות מכוונת. קיסינג׳ר טען באוזני סמפסון, כי אין משהו יוצא-דופן בעובדה ש׳כמה אזרחים פרטיים׳ מביעים באוזני הנשיא את דעתם על המדיניות שעליו לנקוט.

המדיניות הזאת, מכל-מקום, הרגיזה את הממשל בטהרן; הוא איים למשוך את פקדונותיו מהבנקים האמריקניים. קרטר הגיב במהירות — ובתירוץ של הגנה על ׳האינטרס-הלאומי׳, הטיל אמברגו על הנפט מאיראן והקפיא את הנכסים האיראניים בארה״ב. זה הוביל להחרפה נוספת של הסכסוך. קרטר תירץ את הצעד הדרסטי הזה כאמצעי שיועד למנוע זעזוע, שהיה נגרם למערכת הבנקאית של ארה״ב — לו היה מניח לממשל איראן לממש את איומו, ולמשוך את פקדונותיו. התירוץ נשמע מפוקפק מאוד: אף אחד לא הבין כיצד פקדונות, בסכום של כשמונה מיליארד דולר, יכולים לגרום ׳זעזוע׳ במערכת ענקית כזאת — מה גם, שהפקדונות של השאח ברובם הוחזקו בסניפים ובשלוחות בלונדון ולא בצפון-אמריקה.

מנגד, היה ברור דבר אחר: פקדונות השאח בסניפי ׳צ׳ייס-מנהטן׳ ו׳סיטיבנק׳ בלונדון, בבעלות הרוקפלרים, יוקפאו וישמשו כערובה לחובות איראן לבנקים אלה. ׳העוקץ׳ בסיפור היה התחוללותו של ׳משבר נפט׳ השני. כמו המשבר של 1973, הסיבה לא נבעה מ׳מחסור׳ כלשהו בנפט. למעשה, בית-המלוכה הסעודי — שהיה אויבו של המשטר השיעי באיראן (שני המשטרים טוענים לבלעדיות על ירושת מוחמד, מייסד האיסלם) — דאג להשלים את התפוקה, וכך גם עשו רוב חברות ׳אופ״ק׳ האחרות. אבל הייתה בהלת מחסור, ואותה ניצלו תאגידי הנפט כדי לצבור מלאים ולעלות מחירים.

כשהתחילה המהפכה ושדות הנפט באיראן שבתו, המחירים עלו עד לרמה של 34 דולר לחבית; כשהגיע משבר בני-הערובה — הגיעו המחירים, בכמה מקרים, אף לרמה של 50 דולר לחבית. הייתה זו שנה מצוינת לעסקי קואליציית הנפט והנשק. הרווחים הנקיים של קבוצות הנפט הגדולות עלו בשיעור של 120%; במקביל עלו ההכנסות של מדינות ׳אופ״ק׳, שאיפשרו להן לממן עסקות נשק חדשות. ואלה לא איחרו לבוא: אווירת הפחד מפני המהפכה השיעית של איראן; הנסיונות להפיל את בית המלוכה הסעודי; הפלישה של בריה״מ לאפגניסטן; הניסיון הצבאי הכושל של קרטר, לחילוץ בני-הערובה — כל אלה גרמו לקפיצה משמעותית בתקציבי הביטחון, ובייבוא הנשק למזרח-התיכון. יש לציין שבשנת 1979, שהייתה שנת שיא במחירי הנפט, התפוקה הכללית של הנפט במדינות ׳אופ״ק׳ הייתה 31 מיליון חביות ליום; כלומר, כשלושה מיליון חביות **יותר** מרמת התפוקה בשנת 1978, השנה שלפני הפסקת ייצוא הנפט מאיראן. תאגידי הנפט אגרו את העודפים, בתקווה לבצע מחטפים נוספים בעתיד.

ההזדמנות למחטפים אלה הגיעה בספטמבר 1980, כאשר עירק פלשה לאיראן. עילת הסכסוך הייתה הריבונות על שאט אל-ערב, אזור נפט איראני שעירק חמדה זה שנים. מטוסים עירקיים הפציצו את עבדאן והעלו באש את מִתקני הזיקוק. בתגובה, הפציצו מטוסים איראניים בארות ומתקני נפט בעירק. ייצוא הנפט מעירק ומאיראן נעצר כמעט כליל, ותפוקת הנפט בעולם ירדה בכעשירית. מחירי הנפט עלו שוב עד לרמה של 42

דולר לחבית; עימם עלו הרווחים של תאגידי-הנפט הגדולים. שש קבוצות הנפט המובילות הרוויחו יחד 22 מיליארד דולר, שיא שלא הצליחו להשיג למן תחילת המאה העשרים ועד למלחמת-המפרץ.

סדאם חוסיין, הדיקטטור הצבאי של עירק, סבר שנקרתה לפניו הזדמנות להרחיב את ריבונותו במפרץ הפרסי; הוא קיווה להפוך את נחלתו למדינה המרכזית במזרח-התיכון, החולשת על אחד הצמתים האסטרטגיים החשובים בעולם. הוא חשב, שאיראן המבודדת – המסוכסכת עם המעצמות, ועם צבאה שהתפרק לאחר המהפכה – לא תחזיק מעמד יותר מאשר שמונה ימים. התברר, שהוא טעה: המלחמה ארכה לא פחות משמונה שנים.

עד כאן ההסבר 'הריאליסטי' המקובל למלחמת איראן-עירק. קיים גם הסבר אחר: קרטר, שנמצא בשנה האחרונה לנשיאותו, ניסה נואשות להשיג את שיחרור בני הערובה האמריקאים. הוא סבר שבכך הוא יזכה מחדש בבחירות לנשיאות. הצבא האיראני, שהתבסס על ציוד אמריקני, נותר ללא תחמושת וחלפים – בעקבות ניתוק היחסים עם ארה"ב. קרטר העריך שפלישה עירקית תשכנע את האיראנים לשחרר את בני-הערובה, בתמורה לאספקה צבאית מארה"ב. כך מצא עצמו סדאם חוסיין מחוזר על ידי ארה"ב ונתמך על ידי מדינות, אשר לא מכבר נחשבו לאויבותיו: מדינות שמרניות כמו ירדן, כוויית וערב-הסעודית – שהיו עוינות כלפי משטר הבעת' האנטי-מלוכני – עודדו אותו, לפתוח במלחמה נגד המשטר השיעי באיראן. כחודש לפני הפלישה לאיראן יצא סדאם חוסיין לריאד, וקיבל התחייבות לתמיכה כספית מאת חאלד מלך ערב-הסעודית. וושינגטון נתנה גיבוי לצעד זה, אשר אף זכה לעידוד נלהב מבז'זינסקי היועץ לביטחון לאומי. קרטר לא הסתפק במתן עידוד לפלישה; הוא גם דאג לספק סיוע מודיעיני לצבא העירקי.[113] באופן רשמי, קרטר גינה את הפלישה העירקית; ובמקביל, הציע בחשאי לאיראן סיוע צבאי בתמורה לבני-הערובה.

מי שטירפד את תוכניתו היה מתחרהו בבחירות, רונלד רייגן. זו, מכל-מקום, גרסתו של גרי סיק, שהיה באותה עת סגנו של בז'זינסקי לענייני איראן: אנשים ממטה-הבחירות של רייגן ניהלו מגעים חשאיים עם אנשי חומייני – במקביל למגעים של קרטר – כדי למנוע את שחרורם של בני הערובה לפני מועד הבחירות בארה"ב. במגעים אלה השתתפו וויליאם קייסי, מנהל מטה-הבחירות של רייגן, אשר לאחר הניצחון בבחירות מונה למנהל 'סי.איי.אי', וג'ורג' בוש, אז מועמד לסגן הנשיא וקודם-לכן מנהל 'סי.איי.אי'. אנשי רייגן הבטיחו לאיראנים שאם רייגן יבחר לנשיא, הוא יפשיר את הפקדונות המוקפאים של איראן ויספק נשק לצבא האיראני.[114]

לא רק רייגן טירפד את תוכניותיו של קרטר לזכות בבחירות. גם ממשלת בגין – שלא אהדה את נסיונותיו של קרטר, לכפות עליה הכרה בזכויות המדיניות של הפלסטינים – מכרה לאיראן בחשאי נשק, שאותו קיבלה במסגרת הסיוע האמריקני. האיראנים עמדו בהסכם עם רייגן – ומייד לאחר שנבחר לנשיא, הם הודיעו על הסכמתם לשחרר את בני-הערובה. 'צ'ייס-מנהטן' הפשיר את הפקדונות, ואלה סייעו לממן את המשך המלחמה.

---

[113] *קוקברן* (1992) עמ' 298

[114] *Sick* (1991); *New York Times*, 15.4.91

בתקופת רייגן, קואליציית הנפט והנשק הגיעה לשיא כוחה. קשה לאמר, שרייגן ושריו היו נציגיה של הקואליציה. יותר נכון לאמר, שהקואליציה שלטה ישירות בארה״ב. ג׳ורג׳ בוש, סגן הנשיא, היה מיליונר מעסקי הנפט בטקסאס. הוא היה שגריר ארה״ב בסין בתקופת ניקסון, ומנהל ׳סי.איי.אי׳ בתקופת פורד. התבססותו במפלגה הרפובליקנית נשענה על קשריו ההדוקים עם הימין הקיצוני ועם קבוצות נאו-נאציות שבמפלגה. אלכסנדר הייג היה שר החוץ הראשון בממשל רייגן. קודם-לכן היה חבר במועצת-המנהלים של ׳צ׳ייס-מנהטן׳ ומנהל כללי של ׳יונייטד-טכנולוגיס׳, אחד מתאגידי-הנשק המובילים. הייג שירת בממשל ניקסון כעוזרו של קיסינג׳ר וכראש המטה של הבית הלבן. לאחר שהתפטר מממשל רייגן, הוא חזר ל׳יונייטד-טכנולוג׳יס׳ כיועץ מיוחד; בעזרת קשריו הטובים עם ראשי משרד הביטחון בישראל, הצליח לשכנעם כי במטוס ׳הלביא׳ יורכבו מנועים של ׳יונייטד-טכנולוג׳יס׳ — חרף התנגדותו של חיל-האוויר הישראלי, שהעדיף את המנוע של ׳ג׳נראל-אלקטריק׳.[115] דונאלד ריגן מונה לשר האוצר. קודם-לכן היה אחד הבעלים ויו״ר של ׳מריל-לינץ׳׳, פירמת הברוקרים המובילה בשוק ההון האמריקני. בדומה ל׳צ׳ייס-מנהטן׳ ול׳יונייטד-טכנולוג׳יס׳, ל׳מריל-לינץ׳׳ היו קשרים חמים עם המזרח-התיכון. חברת-הבת שלה, ׳וויט-וולד׳, ניהלה למעשה את משרד האוצר של ערב-הסעודית; יותר נכון, היא ניהלה את הנכסים של בית-המלוכה הסעודי שהגיעו לסך של 100 מיליארד דולר. החברה ניהלה את תיקי ההשקעות של הפטרו-דולרים, שהגיעו בממוצע לסך של 450 מיליון דולר ליום. את ׳וויט-וולד׳ ניהל מלפורד, שמצא את מקומו בממשל רייגן, כתת-שר החוץ.[116] פול וולקר ואלן גרינספאן, שכיהנו בזה אחר זה כיו״ר ה׳פדראל ריזרב׳, היו קשורים לעסקי נפט: וולקר ניהל לפני-כן פירמות בקבוצת רוקפלר; גרינספאן היה דירקטור, הן ב׳מוביל-אויל׳ והן בקבוצת ׳ג׳.פי. מורגן׳.

במוקד קשרי-הגומלין של קואליציית הנפט והנשק, היו המינויים של מנהלי ׳בכטל׳ לממשל. ׳בכטל׳ היא קבוצה המשלבת אינטרסים של נפט ונשק: לתאגידי הנפט בנתה הקבוצה מסופים ובתי-זיקוק, הניחה בעבורם צינורות נפט וגז, והקימה בתי-מגורים לעובדיהם; לתאגידי-הנשק בנתה שדות-תעופה, ביצורים, מחנות ומחסנים; ולממשל האמריקני הקימה נמלים, אוטוסטרדות, רכבות-תחתיות, מקלטים וכורים אטומיים.

׳בכטל׳ היא חברה פרטית, שמניותיה אינן נסחרות בבורסה. בשנות השמונים, כארבעים אחוז מהמניות היו מוחזקות בידי משפחת בכטל; השאר היו בידי מנהלים בכירים, שאינם רשאים להורישן או למכור אותן. כחברה פרטית, אין היא חייבת בפירסום דו״חות לציבור; אולם גם מעבר לכך — בעליה של ׳בכטל׳ הקפידו מאז תחילת דרכם לשמור על חשאיות בעסקיהם: ״... אין לנו שום סיבה שהציבור ישמע מאתנו. איננו מוכרים מאומה לציבור...״ אמר סטיב בכטל, בנו של מייסד החברה (*McCartney*,

---

[115] אין זה אומר שחיל-האוויר הישראלי העדיף מנוע יותר טוב. פשוט, ל׳ג׳נראל-אלקטריק׳ היו ׳ידידים׳ לא פחות חזקים בישראל. כספי השוחד, ש׳ג׳נראל-אלקטריק׳ העביר לידי תת-אלוף רמי דותן, הספיקו כדי שחיל-האוויר יעדיף לצייד את מטוסי F-16 במנועים של ׳ג׳נראל-אלקטריק׳.

[116] *Business Week* 22.7.85

1989: p. 13). סודיות זאת הייתה הכרחית לפעילותה העיקרית של הקבוצה: קשרים עמוקים ומסועפים בפוליטיקה האמריקנית, למן העשור השלישי של המאה העשרים.

קשרים אלה נוצרו והתחזקו ב׳מועדון הבוהמי׳ בסן-פרנציסקו; זהו מועדון אקסקלוסיבי של גברים לבנים מהאליטה התאגידית–פוליטית של ארה״ב. שם מעוצבת מדיניות-החוץ האמריקנית; שם נקבעים המועמדים לנשיאות מטעם המפלגה הרפובליקנית, והמינויים הבכירים בזרועות הממשל. שם, למעשה, התמנו הנשיאים הובר ואייזנהאור. בשנת 1967 הוסכם במועדון כי רייגן יוותר על מועמדותו לנשיאות לטובת ניקסון; יותר מאוחר הוסכם שם, כי בוש יוותר על מועמדותו לטובת רייגן.

משפחת בכטל עמדה מאחורי המינויים של הובר, אייזנהאור ורייגן; היא העניקה סכומים כבדים למסעות-הבחירות שלהם. באופן טבעי, היא זכתה לתשואה גבוהה על השקעותיה בהם. ל׳בכטל׳ היו קשרים עסקיים עם לפחות שלושה ממנהלי ׳סי.איי.אי׳: קייסי, הלמס ומק׳קון. האחרון היה שותף למשפחת בכטל, בפרוייקטים שונים של הצי במלחמת-העולם השנייה; על פי ממצאי ועדת-החקירה של הסנאט האמריקני, הסתבר שסטיב בכטל וג׳ון מק׳קון השקיעו סכום של 400 אלף דולר ב׳מאמץ המלחמתי׳ ותוך כשנתיים הרוויחו לפחות 100 מיליון דולר.[117] אחד מיועציה החשובים של ׳בכטל׳ היה וויליאם סיימון, שר אוצר בממשל פורד. התמחותו במיחזור הפטרו-דולרים בתקופת קיסינג׳ר, סייעה לו להתמנות כיו״ר פירמת-השקעות של סולימן אוליאן, אחד השותפים של ׳בכטל׳ בערב-הסעודית. פיטר פלאניגן, יועצו הפוליטי של ניקסון, הפך לשותף בכיר ב׳דילון-רד׳, פירמת השקעות של ׳בכטל׳ בניו-יורק. ׳בכטל׳ קיימה יחסי ידידות עמוקים עם האחים דאלס: פוסטר שכיהן כשר החוץ, ואלן שהיה מנהל ה׳סי.איי.אי׳ בזמנו של אייזנהאור. היא השפיעה על מדיניות ׳הוועדה לאנרגיה אטומית׳, וזכתה לבנות חלק נכבד מהכורים האטומיים בארה״ב. בתמורה, מונה רוברט הולינגסוורת׳ לאחר פרישתו מתפקיד המנהל-הכללי של ׳הוועדה לאנרגיה אטומית׳, למנהל שרותי כוח-אדם ב׳בכטל׳. היא השפיעה על מדיניות הבנק הפדרלי לייצוא ולייבוא, שהעניק לה הלוואות בתנאים מועדפים. יו״ר הבנק היה וויליאם קייסי, ידיד המשפחה וחבר ב׳מועדון הבוהמי׳.

בזירה הבינלאומית פעלה ׳בכטל׳ כזרוע לא-רשמית של ה׳סי.איי.אי׳. חלק מעובדי ה׳סי.איי.אי׳ במזרח-התיכון היו רשומים כעובדיה, והיא שילמה את שכרם. עד שנות החמישים התרכזו עסקיה של ׳בכטל׳ בארה״ב ובאמריקה הלטינית. לאחר מלחמת-העולם השנייה היא חדרה למזרח-התיכון יחד עם קבוצות הנפט האמריקניות; שם עסקה בעיקר בפרוייקטים של פיתוח ותשתית עבור ׳ערמקו׳. את דרכה באזור היא פילסה באמצעות שוחד ושלמונים. עסקת השוחד הידועה ביותר שלה במזרח-התיכון הייתה בערב-הסעודית; היא שילמה 200 מיליון דולר לפקידי הארמון, כדי להשיג חוזה בסך 3.4 מיליארד דולר לבניית שדה-תעופה חדש בריאד. פעולה אחרת, פחות ידועה, הייתה השתתפותה במימון ההפיכה הצבאית של הקולונל חוסני זעים בסוריה בשנת 1949; מטרת ההפיכה הייתה לסלק את הממשל הפרו-צרפתי של ח׳אלד א-עזם, אשר התנגד להנחת צינור הנפט ׳טפליין׳ בין ערב-הסעודית לבין סוריה. משנות השבעים, כשהתייצב הסדר של ׳הזרימה המוגבלת׳, ועימו התייצב הגידול בזרם הפטרו-דולרים, נבעו רוב רווחיה

[117] *McCartney* (1989): pp. 66-70

של 'בכטל' מהמזרח-התיכון. באותה עת, עסקיה כללו פרוייקטים של הפקת גז טבעי באלז'יריה ובאבו-דאבי; תחנות-כוח בקהיר; בתי-זיקוק, שדות-תעופה וערי מגורים לעובדים בערב-הסעודית; והקמת תשתית צבאית באיראן. רוב הפרוייקטים הגדולים, אשר 'בכטל' זכתה בהם ברחבי העולם בתחום האנרגיה, נבעו מעליית מחירי הנפט במזרח-התיכון. כך זכתה הקבוצה בחוזים להקמת התחנה ההידרואלקטרית של קוויבק, להנחת צינור הנפט באלסקה, לבניית התשלובת להפקת גז באינדונזיה, ולהקמת כורים אטומיים בארה"ב.

מי שנתן תנופה לעסקים הבינלאומיים של 'בכטל' בשנות השבעים היה ג'ורג' שולץ, שהיה חבר ב'מועדון הבוהמי' של קליפורניה. לפני תפקידו ב'בכטל', כיהן בתפקיד שר האוצר של ניקסון, אשר נתמך כספית על ידי 'בכטל'. לפני-כן היה הדיקן של בית-הספר למינהל-עסקים באוניברסיטת שיקגו (שהוקם ומומן על ידי הרוקפלרים); הוא התפטר מתפקיד זה לאחר שהסתכסך עם נשיא האוניברסיטה, משום שסירב לאשר אספת מחאה בקמפוס נגד מלחמת-ויטנאם.[118]

כשהתקרבו הבחירות לנשיאות של 1980, תמכה 'בכטל' בתחילה במועמדותו של ג'ון קונאלי; זהו מיליונר רפובליקני, שהיה שר אוצר בממשל ניקסון ומושל טקסאס, ומה שחשוב, בעל עמדות פרו-ערביות. אולם ככל שקרב מועד ההתמודדות בין המועמדים בתוך המפלגה הרפובליקנית, עברה תמיכתה לרייגן. 'בכטל' תמכה כספית ברייגן, כבר כשהציג את מועמדותו לכהונת מושל קליפורניה. רייגן קנה את ליבה של משפחת בכטל, בזכות הבטחתו לחברי 'המועדון הבוהמי': אם יתמנה למושל, הוא יקים ועדת-חקירה שבראשה יעמוד ג'ון מק'קון, השותף לשעבר של המשפחה בעסקי הצי והמנהל לשעבר של ה'סי.איי.אי', "... כדי שתחקור את האשמה בדבר קומוניזם ופריצות מינית שפשו בקמפוס של ברקלי...". רייגן סיפר לחברי המועדון שנראו להוטים לשמוע, כי בקמפוס השתוללו "... אורגיות מיניות כה מלוכלכות, שאינני יכול לתאר אותן למענכם..." (*McCartney*, 1989: p. 215). כמושל קליפורניה, אירגן רייגן ל'בכטל' רווחים גבוהים, במיוחד בתחומי האנרגיה הגרעינית. לפניו, היה קשה לקדם פרוייקטים גרעיניים בקליפורניה, בגלל ההתנגדות הנרחבת לזיהום הסביבה. רייגן דאג לכך שהקבוצה תקבל רשיונות, זכיונות והקלות במסי המדינה. למרות הניסיון הטוב של 'בכטל' עם רייגן כמושל, הקבוצה לא הייתה בטוחה בתחילה, אלו אינטרסים ישרת רייגן כנשיא. בעיקר, היה מודאג ג'ורג' שולץ, מהצהרותיו של רייגן על כוונותיו לצמצם את מעורבותו של הממשל במשק. היה צורך בכמה 'פגישות תיאום' בין רייגן ובין נציגי קבוצות רוקפלר ובכטל, כדי ליישר את ההדורים. משתתפי הפגישות, שנערכו בחוותו של רייגן בסנטה-ברברה, היו: מצד 'בכטל', ג'ורג' שולץ, נשיא הקבוצה; וויליאם קייסי, ראש מטה

---

[118] נשיא אוניברסיטת שיקגו מונה מאוחר יותר לכהונת התובע-הכללי בממשל פורד – ושם המשיך להציק לשולץ, שעבר לנהל את 'בכטל'. התובע-הכללי ניהל חקירה בפרשת שוחד אשר בה היו מעורבים ששה ממנהלי 'בכטל' שבנתה תחנת-כוח גרעינית במרילנד. הוא ניהל חקירה מקיפה על היענותה הנלהבת של 'בכטל' לתכתיבי החרם הערבי נגד ישראל; על מדיניותה האנטי-יהודית, ועל עסקי השוחד שלה במזרח-התיכון. בגלל החששות שהביע משרד-החוץ לגורל 'האינטרס הלאומי' – ובעיקר, בגלל התנגדות ידידיה הרבים של 'בכטל' בממשל פורד, הופסקה החקירה (*McCartney*, 1989: ch. 17).

הבחירות של רייגן; קספר וויינברגר, סגן נשיא 'בכטל', שגם כיהן כמנהל הכספים במטה הבחירות של רייגן; צ'רלס ווקר, מראשי השתדלנים של 'בכטל' בסנאט. מצד רוקפלר השתתפו וולטר ריסטון יו"ר ה'סיטיבנק', ואלן גרינספאן. בתום הפגישות יצא שולץ מרוצה, ואמר שהוא מתחיל לתפוס את העוקץ ב'כלכלת צד-ההיצע' של רייגן: "... ממשל מצומצם, מסים נמוכים ותקציבי הגנה גבוהים..." (*McCartney*, 216).

כשזכה רייגן בבחירות, מונה קספר וויינברגר לשר ההגנה. לאחר שהייג התפטר בשנת 1982, התמנה שולץ לכהן כשר החוץ, וכך יצא שנשיא 'בכטל' וסגנו מנהלים את מדיניות-החוץ וההגנה של ארה"ב. ליותר מזה לא יכלה לשאוף שום קבוצת-הון אמריקנית אחרי מלחמת-העולם השנייה.

מנהלים אחרים של 'בכטל', שגויסו לממשל רייגן, היו ריצ'רד אלן אשר מונה ליועצו של רייגן לביטחון לאומי; פול דיוויס, אשר מונה לתת-שר האנרגיה; פיליפ חביב, אשר מונה לשליח מיוחד של ג'ורג' שולץ למזרח-התיכון, היה במקביל יועץ בשכר בקבוצת 'בכטל'. כך התיישבה לה ממשלה, שהורכבה מהמנהלים הבכירים של תאגידי הנפט והנשק הגדולים בארה"ב, שאפילו לא טרחו להסתיר את 'האינטרס הלאומי' שלהם.

ממשלו של רייגן הצטיין בנטיותיו הלוחמניות. בניגוד לקרטר, הכריז רייגן על עימות גלוי עם בריה"מ, 'מלכות הרשע'. הוא התחייב להגדיל את תקציב הביטחון, ולהשיב לארה"ב את כוח ההרתעה הצבאי שאבד לה בוויטנאם. עד לרייגן, רווחה מוסכמה, ולפיה נשיאים רפובליקניים מעדיפים תקציבים המתבססים על אסטרטגיה גרעינית ועל רכישת נשק עתיר הון; נשיאים דמוקרטיים, לעומתם, מעדיפים תקציבים המיועדים לנשק קונבנציונלי, שמתבסס על כוח-אדם רב.

העדפות אלה השתקפו ב'דוקטרינות' השונות שהציגו הנשיאים; אולם, למעשה, הן שיקפו העדפות אלקטורליות שונות: הנשיאים הרפובליקניים, שהיו קשורים יותר לאינטרסים של השכבות העליונות, תמכו בקיצוץ במסים ובהפחתת ההוצאות הממשלתיות, ואילו הנשיאים הדמוקרטיים, שנתמכו יותר על ידי מיעוטים אתניים ואיגודים מקצועיים, העדיפו תעסוקה מלאה באמצעות 'קיינסיאניזם-צבאי'.[119] רייגן הרפובליקני הציג העדפות שהיוו תערובת חדישה: הוא הגדיל את שני סוגי התקציב, הגרעיני והקונבנציונלי, בעת ובעונה אחת. כך גם הייתה מדיניותו הכלכלית: הוא הפחית את המס על השכבות העליונות, קיצץ בהוצאות האזרחיות והגדיל בהתמדה את ההוצאות הצבאיות. לאף אחד לא היה ברור, מה היא 'הדוקטרינה' שלו; אולם היו שסברו כי הוא חותר ל'אסטרטגיה של שלוש וחצי מלחמות'.[120] קספר וויינברגר, שר ההגנה, טען: "... היעד שלנו לטווח הארוך הוא להיות מסוגלים לעמוד בדרישות של מלחמה כלל-עולמית, לרבות תגבור בו-זמני של אירופה, פריסה בדרום-מערב אסיה ובאוקיינוס השקט, וסיוע לאזורים אחרים... היעד הכולל שלנו הוא שנהיה מסוגלים להגן על כל הזירות בו-זמנית..." (*גולד*, 1993: עמ' 74).

למרות היומרות 'להגן על כל הזירות בו-זמנית', הועבר מרכז ההתעניינות של ממשל רייגן אל עבר המזרח-התיכון, שהפך לחיוני ביותר לאותו 'אינטרס לאומי' של ארה"ב.

---

[119] *Cusack and Ward* (1981); מפרספקטיבה של 'עקומת-פיליפס' (פרק ד' לעיל), היו שטענו כי הרפובליקנים העדיפו את המדיניות 'המצמצמת' האנטי-אינפלציונית, בעוד שהדמוקרטים העדיפו את המדיניות של התעסוקה המלאה (*Hibbs*, 1977).

[120] גולד (1993) עמ' 74

התעניינות זו נראתה מוזרה, משום שדווקא בתקופתו של רייגן פחתה חשיבותם של שדות הנפט במזרח-התיכון. מאז משבר-הנפט של שנות השבעים, פותחו שדות נפט חדשים ברחבי העולם ושוכללו שיטות ניצול האנרגיה; אבל אלה לא נחשבו בעיני רייגן. הממשל גם לא נראה מוטרד מהעובדה שרק 6% מצריכת הדלק בארה״ב הובאו מהמפרץ הפרסי. קספר וויינברגר טען, כי האינטרס של ארה״ב במפרץ הפרסי הוא ״... למנוע גישה סובייטית לאזור, העלולה לאיים על גישת העולם החופשי למשאבי הנפט במקום... ולהבטיח את היציבות ואת הביטחון של מדינות המפרץ...״ (*גולד*, 1993: עמ׳ 75). הנאום הזה לא נישא בשנת 1957, בעיצומה של מלחמת ׳העולם-החופשי׳ נגד ׳הסכנה האדומה׳ – אלא בשנת 1987, בשעה שהמשטר הסובייטי ברוסיה היה בדעיכה ולא נראה כאיום על שום דבר חופשי בעולם.

עם היכנסו לבית הלבן, מיהר רייגן לבצע את ׳מדיניות צד ההיצע׳. הוא הגדיל את תקציב הרכש הצבאי, עד לרמה שלא הייתה כמותה בעִתות שלום – ובמקביל, הפחית את המס על התאגידים. התוצאה של מדיניות זו הייתה עלייה מהירה בגירעון התקציבי של הממשל, מלווה בעלייה לא פחות גדולה ברווחי קואליציית הנפט והנשק.[121]

במזרח-התיכון שקד הממשל להמשיך את מדיניותו של קרטר, ולדאוג שהמלחמה בין עירק לבין איראן לא תדעך. משום כך דאג רייגן לאספקת נשק לאיראן. חלק נכבד מהאספקה בא מישראל, אשר סייעה לרייגן בעקיפת האמברגו שהקונגרס האמריקני הטיל על איראן.

הייתה זאת תקופת-הזוהר של סוחרי הנשק הישראלים, שנהנו מתמיכה של ממשלת ישראל ושל ׳סי.איי.אי׳. עוד לפני שהתגלתה פרשת ׳איראן-גייט׳, העריכו כמה עיתונים שישראל סיפקה את מחצית קניות הנשק של איראן בהיקף של 500 מיליון דולר לשנה. שרון, אז שר הביטחון, הביך את הבית הלבן בשנת 1982, בהצהירו שישראל מוכרת נשק לאיראן באישורה של ארה״ב. הצהרתו של שרון קיבלה אישור באותה שנה מפי משה ארנס, שהיה אז שגריר ישראל בוושינגטון.

ממשל רייגן הכחיש את השמועות: בשנת 1983 אף פתח במבצע רהבתני, שכּוּנה ׳עמידה איתנה׳: מטרתו הייתה לחסל את מכירות הנשק לאיראן, לא רק מארה״ב אלא גם ממדינות אחרות בעולם. ישראל הייתה המדינה היחידה שהמבצע לא הגיע אליה; היא המשיכה לספק לצבאו של חומייני נשק שקיבלה כחלק מהסיוע האמריקני – בעוד שהממשל האמריקני דואג כי צבאו של סדאם חוסיין לא יובס.[122]

מטרת ביקורו של שרון בוושינגטון בשנת 1982 לא הייתה לספר לעיתונאים על

---

[121] מאחר שקבוצות הנפט היו בעלות נפח הרווחים הגבוה ביותר לפני מס, הן גם היו הנהנות ביותר ממדיניותו ׳הליברלית׳ של רייגן. בתקופת קרטר, בשנים 1976-1980, הרווח הגולמי בענף זיקוק הנפט היה 100 מיליארד דולר; מתוך זה הועברו 28.5 מיליארד דולר מסים לרשויות הפדרליות, והמקומיות. בתקופת רייגן, בשנים 1981-1986, הרווחים בענף גדלו והגיעו לסך 121.2 מיליארד דולר; אבל המסים היו 23.9 מיליארד בלבד. כלומר: שיעור-המס האפקטיבי ירד מרמה של 28.5% לרמה של 19.8% (מחושב מנתוני *Citibase*, 1990). על פי חישובים אחרים, תאגידים מענפי הגז והנפט הרוויחו בשנת 1984 סכום בן 40 מיליארד דולר והעבירו רק 3.3 מיליארד דולר מסים לרשויות הפדרליות; כלומר: שיעור-המס הפדרלי היה 8.4% בלבד (*Business Week*, 10.6.85).

[122] *Waas and Unger* (1992) p. 95

מכירות הנשק לאיראן; אלא לשכנע את ממשל רייגן, כי פלישה ישראלית ללבנון תואמת את ׳האינטרס הלאומי׳ של ארה״ב. שרון לא התקשה לשכנע את אלכסנדר הייג שר החוץ, בחיוניות הפלישה. מטרת הפלישה, לפי שרון, הייתה להרחיק את סוריה הפרו-סובייטית מלבנון. התוכנית הייתה שבתום הטיול של הצבא הישראלי בלבנון, תוקם ממשלה נוצרית ׳עצמאית׳ אשר בראשה יעמוד באשיר ג׳ומייל שהיה ממקבלי השכר של ה׳סי.איי.אי׳. כך ייווצר ׳ציר׳ פרו-אמריקני לאורך חופי הים-התיכון, שיעבור מביירות דרך תל-אביב ויגיע עד לקהיר. היה צורך בתירוץ בלבד כדי להפר את הפסקת-האש שנחתמה עם ׳אש״ף׳, ביולי 1981, בתיווכו של פיליפ חביב.

׳אש״ף׳, משום-מה, הקפיד לשמור על הפסקת-האש; אך לבסוף נמצא התירוץ: קבוצת טרור מסתורית, שפרשה מ׳אש״ף׳, ניסתה להרוג את שגריר ישראל בלונדון. האות ניתן — והפלישה התחילה, כשהיא מלווה ברעש תקשורתי גדול.

סוף ההרפתקה היה רע, בדומה להרפתקת הפלישה לסואץ שהתנהלה עשרים וחמש שנה קודם-לכן. הישראלים נחלו מפלה, בנסיונם לגרש את הצבא הסורי מלבנון; הם לא הצליחו לכבוש את כביש ביירות-דמשק; הם לא הצליחו לכבוש את ביירות; באשיר ג׳ומייל, הנשיא-בובה שהם הכתירו, נרצח בתוך זמן קצר על ידי הסורים; לעומת זאת, הם הצליחו לאחד נגדם את הכוחות המפוצלים בלבנון; מעל לכל, הם הצליחו לעורר התנגדות לפלישה ברחבי העולם — לאחר שנתגלה כי שרון וחבורתו סייעו לפלנגות בביצוע טבח המוני במחנות הפליטים סברה ושאתילה.

לאחר שהסתבך באבֵדות, נאלץ הצבא הישראלי לסגת מביירות; וכך קיבלו הדרוזים בהרי השוף הזדמנות לטבוח בנוצרים. גם בקו החדש, הישראלים ספגו אבדות כבדות מהגרילה השיעית; ובשנת 1985 הם נאלצו לסגת עד ל׳אזור הביטחון׳ שבדרום לבנון, אותו הם נאלצו לפנות חמש-עשרה שנה יותר מאוחר, נוכח אבדותיהם הרבות. כוח משימה של הצבא האמריקני שניסה להתערב, נאלץ אף הוא לפנות את שטח לבנון; ראש תחנת ה׳סי.איי.אי׳ בלבנון נחטף והוצא-להורג; הממשל האמריקני איבד את מעט ההשפעה שהייתה לו בלבנון לפני הפלישה, וסוריה והמיליציות השיעיות יצאו מנצחות.

מעניין, שהדמויות בצד הישראלי כמעט שלא השתנו מאז הרפתקת סואץ: שוב ושוב מגיעים שרון, פרס, רבין, טמיר, איתן, גור, ויצמן, קמחי, לוברני, שווימר וכיוצא באלה. שוב הם פולטים אותם משפטים שטחיים בעברית עילגת, הנחשבת ל׳צברית׳; הם קצת הזדקנו; הם ׳התקדמו בדרגות׳ והפכו מקצינים לשרים, לח״כים, ליועצים, למנהלים — אבל כמו כל מעמד חברתי מתנוון, הם לא למדו דבר ולא הבינו דבר מהרפתקת סואץ.

גם לאחר הדחת שרון ונפילת ממשלת בגין, המשיכו היחסים הלבביים בין אליטת הכוח הישראלית ובין קואליציית הנפט והנשק. אחת מהפרשות שהתגלו על רקע ליבוי המלחמה בין איראן לבין עירק, הייתה פרשת צינור הנפט העירקי.

בעת שסוחרי הנשק הישראלים סיפקו בחשאי נשק אמריקני לאיראנים, חידש ממשל רייגן את היחסים הדיפלומטיים עם עירק, כדי לפתוח נתיב עתידי למכירות נשק אמריקני לעירק, כפי שקיסינג׳ר הצליח לעשות בזמנו במצרים ובנסיכויות המפרץ. בתקופת קרטר נוסחה המדיניות הרשמית של ייצוא הנשק; הוא יועד להוות ״... מכשיר חירום בלבד של מדיניות-החוץ...״. אצל רייגן הוסרו הבלמים, וייצוא הנשק הוגדר ״... כיסוד מהותי בהגנה הגלובלית של ארה״ב ומרכיב חיוני של מדיניות-החוץ שלה...״ (US Congress, Office of Technology Assessment, 1991: p.20). הממשל של רייגן אירגן לעירק הלוואה

בנקאית בסך 5 מיליארד דולר בערבות משרד החקלאות האמריקני, כדי לאפשר לה לקנות ציוד אזרחי. למעשה, יועדה ההלוואה להיות מסווה לרכישה של ציוד צבאי, כולל רכיבים לנשק גרעיני.[123] מימון העסקות היה אמור להיעשות באמצעות מכירות נפט; אבל האיראנים חסמו את הנתיבים במפרץ הפרסי, של המכליות שהובילו נפט מעירק – ואילו סוריה, שתמכה באיראן, חסמה את צינור הנפט שעבר מעירק דרכה.

כאן נכנסה 'בכטל' לתמונה; החברה הציעה להניח צינור נפט מקירקוק דרך ירדן, שתמכה בעירק, עד למסוף-מכליות עקבה. הרעיון מצא חן בעיני וויליאם קייסי, מנהל 'סי.איי.אי', שפנה לתכנן את החלק המדיני של העסקה. היה צורך להבטיח ערבויות לסדאם חוסיין, שישראל לא תחבל בצינור – אם תתנהל מלחמה בינה לבין אחת מהמדינות, אשר צינור הנפט מיועד לעבור בשטחן. קייסי פנה אל ידידו ברוך-'ברוס' רפופורט, אחד מסוחרי הנפט והנשק ברחבי העולם השלישי, שביצע לעתים שירותים למען 'המוסד' וה'סי.איי.אי'. רפופורט 'תרם' סכומים גבוהים לראשי מפלגות השלטון בישראל; הוא היה מקורב בעיקר לשמעון פרס, שבדיוק באותה עת היה ראש ממשלת 'הליכוד הלאומי'. קירבה זאת סייעה בידו להביא מכתב חתום בידי פרס, המבטיח שישראל לא תתקוף את הצינור. וכך נרקמה עסקה של דמי-חסות בסכום של 650 מיליון דולר; עשרה אחוזים ממנה, כלומר 65 מיליון דולר, היו אמורים להגיע למפלגת 'העבודה' – וחלק מהם היו מיועדים לקרן הבחירות של פרס. כדי להבטיח את העסקה, הציע פרס להקפיא בחשבון-בנק 400 מיליון דולר מכספי הסיוע הצבאי לישראל, כדמי ערבות. רפופורט שכר את שירותיו של השתדלן בוב וואלץ', כדי שישיג את תמיכת הממשל האמריקני בעסקה; וואלץ' השיג את הסכמתם של אדווין מיז התובע-הכללי של הממשל, ושל רוברט מקפרליין היועץ לביטחון לאומי. בעקבות זאת שיגר פרס לאדווין מיז מכתב, שבו נכתב בין השאר: "... מר מיז היקר. אני עוקב בעניין רב אחר פרוייקט הצינור מעירק לירדן כאפשרות של תמריץ כלכלי לארץ סוערת זאת. ככל הנראה עשויה ערבות ישראלית לסייע לסלול את הדרך לבניית הצינור הזה. אעשה כמיטב יכולתי לסייע, אבל נדרש מאיתנו שיקול דעת זהיר. אהיה בארה"ב באמצע אוקטובר ובכוונתי לשוחח על הנושא עם ג'ורג' שולץ אותו אני מוקיר מאוד. בהתחשב בזמן הקצר שאשהה בוושינגטון אני מאמין שיהיה זה לתועלת רבה אם ידווח לג'ורג' לפני כן. ביקשתי מידידי ברוס רפופורט ובוב וואלץ' להביא לידיעתך את כל הסיפור ואני סומך על שיקול דעתך באשר לדרך הטובה ביותר לטפל בנושא. על החתום שמעון פרס, ירושלים. 19.9.85..." (מצוטט אצל *פרנקל*, 1991: עמ' 32). מה שנותר, היה למצוא סוכנות ממשלתית, רצוי שתהיה קטנה ולא ידועה בציבור, שתבצע את העברת דמי החסות אל פרס; וזאת נמצאה בדמותה של OPIC ('חברה להשקעות-חוץ פרטיות'). אלא שפקידי 'אופיק', שלא הבינו את טיב העסקה, התחילו לשאול שאלות ונענו בקוצר-רוח על ידי מקפרליין: "... הביטחון הלאומי הוא העסק שלנו. אתם תעסקו בעסקים שלכם..." (*קוקברן*, 1992: עמ' 321). בסופו של דבר, העסקה לא יצאה לפועל, בין השאר, משום שפקידי 'אופיק' התנגדו לה; וכאשר מקפרליין הוחלף בסוף 1985 באדמירל ג'ון פוינדקסטר, היא הלכה לעולמה. חרף בקשתו של פרס, כי יושמדו המסמכים – הפרשה

---

123 *Business Week* 13.7.92

התגלתה בדרך מקרה, תוך כדי חקירה פלילית שנערכה על עסקי השוחד המסועפים שעשו אדווין מיז ובוב וואלץ׳.[124] החקירה בפרשה זו נתקלה בקשיים, משום שמלבד המכתב לא היו עדויות נוספות לכוונות שוחד. פרס סירב להעיד או למסור עדות כלשהי בפרשה, ומנהלי ׳בכטל׳ בממשל נשמו לרווחה. בישראל, באופן טבעי, לא טרח איש לחקור בפרשה שבה היו מעורבים ראש הממשלה וידידו המיליונר.

פרשה אחרת, הקשורה למלחמת איראן-עירק, הייתה פרשת ׳איראן-גייט׳. כאן היה מדובר בעסקה מסובכת וחובקת-עולם, שהשתתפו בה שחקנים רבים. הפרשה התחילה בנסיונות הממשל של רייגן לעקוף את האיסור על סחר הנשק עם איראן מצד אחד, ואת האיסור על סיוע למורדי ה׳קונטראס׳ שנלחמו בממשל הסנדיניסטים בניקרגואה מצד שני. ממשל רייגן גיבש תמונת-עולם מעמיקה בהגותה: כל המשטרים שלא ששו לנהל מדיניות פרו-אמריקנית, רקמו קשר ׳שמאלני׳ חובק עולם שמסכן את ׳הביטחון הלאומי׳ של ארה״ב. כדברי רייגן עצמו: ״... אין זה סוד שאותם כוחות המערערים את היציבות במזרח-התיכון, הכוחות של בריה״מ, לוב, אש״ף, הם גם הכוחות הפועלים יד ביד עם קובה כדי לערער את היציבות במרכז אמריקה...״ (מצוטט אצל *קוקברן*, 1992: עמ׳ 218). כדי להילחם במזימה זאת גויס הממשל הישראלי אשר שש לנהל מדיניות פרו-אמריקנית; וויליאם קייסי ראש הסי.איי.אי׳ וקספר וויינברגר שר ההגנה פנו לישראל בבקשה לסיוע. נרקחה מזימה, שהייתה על פי מיטב המסורת היצירתית של האליטות הבטחוניות בישראל ובארה״ב: ישראל תמכור נשק אמריקני לאיראן, מתוך הסיוע הבטחוני שזורם מארה״ב לישראל; הרווחים ממכירות הנשק לאיראן ישמשו לקניית נשק, על ידי ה׳סי.איי.אי׳, למען צבא ׳הקונטראס׳ וצבאות אחרים שהשליטו ׳יציבות׳ ברחבי אמריקה הלטינית. כדי להעלים את מקורו של הנשק, ישראל תמכור לצבאות אלה רק נשק שנלקח שלל ממחסני ׳אש״ף׳ בעת הפלישה ללבנון. התוכנית בוצעה, והנשק הגיע לפנמה; שם חיכה לו מיכאל-׳מייק׳ הררי, איש אמונו של מנואל נורייגה, השליט הצבאי של פנמה. נורייגה שימש במשך שנים כסוכן ה׳סי.איי.אי׳, בשכר של 200 אלף דולר לשנה; הוא היה ידידו של וויליאם קייסי, שהעלים את עיניו מפעילותו הנמרצת בענף סחר-הסמים. הררי, סוכן ׳המוסד׳ — גוף שנחשב לאחד ממעוזי ׳האינטרס הלאומי׳ של ישראל — היה ידוע בפנמה כ׳מיסטר 60%׳, לציון גובה העמלות שהוא גבה תמורת הזכות לעשות עסקים בפנמה. בשנות השמונים מכרה ישראל לאמריקה-הלטינית נשק בשווי של 500 מיליון דולר; התחנה הראשונה של רוב הנשק הלא-חוקי הייתה פנמה; ממנה המשיך הנשק את דרכו במטוסי-תובלה של קרטל-הסמים הקולומביאני, שהעבירו אותו אל מאגר נשק בהונדורס; משם פוזרו משלוחי הנשק בין הצבאות והמיליציות הרבות. המטוסים שהובילו את הנשק חזרו לפנמה, שם העמיסו קוקאין והעבירו אותו לקוסטה-ריקה או להונדורס; ומשם הוא פוזר בארה״ב במטוסים שנחתו במסלולי נחיתה, אשר כנראה אובטחו על ידי ה׳סי.איי.אי׳.

אף שהפרשה נחשפה, מאומה לא קרה לגיבוריה: רייגן ובוש המשיכו להיבחר כנשיאים; הם דאגו להעניק חסינות לרוב המעורבים הפוליטיים בפרשה. בישראל, לא נפתחה חקירה כלשהי נגד פרס ושמיר, ראשי-הממשלה שנתנו הסכמתם לעסקה; לא נגד רבין וארנס, שרי הביטחון, שאישרו אותה; לא נגד מתכנני העסקה, כמו דוד קמחי,

---

[124] *העולם הזה* 19.10.88

שהיה באותה עת מנהל משרד החוץ; גם לא נגד מנהלי 'המוסד' שביצעו את העסקה. רק מעטים יצאו ניזוקים מהפרשה: ביניהם נמרודי ושווימר, שעסקי הנשק שלהם נפגעו; עמירם ניר, יועצו של פרס, שמת או נרצח בתאונת מטוס. היו גם כמה שכירי-חרב, כמו יאיר קליין, שנפתחה נגדם חקירה כביכול. אופיה המגוחך של החקירה כביכול מתחוור מהעובדה שדורית ביניש, פרקליטת-המדינה — אשר הכריזה על פתיחת החקירה נגד קליין — השלימה בדיוק את בניית הווילה המפוארת שלה על מגרש שהוא משותף לה ולגיסה, מיכאל הררי. בדצמבר 1989 פלש צבא ארה"ב לפנמה, ברוב מהומה תקשורתית, ושבה את נורייגה שהואשם בניהול הברחת סמים לארה"ב. סגנו של נורייגה, הררי, חמק לו בנחת ונחת בישראל. הררי, שהיה למעשה, אחד האחראים לרציחתם של רבבות איכרים חפים-מפשע ברחבי אמריקה הלטינית, הסתובב לו כאזרח מכובד בישראל, כשהוא מציג לעיתונאים מכתבי הוקרה על תרומתו לחיזוק הקשרים בין ישראל ופנמה, בחתימתם של פרס ושמיר.

כל המזימות הללו לא הועילו כדי לעורר מחדש את עסקי הקואליציה. למן 1982, וחרף העובדה שמכירות הנפט של עירק ואיראן פחתו במידה משמעותית, היו מחירי הנפט בשקיעה, והלכו ופחתו ההכנסות שיועדו לקניית נשק. בשנת 1980, שנת המשבר של בני-הערובה, ההכנסות מנפט במזרח-התיכון היו 197 מיליארד דולר; בשנת 1986 הן ירדו עד לרמה של 52 מיליארד דולר. התפתחויות אלה נבעו מכמה סיבות: ראשית, סקטורים תעשייתיים במדינות המפותחות הגיבו על העשור של 'המשברים' שאורגנו על ידי הקואליציה ו'אופ"ק'. הם פיתחו מקורות-אנרגיה אלטרנטיביים והגבירו את יעילות הניצול של האנרגיה. בארה"ב, למשל, התפוקה ליחידת אנרגיה עלתה בשיעור של 50% במרוצת 1973-1985;[125] באותה תקופה, ניצולת האנרגיה גדלה ביפאן ב-31%, וניצולת הנפט גדלה ב-51%;[126] שנית, מחירי הנפט הגבוהים, בעבר, גרמו לזרימת השקעות גדולות אל עבר חיפוש מרבצים חדשים של נפט במדינות שלא היו חברות ב'אופ"ק'. שלישית, מאז שנות השמונים נוצר פער הולך וגדל בין האינטרסים של תאגידי-הנפט הגדולים לבין ערב-הסעודית וכוויית; אלה התחילו להשקיע את הפטרו-דולרים בהקמת תשלובות זיקוק ומפעלים פטרוכימיים, בצי מכליות, ובהשתלטות על רשתות שיווק. פלישה זאת, אל 'מורד הזרם', סיכנה את שליטתם של תאגידי-הנפט הגדולים בענף.[127] לבסוף, סיבה רביעית: 'אופ"ק' הלך ושקע. כוחו המאורגן מתחילת שנות השבעים התפורר נוכח חילוקי-הדעות, התככים, פעולות הטרור והקונפליקטים הצבאיים בין כמה מהחברות בו.

הסכסוכים בין חברות 'אופ"ק' מצד אחד, ובין ישראל לבין הפלסטינים בשטחים הכבושים ובדרום לבנון מצד שני — גרמו לכך שהמזרח-התיכון המשיך להיות גם בשנות השמונים מוקד לייבוא נשק. מנגד, הירידה בהכנסות מנפט פגעה בנפח הייבוא: שתי היריבות הגדולות, איראן ועירק, מנעו בשיטתיות זו מזו לייצא נפט; עם זאת, הן

---

[125] *Fortune* 3.12.90

[126] *Yergin* (1991) p. 718

[127] *Business Week* 7.3.88; *Time* 27.7.88

נסמכו על הכנסות מנפט של מדינות מפיקות אחרות. איראן הסתייעה בלוב; עירק קיבלה במרוצת המלחמה 30 עד 60 מיליארד דולר מאת ערב-הסעודית ומאת נסיכויות המפרץ.[128] כדי לשמור את מחירי הנפט מפני התמוטטות מוחלטת, הסכימה ערב-הסעודית לקחת על עצמה את תפקיד 'המווסת'. פירוש הדבר, שהיא נאלצה להוריד את תפוקת הנפט שלה אל מתחת למכסות שהוסכמו בינה ובין חברות 'אופ"ק' האחרות: חלק ממדינות 'אופ"ק' שנזקקו בדחיפות למזומנים מכרו נפט 'מתחת לשולחן', מעבר למכסות שהוקצו להן. ההפסדים של ערב-הסעודית היו משמעותיים: היא הפחיתה את התפוקה מרמה של 10 מיליון חביות ליום בשנת 1981, עד לרמה של 3.5 מיליון חביות בשנת 1983 ולבסוף לרמה של 2 מיליון בשנת 1985.[129]

חרף 'ויסות' התפוקה, המחירים המשיכו לרדת. ערב-הסעודית, שנוכחה לדעת כי היא בודדה בהפסדיה, חזרה למדיניותה הקודמת והעלתה את תפוקתה. מחירי הנפט המשיכו לרדת: בשנת 1986, מחירה של חבית נפט מהמזרח-התיכון היה פחות מאשר 10 דולר. הרווחים היחסיים של הקואליציה נכנסו עתה ל'אזור הסכנה', והממשל האמריקני נכנס לפעולה: סגן הנשיא בוש נשלח בדחיפות למזרח-התיכון, כדי לבקש מערב-הסעודית 'לייצב את מחירי הנפט'. בוש הצהיר שהממשל של ארה"ב "... מחויב ללא פשרות לשמור על זרימה חופשית של נפט... האינטרס של ארה"ב במהותו הינו בעד מחירי אנרגיה נמוכים..."; אבל, הוא מיהר להוסיף: "... קיימות מספר נקודות שבהן האינטרס של הביטחון הלאומי של ארה"ב אומר: היי! אנחנו חייבים לשמור על אינטרס מקומי חזק..." (*New York Times* 7.4.86).

מאחורי השפה הדלילה הזאת, שאיפיינה את אנשי רייגן ואת חקייניהם הישראלים, עמדה הדאגה מפני ירידות של מחירי הנפט ושל מכירות הנשק. היו סיבות טובות לדאגה. ראשית: בתקופה זו גברו הלחצים לקיצוצים בתקציב הבטחוני של ארה"ב, נוכח הירידה בתקציבי הביטחון של בריה"מ; ללחצים אלה התלוו השערוריות הבלתי פוסקות שהתפרסמו בהרחבה: המעילות והשוחד של תאגידי הנשק ושל הפנטגון, 'איראן גייט', עסקי הסמים ו'הנרקו-דולרים' אשר ראשי ה'סי.איי.אי' היו מסובכים בהם, ועוד. שנית: בנוסף לאובדן הבכורה של המשק האמריקני בשווקים האזרחיים בעולם, תאגידי-הנשק האמריקניים הלכו ואיבדו את יתרונם במזרח-התיכון.

מגמה זאת משתקפת ב*טבלה ו'3*, שמתארת את סך כל ייצוא הנשק למזרח-התיכון ואת התפלגותו בתקופות שונות, על פי המדינות המייצאות.

על פי הטבלה, ייצוא הנשק הלך וגדל עד לשיא שאירע במחצית השנייה של שנות השמונים; מאז הוא מצוי במגמת ירידה איטית. התפלגות המכירות לפי המדינות המייצאות, לעומת זאת, עברה תהפוכות: עד סוף שנות השבעים, המזרח-התיכון נשלט כמעט לחלוטין על ידי שתי מעצמות-העל, ארה"ב ובריה"מ. מאז 'דוקטרינת ניקסון', ובעיקר בשנים שלאחר משבר הנפט של 1973, עלו מכירות הנשק של התאגידים האמריקניים למזרח-התיכון, ותפסו כמעט מחצית מהמכירות באזור. בשנות השמונים, השתנה המצב: ייצוא הנשק טיפס בתלילות, אולם שתי המעצמות לא זכו בשלל, משום שתוספת המכירות נתפסה על ידי ספקיות-נשק חדשות שנכנסו אל האזור. שתי המעצמות, למעשה, איבדו כמחצית מהשוק לטובת הספקות החדשות; אלה תפסו למן

---

[128] *Business Week* 4.6.85

[129] *Time,* 17.2.86

תחילת שנות השמונים כמחצית ממכירות הנשק באזור.

טבלה ו'3: ייצוא נשק למזרח-התיכון

תקופה	סך הכל במיליוני דולרים	התפלגות המכירות (**באחוזים**) לפי המדינות המייצאות		
		ארה"ב (%)	בריה"מ (%)	אחרות (%)
1964-73	9,447	34.4	50.2	15.4
1974-78	29,000	47.6	25.8	26.6
1975-83	65,355	21.7	31.3	47
1984-88	89,065	18.3	29.9	51.8
1985-93	83,600	38.3	11.4	51.4
1994-97	67,300	47.1	3.9	49.0

מקור: US Arms Control and Disarmament Agency (1975): 70; (1980): 160; (1985): 134; (1998): 174
US Department of Comerce, Bureau of Economic Analysis (1991): Table 550

הפגיעה הייתה בעיקר בתאגידי-הנשק האמריקניים, בגלל ההגבלות שהטיל הקונגרס על ממשלו של רייגן, ואשר מנעו ממנו לספק נשק לאיראן ולעירק. אל החלל הזה חדרו תאגידי-נשק צרפתיים, גרמניים, בריטיים ואיטלקיים; בסיוע ממשלותיהם, תאגידים אלה כבשו בהדרגה את השוק המבטיח באזור. היה זה חלל גדול: לפי אחת ההערכות, הוצאות הביטחון של עירק ואיראן, בשנים 1980-1987 הסתכמו יחד בסך 400 מיליארד דולר.[130] לפי הערכה אחרת, ייבוא הנשק לעירק בשנים 1980-1986 הגיע לסך 40 מיליארד דולר – בעוד שאיראן באותה עת ייבאה נשק בסכום בן 30 מיליארד דולר.[131]

בשנות התשעים אירעו שינויים נוספים: ייצוא הנשק למזרח-התיכון הצטמצם בשליש; בריה"מ התפרקה, וייצוא הנשק שלה לאזור ירד לשפל; ארה"ב תפסה את מקומה – אולם חלקן של המדינות האחרות נותר יציב, בהמשיכן לשמור על כמחצית מהמכירות. זאת הוכחה נוספת לירידת הדומיננטיות של ארה"ב – וגם לחולשת

---

[130] *SIPRI* (1987) p. xxvi

[131] *Business Week* 29.12.86; בנוסף למדינות האירופיות שקפצו על השלל, סיפקו נשק לצדדים הלוחמים מדינות פריפריאליות כמו ישראל, סין, דרום-קוריאה, צפון-קוריאה, טייוואן וברזיל. בסך הכל היו 42 מדינות אשר סיפקו נשק לשני הצדדים הלוחמים (*SIPRI*, 1987: Table 7.8, 204-5). במקרים מסוימים מכרה עירק לאיראן, באמצעות סוחרי נשק פרטיים, נשק איראני שנתפס שלל במלחמה (*SIPRI*, 1987: p. 307).

האסכולה 'הריאליסטית' ביחסים-הבינלאומיים. על פי אסכולה זאת, התמוטטותה של בריה"מ הותירה את 'הסדר העולמי' נשען על 'סדר חד-קוטבי'; כלומר, העולם 'מונהג' בידי מעצמת-על אחת.

אין שטות גדולה מזאת: אילו זה היה המצב — היינו אמורים לצפות בעלייה מתמדת ביכולת המכירות של נשק אמריקני, לפחות מסוף שנות השמונים, ולירידה מתמדת בחלקן של המדינות האחרות. המציאות, כידוע, שונה; זו עדות לכך שהאסכולה, אשר פרחה בתקופת המלחמה הקרה, נראתה הגיונית רק בעת פריחתו של הקפיטליזם הצבאי. מאז שהקפיטליזם פנה לנתיב חדש, המכונה 'גלובליזציה', מקרטעים עסקי 'הביטחון הלאומי' בעולם כולו; וכך, ההסברים 'הריאליסטיים' נחשפים כמופרכים מיסודם. פשוט, 'מדינות', 'מנהיגים', ופקידים מדיניים אינם מנהלים את ההצגה; ולמעשה, גם קודם-לכן, בעידן הקפיטליזם המדינתי, הם לא ניהלו אותה — אלא בגבולות שהלכו ונצטמצו. בעידן הקפיטליזם העולמי הם פונו מהבמה וההיגיון של הצבר ההון פועל בבהירות.

בסוף שנות השמונים, מצבה של קואליציית הנפט והנשק היה בכי-רע: מחירי הנפט היו בירידה; הלכה ופחתה היכולת של קבוצות-הנפט המובילות ושל 'אופ"ק', להגביל את תפוקת הנפט. אף כי הממשלים של רייגן ובוש הצליחו לשמור על 'יציבות' במזרח-התיכון — השוק העיקרי באזור, איראן ועירק, נתפס בידי מתחרים אשר זה מקרוב באו. אבל גם בלי זה, המצב היה גרוע: בניגוד לשנות השבעים המאושרות — בסוף שנות השמונים היה צורך בעלייה גבוהה של הכנסות מנפט, כדי לממן עלייה משמעותית בייבוא נשק. "... אנו מצויים בתחתית החבית..." התלונן אחד מראשי תאגידי-הנשק האמריקניים בסלון האווירי בפאריס בשנת 1985; "... השגשוג הארור של הנפט הלך, וכסף לא מסתובב יותר..." (*Ferrari et. al.*, 1987: pp. 4-5). 'אזור הסכנה' הלך והתרחב. המזרח-התיכון היה בשל למלחמה גדולה חדשה.

ד. *הרקע למלחמת-המפרץ 1990-1991*

מאז אמצע שנות השמונים לא הסתפק ממשלו של רייגן בקידום מכירות נשק למזרח-התיכון, אלא התחיל ללחוץ למען מעורבות צבאית ישירה במפרץ הפרסי. העילה למעורבות הייתה, התקפות האוויר ההדדיות אשר מטוסים עירקיים ואיראניים ערכו על מִתקני הנפט במפרץ. הממשל טען כי התקפות אלה מאיימות על מכליות הנפט של ערב-הסעודית ושל נסיכויות המפרץ. הסיבוב הראשון של השיחות בנושא נערך בשנת 1984, בין משלחת צבאית אמריקנית ובין נסיכויות הנפט. הניסיון נכשל: הנסיכויות סירבו להתיר הקמת בסיסים צבאיים או לאפשר נוכחות כל-שהיא של צבא ארה"ב על הטריטוריות שבריבונותן.

כעבור שנה, נוצרה הזדמנות חדשה: מפציצים איראניים תקפו, במזיד או בשוגג, מכלית של כוויית. ארה"ב מיהרה להגיב; ג'ורג' שולץ שר החוץ התחייב בחשאי לשלוח צבא במקרה שתותקף אחת ממדינות המפרץ, וזאת תמורת הצבת בסיסים צבאיים של ארה"ב בכוויית. אבל מדינות המפרץ סירבו להתיר נוכחות צבאית על אדמותיהן, והעדיפו שהכוחות האמריקניים ישהו בים. בשנת 1986 פגע 'מיראז'' עירקי בפריגטה אמריקנית, שסיירה ליד כוויית, והרג 37 ימאים. ארה"ב הגיבה בתיגבור הכוחות הימיים; היא הכניסה אל מי המפרץ נושאות-מטוסים, כדי להגן על אוניות-

המלחמה ששמרו על המכליות במצרי-הורמוז. האיראנים הגיבו באמצעות פיזור מוקשים במי ים-סוף, והממשל האמריקני הגיב בהכנסת שולות-מוקשים. עד-מהרה הסלים המתח – ומלחמת איראן-עירק, שדעכה, התעוררה מחדש. היה נראה כי ארה״ב מצטרפת לעימות, וכי בתוך זמן קצר תהפוך מלחמת איראן-עירק למלחמת ארה״ב-איראן. הסלמה נוספת אירעה בשנת 1987: האיראנים ניסו לפגוע במכליות נושאות דגל ארה״ב או כווייח, ואילו האמריקנים הפציצו ספינות מלחמה ומתקני נפט של איראן. שיא המתח היה, כשספינת מלחמה אמריקנית הפילה מטוס נוסעים איראני ובו מאתיים-ותשעים אזרחים.

אבל, בסוף 1988 התהפך המצב: עירק ואיראן, בתיווך מדינות ערביות, חתמו על הפסקת-אש. המתח במפרץ ירד, ופסקו ההתקפות על המכליות. מדינות המפרץ, אשר חשו יותר בטוחות, לחצו על ממשל רייגן כי יפַנה את חיל המשלוח האמריקני. בארה״ב, נתקל ממשל רייגן בביקורת גוברת על מעורבותו של הצבא האמריקני במפרץ הפרסי. נוכח הגילויים של ועדת-החקירה על פרשת ׳איראן-גייט׳, רייגן הועמד במצב מביך: בעוד הוא תומך במדינות המותקפות ושולח צבא לעזרתן – הוא מספק נשק לצד התוקף, וזאת תוך עקיפת הקונגרס. גם התמיכה של ארה״ב בעירק עוררה ביקורת קשה נגדו. הפרסומים הרבים, בדבר השימוש שעשה סדאם חוסיין בנשק כימי – לא רק נגד איראן, אלא נגד האוכלוסייה הכורדית בעירק – גרמו לכך שהסנאט הטיל עיצומים על עירק, והביאו לחקיקת ׳החוק למניעת השמדת עם׳. סיבה נוספת לחוק הייתה הגילויים על תמיכת הממשל במשטרים, שעסקו בהרג המוני של אוכלוסיות ברחבי אמריקה הלטינית.

כך דעכה האופציה לסכסוך עם איראן. אולם היו אופציות נוספות. לממשל רייגן הייתה תוכנית לגבי לוב: כבר בשנת 1982 פעלו בצוותא ה׳סי.איי.אי׳ ו׳המוסד׳, במטרה לחולל הפיכה צבאית בצ׳אד ולהעלות לשלטון את היסאן האברה. המטרה, ככל הנראה, הייתה לחמם את הגבול בין צ׳אד ולוב – כדי לגרור את לוב למלחמה, שתוביל למעורבות המעצמות. במרס 1986 הועמד הצי השישי בכוננות; ארבעים-וחמש ספינותיו, ובהן שלוש נושאות מטוסים שעליהן מאתיים מטוסים, היו מוכנות לפלוש אל לוב. שם המבצע, ׳אש הערבות׳, נלקח מן הסתם מסרטים סוג ג׳ שרייגן כיכב בהם בעבר. המטרה הרשמית של המבצע הייתה לאכוף על קדאפי את עיקרון החופש הימי. פקידים בממשל אישרו יותר מאוחר, שמטרת המבצע הייתה לגרור את לוב לתגובה נגד הכוח הימי – שתביא בעקבותיה התקפה מסיבית, אשר תהרוס את שדות-התעופה ואת שדות הנפט של לוב.[132] קדאפי, משום-מה, התקפל ולא הגיב לכניסת הצי האמריקני אל המים הטריטוריאליים של לוב. הזדמנות נוספת הגיעה כעבור חודש: בהתקפת טרור על דיסקוטק במערב ברלין, נפצעו כמה בני-אדם ונהרג חיל אמריקאי. האחריות להתקפה הוטלה על לוב, ושוב נשלח הצי השישי אל עבר המים הטריטוריאליים שלה. אולם קדאפי – אשר רייגן כינה אותו ׳הכלב השוטה של המזרח-התיכון׳ – התקפל בשנית, וספג הפגזות בלי להגיב. גם סוריה הואשמה באחריות לפעולת הטרור בברלין, וגבר

---

[132] *Time* 7.4.86

המתח בגבול ישראל–סוריה ובדרום לבנון.[133] אבל הממשל התקשה לשכנע את הקונגרס, ש׳הביטחון הלאומי׳ של ארה״ב מחייב משלוח כוחות אמריקניים אל עבר לבנון; מה עוד שחיל-המשלוח הקודם שהוכנס אל לבנון נסוג ממנה בשנת 1984, לאחר שספג אבדות כבדות.

הצבא האמריקני פינה חלק ניכר מכוחותיו מן המפרץ הפרסי, ואכן, מדינות האזור הצטיידו בקדחתנות בנשק; הממשל קיווה כי הן תרכושנה נשק אמריקני, אולם גם כאן נכונו לו אכזבות רבות. בשנת 1988 אישר הממשל למדינות שונות בעולם, רכישות נשק בסכום כולל בן 15 מיליארד דולר; עלייה בסך 3.3 מיליארד לעומת השנה הקודמת. התפלגות האספקה במזרח-התיכון הייתה: 3.6 מיליארד דולר לישראל, 2.7 מיליארד למצרים, 950 מיליון לערב-הסעודית, ועוד 1.3 מיליארד דולר למדינות אחרות באזור.[134] שבועות אחדים אחר כך, נאם ג׳ורג׳ שולץ בעצרת הכללית של האו״ם וטען, בין השאר, כי ״... על המדינות המתפתחות לסייע בהורדת המתח הבינלאומי, ולמתן את מרוץ החימוש...״ (*New York Times* 14.6.88).

זמן רב קודם-לכן התעוררו בקרב חברי הקונגרס חשדות נוכח כוונותיו של הממשל, והיו אשר דאגו לערום מכשולים בפני עסקות אלה. בשנת 1985 סירב הקונגרס לאשר את בקשת הממשל למכור לערב-הסעודית 40 מטוסי F-15 של מקדונל-דוגלס מדגם ׳מתקדם׳. בשנת 1986 סירב הקונגרס לאשר מכירת 800 טילי ׳סטינגר׳ של ׳ג׳נראל-דיינמיקס׳. ובשנת 1988 קיבל הסנאט ברוב גדול החלטה שגינתה את בקשת כוויית לרכוש טילי ׳מאווריק׳ של ׳ג׳נראל-מוטורס׳; הסנאט אף אסר על מכירת טילי ׳סטינגר׳ לעומאן.[135] התוצאה של הגבלות אלה הייתה, שמדינות המפרץ פנו אל ספקי נשק חדשים, בעיקר לתאגידים מאירופה, לגודל אכזבתו של ממשל רייגן.

ביולי 1988 ספגו תאגידי הנשק הגדולים של ארה״ב את מפלתם הגדולה: ערב-הסעודית חתמה עם בריטניה על ׳עסקת המאה׳ בשווי של 25 מיליארד דולר. העסקה כללה מכירת מערכות נשק, ציוד צבאי, וכן אחזקה וייעוץ צבאיים לעשרים שנה.[136]

הפסקת-האש בין איראן ובין עירק פתחה הזדמנויות חדשות לעסקים עם שתי המדינות, אשר משקיהן נהרסו במרוצת המלחמה; ההערכות מאותה תקופה דיברו על השקעות בסדר-גודל של 200 מיליארד דולר. אלא ששוב נאלצו התאגידים האמריקניים לראות בעיניים כלות, כיצד ממשלות עירק ואיראן מעדיפות על פניהם את הקונצרנים האירופיים.[137]

בשנת 1989 החליף בוש את רייגן. הממשל הרפובליקני החדש לא היה שונה

---

[133] *Time* 26.5.86

[134] *New York Times* 2.5.88

[135] *Time* 25.7.88 ;*New York Times* 13.5.88; אין לדעת עד כמה ישראל הייתה מעורבת בצעדי ההתנגדות למכירת הנשק. המקרה המפורסם שבו ישראל הייתה מעורבת באופן גלוי בהתנגדות, ארע בשנת 1978 כאשר קרטר הציע לספק לערב-הסעודית 50 מטוסי F-15. העסקה נחתמה לבסוף, לאחר שהוסכם שמכלי הדלק של המטוסים יהיו קטנים מהרגיל, ובכך יימנע מהם לתקוף את ישראל. שלוש שנים מאוחר יותר, צוידו המטוסים במכלים סטנדרטיים ללא שום התנגדות מצד השדולה הישראלית. הסיבה: מכלים אלה נמכרו הפעם על ידי ׳התעשייה האווירית׳ כחלק מרכישות הגומלין של ׳מקדונל-דוגלס׳ (*קוקברן*, 1992: ע״ע 185-186).

[136] *Business Week* 12.9.88

[137] *Business Week* 29.8.88

במהותו מהישן, בהמשיכו לייצג את קואליציית הנפט והנשק. ג׳יימס בייקר, אשר מונה לשר החוץ, היה פרקליט של תאגידי-נפט גדולים, כמו ניקסון ורוג׳רס לפניו; תפקיד שר המסחר הוענק למוסבאכר, מיליונר בעל עסקי נפט, שהיה הגזבר במטה הבחירות של בוש. בשנות התשעים, לאחר שפרשו מהממשל, בייקר ומוסבאכר היו יועצים של ׳אנרון׳, תאגיד טראנסלאומי השולט בעסקי פיתוח אנרגיה. ניקולאס ברידי, אשר מונה לשר האוצר, היה קודם-לכן שותף בפירמת ההשקעות בוול-סטריט ׳דילון-ריד׳ יחד עם ׳בכטל׳. בוש ניסה תחילה למנות לתפקיד שר ההגנה את ג׳ון טאואר, שהיה סנאטור אשר יצג חמישה תאגידי-נשק גדולים, אלא שהוא נפסל על ידי ועדת המינויים של הסנאט; לא חלילה בגלל קשריו האינטימיים עם עסקי הנשק, אלא בשל קשריו ההדוקים מדי עם נשים ועם אלכוהול. במקומו מונה ריצ׳רד צ׳ייני, שהתפרסם בשעתו בתמיכתו הנלהבת ב׳מלחמת הכוכבים׳ של רייגן, ובמימון חוליות הטרור של ה׳קונטראס׳ בניקרגואה.

עם חבורה כזאת היה ניתן לקדם את ׳האינטרס הלאומי׳ של הקואליציה, אולם המצב הכללי היה רע. הפסקת האש בין איראן ובין עירק שיחררה מחדש את הפקת הנפט בשתי המדינות, והמחירים המשיכו לרדת. התפרקות ׳ברית ורשה׳ וגוש הרובל בכללו הגבירה את הלחצים לנסיגת ארה״ב ממעורבותה במזרח-התיכון, ולקיצוצים נוספים בתקציב הביטחון. באפריל 1990 הודה פקיד בממשל: ״... איש אינו יודע מה לעשות כאן. האיום הסובייטי נמס לנו בידיים, ומה עוד נותר לנו? הצי עולה לגבעת הקפיטול כדי לדבר על האיום מצד הצי ההודי באוקיינוס ההודי. מספר אנשים מדברים על האיום מצד קרטל-הסמים הקולומביאני. אבל איננו יכולים להחזיק תקציב של 300 מיליארד דולר על סמך דברים אלה...״ (*קוקברן*, 1992: עמ׳ 322).

גם מצבו של ׳סנטקום׳ — ׳כוח המשימה׳ שהוקם בתקופת רייגן בקול תרועה תקשורתית, כדי להגן על שדות הנפט במזרח-התיכון מפני פלישה סובייטית — היה בכי רע. לא נותר ממנו הרבה, מלבד מטה שהעסיק כמה עשרות קצינים ופקידים בפלורידה. גנראל קולין פאוול, ראש המטות המשולבים, אף שקל באפריל 1990 לפרק אותו. לא כך סבר מפקדו של ׳סנטקום׳, גנראל אלמוני בשם נורמן שוורצקופף. בפברואר 1990 הוא הופיע בפני חברי ועדת הכוחות המזוינים של הסנאט, והסביר להם כי ׳כוח המשימה׳ הוא חיוני לאינטרס הלאומי של ארה״ב. ראשית, אמר שוורצקופף ״... בעלות בריתנו תלויות עוד יותר מארה״ב בנפט מהמזרח-התיכון. השורה התחתונה היא, שהנפט המיובא הוא הדם של כלכלת המערב...״. שנית, האינטרס הלאומי של ארה״ב תלוי לא מעט במכירת נשק אמריקני למזרח-התיכון: ״... בשנת 1988 כל מטוסי הקרב הסעודיים היו מתוצרת ארה״ב, אבל כשתושלם ׳עסקת המאה׳ הבריטית, 48 אחוז בלבד ממטוסי הקרב יהיו אמריקניים. ואם מטוסי F-15 המתיישנים של ערב-הסעודית לא יוחלפו במטוסים חדישים שלנו, יצטמק חלקם של האמריקאים לעשרים אחוז בלבד...״ (מצוטט אצל *פרנקל*, 1991: עמ׳ 10). ולבסוף, טען שוורצקופף: בניגוד לדעה הרווחת, המתח במזרח-התיכון לא פחת אלא הולך וגובר; קיימת סבירות גבוהה, לדעתו, שאחד מתוך שלושה-עשר הסכסוכים המקומיים הרוחשים באזור יתלקח למלחמה. משום כך, ראוי לארה״ב לשמור על רמת כוחות גבוהה לקראת המלחמה הקרבה במזרח-התיכון.

בתוך ששה חודשים התגשמה תחזיתו של שוורצקופף, וכוח-המשימה הווירטואלי בפלורידה הפך לצבא ענק בן 540 אלף חיילים; כמעט כמספר החיילים ששהו בדרום-מזרח אסיה בשיאה של מלחמת-ויטנאם בשנת 1969. העילה למלחמה הייתה אחד מרשימת שלושה-עשר 'הסכסוכים המקומיים': הסכסוך אשר שרר בין סדאם חוסיין שליט עירק, לבין האמיר ג'אבר א-סבאח שליט כוויית.

סדאם חוסיין מצא עצמו נתון בבעיות פיננסיות; עירק צברה, במרוצת המלחמה הממושכת באיראן, חובות בסכום של 80 מיליארד דולר, חלקם לכוויית ולערב-הסעודית, וחלקם לבנקים אמריקניים ואירופיים. צעד ראשון בסכסוך היה, כאשר סדאם חוסיין דרש ממדינות המפרץ לשמוט את חובותיו; לטענתו, הם נוצרו בתקופה שבה הוא הגן על מדינות אלה מפני האיום השיעי.[138] בשפה יותר פשוטה: אלה לא היו חובות, אלא 'דמי חסות'. מדינות המפרץ נטו לתביעה זאת, אולי משום שהבינו, כי מדובר בחוב אבוד. צעדו השני של סאדם חוסיין היה, לתבוע ממדינות 'אופ"ק' כי יכירו בכך שיש לחזור וללכד את השורות כמו בראשית שנות השבעים: הוא דרש מהן להגביל את תפוקת הנפט – לפי מכסות שהמדינות תכבדנה, ולהעלות את מחיר הנפט, למחיר שיחייב את כולן.

כאן הוא נתקל בהתנגדותן של מדינות המפרץ, ובעיקר של כוויית, שסירבו לקבל את תכתיבי 'אופ"ק'. היו לכך כמה סיבות: ראשית, נסיון העבר הראה כי די במדינה אחת, המוכרת 'מתחת לשולחן', כדי שיתפרק כל הסכם בדבר הגבלת תפוקה ומחירים אחידים. שנית, חלק מאמירויות כבר השיגו שליטה גם 'במורד הזרם', והיו יכולות להרוויח גם ממחירים נמוכים של נפט. שלישית, מדינות המפרץ חשו מאוימות מנסיונותיו של סדאם חוסיין להפוך ל'מנהיג העולם הערבי'; הן סברו כי הכנסות נמוכות מנפט הן הדרך הטובה לקצץ ביכולתו לרכוש נשק ולצאת למלחמה חדשה; הפעם – נגדן.[139] אמירויות המפרץ הפיקו 2 מיליון חביות ליום, כלומר 900 אלף חביות יותר מהמכסה ש'אופ"ק' אישר להן. כוויית, לבדה, חרגה בהיקף של 400 אלף חביות; ערב-הסעודית חרגה בהיקף של 270 אלף חביות ליום.

ביוני 1990 ירד מחיר הנפט עד לרמה של 13 דולר לחבית – בהשוואה לינואר של אותה שנה, עת המחיר התקרב לרמה של 19 דולר לחבית. סדאם חוסיין היה אכול זעם. עיתונה של הבעת' בעירק פירסם מאמר אזהרה: "... בשעה שחוגים ציונים ואימפריליסטיים מנהלים מסע השמצות נגד עירק, הצפת השוק בנפט על ידי ארצות מסוימות משרתת למעשה מטרות אלה. על מדינות אלה להיטיב את דרכן ללא דיחוי ולכבד את מכסות התפוקה המוסכמות..." (פרנקל, 1991: עמ' 19). הסכסוך בין עירק וכוויית הלך והתפתח במהירות, והפך למלחמה – משום שסדאם חוסיין ראה את כיבוש כוויית כמעין מיזוג עסקי, לצורך הגבלת התפוקה ושיקום מחירי הנפט המידרדרים.

עד לכיבוש כוויית, תחזית בדבר מלחמה בין ארה"ב לבין עירק הייתה מתקבלת בתימהון. עד אז עשה ממשל ארה"ב מאמצים ניכרים להתקרב אל עירק. בשנת 1990 עדיין נחשבה איראן לאויב מספר אחד של ארה"ב, ואילו עירק הייתה מצויה בתחתית רשימת האויבים. למעשה, לפי סימנים רבים נחשב סדאם חוסיין ל'ידיד'. צבאו נזקק

---

[138] *Darwish and Alexander* (1991) ch. 9-11

[139] *Darwish and Alexander* (1991) pp. 256-265; *Business Week* 7.3.88

לנשק מתוחכם, וממשל בוש קיווה שסדאם חוסיין, בדומה לאנואר סאדאת בזמנו, יעדיף בסופו של דבר את הנשק האמריקני אשר הצבא הישראלי הוכיח את עדיפותו. המשטר בעירק לא היה שונה ממשטרים אוליגרכיים ודיקטטורות צבאיות, אשר הממשלים האמריקניים אהבו לעשות עימם עסקים. בעירק שרר דיכוי פוליטי, טרור ורצח נגד מתנגדי המשטר; הממשל היה מושחת וקל לשיחוד, בהיותו מבוסס על קשרים משפחתיים: המשטרה החשאית נחשבה לאכזרית וליעילה לא פחות מהמשטרות, שהאמריקנים והישראלים אימנו ברחבי העולם הפריפריאלי (צחוק הגורל: משטרת השאח המודח באיראן הוקמה בזמנו על ידי אביו של נורמן שוורצקופף, קצין במשטרת ניו-ג׳רסי, אשר גויס למשימה על ידי תאגידי-הנפט האמריקניים). אף כי מפלגתו של סדאם חוסיין מפלגה הצטיירה בעבר כ׳סוציאליסטית׳, ראשיה צברו רכוש רב. סדאם חוסיין עצמו צבר רכוש של כעשרה מיליארד דולר, כמעט כמו מובוטו בזאיר. בדומה לגולבנקיאן בשעתו, הוא גבה חמישה אחוזים מכל עסקה עם תאגידי הנפט; הוא גם קיבל שוחד על קניית נשק למען צבאו. כספים אלה הושקעו במאות פירמות ברחבי העולם; הממשל האמריקני, שהקפיא בעת המלחמה את נכסיו בארה״ב, גילה שבחשבונותיו הפרטיים בבנקים היו מופקדים 2.5 מיליארד דולר. בקצרה, עירק תאמה את צרכי ׳הביטחון הלאומי׳ של ארה״ב – לא פחות מאשר ׳תאומי העמודים׳ של שנות השבעים; וסדאם התאים לְבוש לא פחות מאשר נורייגה שלפני הפלישה לפנמה.

אלא שלרוע-מזלו, כמו נורייגה לפניו – הפך סדאם, בלחץ הנסיבות, מידיד לאויב. והנסיבות לא באו בהפתעה: כמו בקיץ 1973, כאשר הממשל ידע על תוכניותיו של אנואר סאדאת לפלוש לסיני – גם בקיץ 1990 ידע הממשל על כוונותיו של סדאם חוסיין לפלוש לכוויית. בסוף יולי מסר וויליאם וובסטר, ראש ה׳סי.איי.אי׳, לְבוש על כוונותיה של עירק. בראיון לטלוויזיה (25.7.90) אמר ג׳יימס בייקר שר החוץ, כי על פי המידע שבידו עומדת עירק לפלוש אל כוויית. באותו יום התקיימה פגישה בין סדאם חוסיין ובין אפריל גלאספי, שגרירת ארה״ב בעירק.

קשה לדעת מה נאמר בשיחה, משום שלשני הצדדים יש גרסאות שונות במקצת; לאחר שגלאספי שבה לארה״ב, משרד-החוץ אסר עליה משום-מה לדבר עם עיתונאים. על פי גרסת סדאם, שדאג להקליט בחשאי את השיחה, הוא העלה בפני השגרירה את טענותיו כלפי כוויית, וציין במפורש שעירק מתכוונת ׳להחזיר לעצמה את זכויותיה׳. גלאספי ציינה בפניו, כי לארה״ב ׳אין עמדה׳ בסכסוכים פנים-ערביים, אך הוסיפה כי וושינגטון מודאגת מריכוזי הכוחות של צבא עירק ליד הגבול עם כוויית. סדאם הזכיר את דרישתו, ש׳אופ״ק׳ יעלה את מחירי הנפט לרמה של 25 דולר לחבית. תשובת גלאספי הייתה כי יש אמריקאים רבים שהיו שמחים, אילו המחיר היה עולה אף מעבר לרמה זו.

ב-31 ביולי, יומיים לפני הפלישה, ג׳ון קלי עוזר שר החוץ אמר לעיתונאים כי ״... לארה״ב אין חוזה הגנה עם מדינה כלשהי במפרץ הפרסי...״ (*Darwish & Alexander*, 1991: p. 267). רק לאחר שצבאו של סדאם פלש אל כוויית, התברר כי לממשל האמריקני הייתה ׳עמדה׳ ברורה ביותר: הממשל הוקיע בקולי-קולות את הפלישה, הגיש אולטימטום – והתחיל בהכנות למישלוח צבא לאזור. צ׳ייני שר ההגנה וגנראל שוורצקופף מפקד ׳כוח המשימה׳ שיכנעו את בני המשפחה הסעודית, כי גורלם יהיה

דומה לזה של משפחת א-סבאח — אם לא יאשרו את כניסת הצבא האמריקני; וכך לראשונה בתולדות ערב-הסעודית, חנה בה צבא זר.[140] סדאם חוסיין כבר הבין שהוא טעה — או הוטעה — בהבנת תגובותיה של ארה״ב, ולפיהן העריך כי היא לא תצא להילחם למען השליט של כוויית. במרוצת החודשים הבאים, הוא ניסה לסגת בכבוד כלשהו מההרפתקה. נאצר כבר הוכיח בעבר, שניתן להמיר כשלונות צבאיים לרווחים מדיניים. אבל התברר שהבית הלבן אינו מעוניין ליישב את הסכסוך — אלא במלחמה בלבד, שבסופה יודח סדאם חוסיין משלטונו. המלכודת נסגרה עליו, ללא מוצא.

המלחמה עצמה התנהלה באופן מוזר: היו בה הרבה הכרזות על ׳פלישות׳, ׳קרבות מגע׳, ׳ראשי-חץ׳, ׳פצצות חכמות׳, ׳תנועות איגוף׳, וכיוצא באלה; אבל נמצאו מעט מאוד עדויות, כי אכן היו קרבות משמעותיים בין צבאות ארה״ב ועירק. ב׳קרבות היבשה׳, שנמשכו כששה ימים, נהרגו כעשרה חיילים מחיל-המשלוח ומספר הפצועים היה דומה. ההפצצות של חיל-המשלוח, לעומת זאת, היו הרבה יותר יעילות: לפי הערכות שונות, נהרגו ונפצעו בין 30 אלף לבין 100 אלף חיילים ואזרחים, ונלקחו בשבי בערך 175 אלף חיילים. בסך-הכל הסתבר, שהיה זה פרק נוסף בסדרת ׳כוח-המשימה׳: דרמה טלוויזיונית, אשר הפרק הקודם בה — ׳פנמה׳ — הופק בשנת 1989, והיה הצלחה גדולה. הפרק החדש — ׳סערה במדבר׳ — הופק הפעם בתקציב גדול ובהשתתפות ניצבים רבים, ובמשך תקופה ארוכה אף זכה לשיאים של אחוזי צפייה.

מצבה של הקואליציה השתפר, והיא יצאה מ׳אזור הסכנה׳. מחיר הנפט זינק לרמה של 40 דולר לחבית; בסוף 1991 הוא התייצב ברמה של 22 דולר — לא הרבה מתחת למחיר אשר סדאם חוסיין שאף אליו, לפני המלחמה. המלחמה גם עוררה מחדש את ייבוא הנשק לאזור; הפעם, המוכרים העיקריים היו התאגידים האמריקניים. עוד בתחילת המלחמה, בוש הציע לערב-הסעודית נשק בשווי של 20 מיליארד דולר. אפילו בהשוואה לשעת-חירום — נראתה ההצעה כמזמינה מרוץ-חימוש חדש, וכמנוגדת להצהרותיו על ׳ייצוב האזור׳. לכן, כדי לרכך את ההתנגדות הצפויה של הקונגרס, משרד-החוץ פרס את ההצעה ופיצל אותה לסדרת חוזים קטנים יותר. בשלוש השנים מאז המלחמה הגדילו התאגידים האמריקניים את מכירותיהם באזור בשיעור של 45%; מרמה של 13.6 מיליארד דולר בשנת 1989 לרמה של 19.6 מיליארד בשנת 1992.[141]

העלייה במכירות מוסברת, בחלקה, בהרס שהותיר הצבא העירקי אשר חייליו בזזו את כוויית; הנזקים שנגרמו במלחמה הוערכו בסכום של 100 מיליארד דולר. לכן אין להתפלא, כי אחד החוזים הראשונים שנחתמו בעקבות המלחמה היה עם ׳בכטל׳; היה זה חוזה בסך מיליארד דולר, לשיקום 650 בארות הנפט בכוויית שהועלו באש על ידי הצבא העירקי. יותר מאוחר חתמה ׳בכטל׳ על חוזים נוספים, בשווי של כמה מיליארדים, לשיקום התשתית של כוויית.[142]

---

[140] *Woodward* (1991) ch. 19

[141] הנתונים כוללים את סך הכל המכירות, הצבאיות והאזרחיות, למדינות: בחריין, מצרים, איראן, עירק, ישראל, ירדן, עומן, קטאר, ערב-הסעודית, סוריה, איחוד-האמירויות ותימן. הנתונים חושבו על פי:
US Department of Commerce, Bureau of the Census, *Statistical Abstract of the United State* (1993): Table 1351, pp. 813-816

[142] *Business Week* 18.2.91; 6.3.91; 11.3.91

ב-6 במרס 1991 נאם בוש לרגל הודעת הכניעה של סדאם חוסיין. בנאום הוא הצהיר כי "... תהיה זאת טרגדיה אם האומות במזרח-התיכון ובמפרץ הפרסי, ישובו עתה, בתום המלחמה, למרוץ חימוש חדש..." (*New York Times*, 7.3.91). בנאום אחר, בסוף אותו חודש, הוא אפילו המליץ למסד כללים "... כדי לעצור את משלוחי הנשק הגורמים לאי-יציבות..." (*New York Times*, 30.3.91). באותה הזדמנות, הוא הצהיר כי "... הגיעה העת לשים קץ לניהול-מיקרו של התוכניות לסיוע בטחוני וסיוע חוץ; ניהול-מיקרו, שמשפיל את ידידינו ובעלות בריתנו, ומחליש את הדיפלומטיה שלנו..." (שם). ייתכן שכוונתו הייתה לחנינה שהוא בדיוק העניק לקספר וויינברגר, כדי למנוע את העמדתו למשפט על 'הניהול-מיקרו' שלו בפרשת 'איראן-קונטרס'; מכל-מקום, משרד החוץ העביר לדיפלומטים האמריקאים במזרח-התיכון הוראות לגבי טיבו של 'הסדר החדש': לעזור יותר מתמיד לנציגים של תאגידי-הנשק האמריקניים, לקדם את מכירותיהם. הממשל אפילו הציע לשנות את 'חוק הפיקוח על ייבוא וייצוא נשק' משנת 1968, כדי ש'בנק לייצוא וייבוא' הממשלתי יוכל להעניק ערבות של מיליארד דולר לצורך אשראי בשביל ייצואני הנשק של ארה"ב.[143]

בוש ומוסבאכר שר החוץ, אשר נלחמו להשלטת 'השוק החופשי' בעולם, לא היססו להתערב באופן אישי לטובת 'AT&T'; היה זה כאשר התעורר חשש שבית-המלוכה בערב-הסעודית נוטה להעדיף קונצרן אירופי, בעסקה של 8.1 מיליארד דולר להרחבת רשת הטלפונים.[144] (קלינטון, שהחליף את בוש, המשיך בלחץ; קבוצת 'אי. טי. אנד טי' זכתה בחוזה). לאחר עשור של דחיקת רגלי התאגידים האמריקניים על ידי המתחרים האירופיים, חזרה ארה"ב וניסתה לכבוש מחדש את האזור. עד כדי כך התלהטה מתקפת השלום של בוש, שפקידים במשרד החוץ הבריטי התלוננו בגלוי על נסיונות 'המונופוליזציה' של מסחר הנשק במזרח-התיכון על ידי ארה"ב.[145]

מעבר לרווחים בטווח-הקצר, מלחמת-המפרץ הייתה חשובה לקואליציה. היא חיזקה את השליטה של 'גרעין' שש קבוצות-הנפט המובילות במזרח-התיכון. בשנות החמישים והששים, קבוצות אלה נאבקו בתחרות העולמית הגוברת; טענתנו לעיל (סעיפים ד-ה בפרק זה), הייתה כי הרווחיות הגבוהה שלהן נשמרה באמצעות תהליך 'הפוליטיזציה' של הענף, ובאמצעות מיחזור הקונפליקטים הצבאיים באזור. אבל משמעות 'הפוליטיזציה' הייתה, שהן נאלצו לחלוק את השליטה בתפוקה ובמחירים עם ארגון 'אופ"ק', שהמדינות החברות בו התקשו לנהל מדיניות מוסכמת. במשך תקופה מסוימת היה נראה כי ערב-הסעודית, בעלת-בריתן העיקרית של הקבוצות, מצליחה להנהיג את הארגון; אולם למן אמצע שנות השמונים היא איבדה את מעמדה המוביל – והמדינות החברות ניהלו מדיניות עצמאית, שאיימה על הרווחים. מלחמת-המפרץ שינתה את המצב: מדיניותן של מפיקות הנפט החשובות, ערב-הסעודית, כוויית והאמירויות, חזרה להיות כפופה לתכתיבי המדיניות האמריקנית. הן חתמו על הסכמי

---

143 *New York Times* 18.9.91

144 *Business Week* 18.2.91

145 *The Independent* 13.12.92

הגנה עם ארה״ב ובריטניה; ונראה היה כי קבוצות-הנפט המובילות שבו לנהל את עסקי הנפט במזרח-התיכון, ואילו ׳אופ״ק׳ חזר למעמדו שלפני שנות השבעים.

כך, לכאורה, נראו פני הדברים ב׳סדר החדש׳ של ראשית שנות התשעים. למעשה, ׳הסדר העולמי החדש׳ היה שונה לחלוטין.

י. *שקיעתה של קואליציית הנפט והנשק*

מאז מלחמת-המפרץ, השתנה המזרח-התיכון. עקב סיומה של המלחמה הקרה וקריסת המשטר הסובייטי, פחתו הסיכויים שהסכסוכים באזור יתפתחו למרוצי-חימוש ארוכים ויקרים. במקביל, הידלדל זרם הפטרו-דולרים אשר ליבה את הסכסוכים ואשר מימן את מרוצי-החימוש.

הירידה בהכנסות של המדינות מייצאות הנפט שינתה את חלוקת-ההכנסות העולמית. בשנת 1979, התוצר המקומי לנפש במזרח-התיכון ובצפון אפריקה היה 45% מהתוצר הממוצע לנפש בעולם; בשנת 1999 הוא ירד עד לרמה של 35% מהממוצע בעולם. את עיקר הירידה ספגו מדינות המפרץ הפרסי, שם נפלה ההכנסה לנפש בשיעור של 50% עד 80%. מדינות כמו ערב-הסעודית, אשר בשנות השבעים היו בעלות עודפים ענקיים של פטרו-דולרים, מצאו עצמן בשנות התשעים עם חובות-חוץ כבדים.

אחרי מלחמת-המפרץ, הכריז בוש על ׳סדר חדש׳; והממשל של קלינטון, שבא אחריו, נראה להוט אחר מה שהוא כינה ׳תהליך השלום׳. בשנת 1995, מתקפת השלום האמריקנית נראתה בשיאה: הסכם בדבר הכרה הדדית בין ישראל ובין ׳אש״ף׳; הסכם שלום בין ישראל ובין ירדן; קשרים דיפלומטיים רשמיים בין ישראל ובין מרוקו; הסכמים רשמיים-למחצה בין ישראל ובין כמה מאמירויות המפרץ; נפתח סבב שיחות בין ישראל לסוריה, בדבר הסדר קבע.

התפנית הפתאומית במדיניות-החוץ האמריקנית נראית תמוהה — נוכח העובדה ששנים מועטות קודם-לכן, הממשלים האמריקניים היו מעורבים עמוקות בשמירה על ׳מאזן החימוש׳ בין הצדדים היריבים ובעירעורה של ׳היציבות׳ באזור.

הסיבה העיקרית לתפנית היא השינוי באופיו של הצבר ההון העולמי. הצבר זה חדל להתבסס על ׳ההטיה הצבאית׳ ועל הסטגפלציה, ופנה אל עבר ׳הצבר מתרחב׳ ב׳שווקים המתעוררים׳ ברחבי העולם הפריפריאלי, שנפתחו בפני השקעות מאז שנות התשעים. הקונפליקטים הצבאיים במזרח-התיכון — אשר בשנות השבעים והשמונים שמרו על שיעורי-הרווח היחסיים של קבוצות-ההון המרכזיות — נראים עתה כמאיימים על תהליך ההצבר החדש, המתבסס על הרחבת המכירות ועל הגדלת ההכנסה האפקטיבית בשווקים חדשים בעולם. כתוצאה משינוי זה באופי ההצבר — האינפלציה, שהגיעה באמצע שנות השבעים לשיעור של 30% לשנה בממוצע העולמי, ירדה אל רמה של 5% ופחות מכך בסוף שנות התשעים.[146] תוצאה יותר חשובה: ההוצאה הצבאית בעולם ירדה ביותר משליש, והלך וקטן מספר הסכסוכים האזוריים.[147]

במקביל לשינויים באופי ההצבר, השתנו יחסי הכוחות בתוך ההון הדומיננטי בעולם. כזכור, טען קלצקי בשנות השישים, כי ׳האלמנטים הזועמים׳ הולכים ומשתלטים על

---

[146] IMF (varios years)

[147] SIPRI (various years)

תהליך הצבר ההון – בהטותם את מרכז-הכובד של המשק האמריקני מן החוף המזרחי אל עבר קבוצות 'חדשות' בחוף המערבי, המתבססות על עסקי נשק וטכנולוגיות צבאיות. מרבית הסימנים מעידים כי עידן זה הגיע לסיומו. כיום, נראית תזוזה הפוכה: מרכז-הכובד של המשקים המפותחים, ובעיקר של ארה"ב, עובר לשליטתם של עסקים בעלי אופי אזרחי, שאינם מתבססים על חוזים ממשלתיים או צבאיים.

השינוי הזה בולט נוכח גל המיזוגים שעברו העסקים המובילים הנפט והנשק בעולם, תהליך שמיועד להצילם מפני אובדן מוחלט של כוחם. ממשלו של קלינטון זירז את תהליך הריכוזיות בעסקי הנשק. בשנת 1993 זימן לס אספין שר ההגנה, את ספקי הנשק המובילים של הפנטגון למפגש מכריע; העיתונים הכתירו אותו בשם 'הסעודה האחרונה'. בפגישה, הודיע השר: נוכח ירידת האיום מצד בריה"מ, נאלץ הממשל לקצץ בתקציב הרכש הבטחוני. כתרופה זמנית למצוקה – הוא המליץ להם להתמזג ביניהם, בהבטיחו כי הממשל לא יתבע אותם על הפרת חוקי 'אנטי-טראסט'; השר התחייב כי הממשל ישא בהוצאות הכרוכות במיזוג, וכמו כן יקל עליהם את המסים על הכנסות מייצוא נשק.[148] בין הפגישה לבין סוף שנות התשעים, תאגידי הנשק היו עסוקים באירגון-מחדש של עסקיהם. בשנת 2000 הסתמנו שבעה 'אשכולות' של קבוצות-נשק מובילות בעולם; מהן חמש שבסיסן בארה"ב, ושתיים שבסיסן באירופה.

טבלה ו'4 מציגה את הקבוצות, שמדורגות על פי גודל מכירותיהן בשנת 1999. בראש הרשימה ניצבת קבוצת '**לוקהיד-מרטין**'. הקבוצה כוללת את מה שהיו בעבר עסקי 'לוקהיד', ואת הקבוצות שהתמזגו עימה במחצית השנייה של שנות התשעים: 'מרטין-מרייטה' (1994), 'לוראל' (1996), מפעלי הנשק של 'ג'נראל-דיינמיקס' (1994), ומרבית עסקי הנשק של 'ג'נראל-אלקטריק' (1997). שנייה בדירוג היא קבוצת '**בואינג**'; היא רכשה את 'מקדונל-דוגלס' (1996) ואת עסקי התעופה הצבאית של 'רוקוול' (1996). רביעית בדירוג העולמי, ושלישית בין הקבוצות שבסיסן בארה"ב, היא קבוצת '**רייתון**'; היא רכשה את 'אי-סיסטם' (1995), את עסקי הנשק של קבוצות 'טקסאס-אינסטרומנטס' (1997) ואת 'יוז' (1997). חמישית בדירוג העולמי היא קבוצת '**ג'נראל-דיינמיקס**'; היא מכרה ל'לוקהיד' את רוב מפעלי התעופה הצבאית שלה – אולם במקום זאת רכשה עסקים בתחומי נשק אחרים, מקבוצות אחרות; הרכישות הבולטות היו מקבוצות 'טלדיין' (1996), 'לוסנט' (1997), 'ג'י.טי.אי' (1999) ו'גאלפסטרים' (1999). השביעית בדירוג העולמי היא קבוצת '**נורת'רופ-גרומן**'; היא נוצרה ממיזוג בין 'נורת'רופ' ובין 'גרומן' (1994), בתוספת רכישת מפעלי נשק מאת 'אל.טי.וי' (1992) ומאת 'ווסטינגהאוז' (1996).

מתוך קבוצת 'הגרעין' בת שישה-עשר תאגידי הנשק, אשר ניצבה במרכז תהליך 'ההטיה הצבאית' של המשק האמריקני (*שרטוט ו'1*), נותרו עתה שמונה תאגידים עצמאיים בלבד. כל השאר נרכשו או התמזגו, או נטשו את עסקי הנשק ופנו לעסקים בעלי אופי אזרחי.

---

[148] *Grant* (1997)

טבלה ו׳4: קבוצות הנשק והנפט המובילות בעולם לאחר גל המיזוגים
(שנת 1999 במיליארדי דולרים)

קבוצות הנשק

התאגידים	מכירות צבאיות	סך הכל מכירות	רווח נקי
Lookheed Martin התמזגה עם: General-Dynamics, Loral Martin-Marietta, G.E Aerospace	17.8	25.5	0.382
Boeing התמזגה עם: Rockwell Aerospace McDonnell-Douglas	16.3	58	1.1
BAE System התמזגה עם: Alenia Marconi (50%) Saab (20%), AES Airbus (20%) Matra BAE (50%) Astrium (34%) Eurofighter (37%)	15.2	19.4	0.491
Raytheon התמזגה עם: E-System, Hughes Texas Instruments	14.5	19.8	0.404
General Dynamics התמזגה עם: Teledyne Vehicle Lucent's Ad. Tech GTE Gov Sys Gulfstream	8.9	8.9	0.100

קבוצות הנפט

התאגידים	סך הכל מכירות	רווח נקי
Exxon-Mobil מיזוג בין: Exxon + Mobil	163.9	7.9
Royal Dutch/Shell התמזגה עם: Eqilon (56%) Motiva (35%)	105.4	8.6
BP-Amoco מיזוג בין: British Pet. Amoco Atlantic Rich.	83.6	5
Total Fina Elf מיזוג בין: Total, Fina, Elf-Aquitaine	82.9	3.9
Sinopec	41.9	0.45

קבוצות הנשק			
התאגידים	מכירות צבאיות	סך הכל מכירות	רווח נקי
EADS התמזגה עם: DASA, Aerospaciale Lagardere,Eurocopter Arianespace (23%) Airbus (80%) Matra BAE (50%) Astrium (66%) Eurofighter (44%)	6.1	33.2	לא ידוע
Northrop Grumman התמזגה עם: LTV Aircraft, Grumman Westinghouse Defence & Elect.	6	9	0.467

קבוצות הנפט		
התאגידים	סך הכל מכירות	רווח נקי
Texaco התמזגה עם: Equilon (44%) Motiva (32.5%)	35.7	1.2
Eni	34.1	3.1
Chevron	32.7	2.1

מקור: *Defence News*; *Financial Times Survey of Aerospace* (24.7.2000); *Fortune*; Moody's; *The Economist Survey of the Global Defence Industry* (14.6.97)

תהליך מקביל התחולל באירופה. ככל שאירופה נטתה בשנות התשעים לאיחוד מדיני, כן התמזגו תאגידי-הנשק הגדולים שלה. תהליך הריכוזיות היה דרמטי יותר מאשר בארה"ב, משום שהוא כלל מיזוגים בין קונצרנים שנחשבו עד לא מכבר כ'נכס לאומי'. רובם היו תאגידים ממשלתיים, או שנהנו מחסות ממשלתית, במדינות כמו צרפת, ספרד וגרמניה, שהיו בעלות מסורת אֶטטיסטית חזקה. בשנת 2000 בלטו שלוש קבוצות ענק פאן-אירופיות: **'בי.איי.אי', 'אי.איי.די.אס' ו'תומסון'.**

השלישית בדירוג העולמי היא **'בי.איי.אי'** (BAE); זו קבוצה בריטית שעסקה בתעופה צבאית, ובשנת 2000 השתלטה על 'מרקוני' שהייתה בבעלות 'ג'נראל-אלקטריק' הבריטית, ורכשה את 'איי.אי.אס' מאת 'לוקהיד'; היא גם קנתה 20% ממניות 'סאאב', ונכנסה לשותפות בהשקעות עם הקונצרן הפאן-אירופי השני בגודלו, **'אי.איי.די.אס'** (EADS). ההשקעות המשותפות: ב'אירבוס' (2000), ב'מאטרה' (2000), ב'אסטריום' (2000) וב'יורופייטר' (2000).

'אי.איי.די.אס' ('החברה האירופית האירונאוטית לביטחון וחלל') היא קבוצה חדשה שהוקמה בשנת 2000, ואיחדה עסקי נשק ממדינות שונות באירופה. היא כוללת בין השאר את עסקי הנשק של 'דיימלר-קרייזלר' (DASA), את תאגידי הנשק הצרפתיים

'אירוספסיאל' ו'לאגארדר' ואת תאגיד הנשק הספרדי 'אריאנאספאס'. בעלי המניות העיקריים של הקבוצה הפן-אירופית הם 'דיימלר-קרייזלר' ו'לאגארדר', וממשלות צרפת וספרד; אבל 27% ממניותיה נסחרות בבורסה – והכוונה היא, להפריטה לחלוטין. ענקית הנשק השלישית באירופה היא **'תומסון'** (Thomson-CSF) שבבעלותה של ממשלת צרפת, ושל תאגידי הנשק 'אלקאטל' ו'דאסו' אשר אף הם מצויים בבעלות חלקית של ממשלת צרפת. גם 'תומסון' מיועדת להפרטה, וכבר עתה נסחרות כשליש ממניותיה בבורסה.

גם עסקי הנפט העולמי עברו תהליך מואץ של ריכוזיות, במרוצת שנות התשעים. אף כי הממשלים לא שיחקו תפקיד ראשי בתהליך, המיזוגים וההשתלטויות לא נתקלו בהתנגדות ממשלתית או בתביעות על הפרת חוקי ההגבלים העסקיים.

כפי שניתן לראות מהטבלה, העסקה החשובה ביותר הייתה המיזוג בין קבוצות 'אקסון' ו'מוביל', שהוביל בשנת 1998 להקמת קבוצת הנפט הגדולה בעולם **'אקסון-מוביל'**. עוד מיזוג בולט: 'בריטיש-פטרוליום' רכשה את 'אמוקו' בשנת 1998 ואת 'אטלנטיק-ריצ'פילד' בשנת 2000; בעקבות המיזוג נוסדה קבוצה חדשה בשם **'בי.פי-אמוקו'**, המדורגת שלישית בין ענקי הנפט בעולם. השנייה בגודלה, **'רויאל-דץ'–של'**, רכשה בשנת 1998 את 'אקווילון' יחד עם 'טקסקו' המדורגת ששית; ובאותה שנה קנתה את 'מוטיבה', שוב יחד עם 'טקסקו' ועם 'ערמקו', אשר מצויה עתה בבעלות המשפחה המלכותית הסעודית. מיזוג אחר היה בין 'טוטאל', 'פינה' ו'אלף-אקוויטן'; בסיומו הוקמה קבוצת **'טוטל-פינה-אלף'**, שהיא הרביעית בגודלה בענף הנפט העולמי.

המיזוגים סייעו, ללא ספק, לרווחיותן של הקבוצות. שמונה קבוצות-הנפט המובילות, שמופיעות בטבלה, הציגו יחד את התוצאות הפיננסיות הטובות ביותר של הענף במאה העשרים. בשנת 1999 הגיעו המכירות שלהן לסך 580 מיליארד דולר; כלומר, 41% יותר משהצליחה קבוצת 'הגרעין' של ששת תאגידי-הנפט להשיג בשיא של תקופת מלחמת-המפרץ. הרווחים הנקיים של שמונה הקבוצות היו 32.2 מיליארד דולר; כלומר, 61% יותר מהרווחים של קבוצת 'הגרעין' בשנת מלחמת-המפרץ – וכן 48% יותר משיא הרווחים שהושג בעת משבר בני הערובה של 1980.

בעסקי הנשק, המצב היה פחות מזהיר. בשנת 1999, לאחר ההתארגנות-מחדש, חמש קבוצות-הנשק המובילות שבסיסן בארה"ב השיגו ממכירות צבאיות הכנסה כוללת של 63.5 מיליארד (בצירוף שתי הקבוצות הפאן-אירופיות, הגיעו המכירות לסך 84.8 מיליארד דולר).

מצד אחד, התוצאות נראות מצוינות – בהשוואה לתקופת רייגן. בשנת השיא 1985, המכירות הצבאיות של ששה-עשר תאגידי-הנשק המובילים בארה"ב הגיעו לסך 61.3 מיליארד דולר. מצד שני, למרות העלייה במכירות – הרווחים הנקיים של קבוצות הנשק ירדו פלאים, בהשוואה לעידן השגשוג של הקואליציה. בשנת 1999 הרוויחו חמש הקבוצות 2.5 מיליארד דולר (2.9 מיליארד יחד עם הקבוצות הפן-אירופיות); זאת ירידה של 75% ברווח הנקי, בהשוואה לסך 9.9 מיליארד דולר בשנת מלחמת-המפרץ. רווח כזה, בשיעור של 3.8% מהמכירות, מראה שקבוצות אלה איבדו את עוצמתן שעמדה להן בעבר. במרוצת 12 שנות ממשלי רייגן ובוש, השיעור הממוצע של הרווחים הנקיים היה 15% ומעולם לא נפל אל מתחת לרמה של 10 אחוזים.

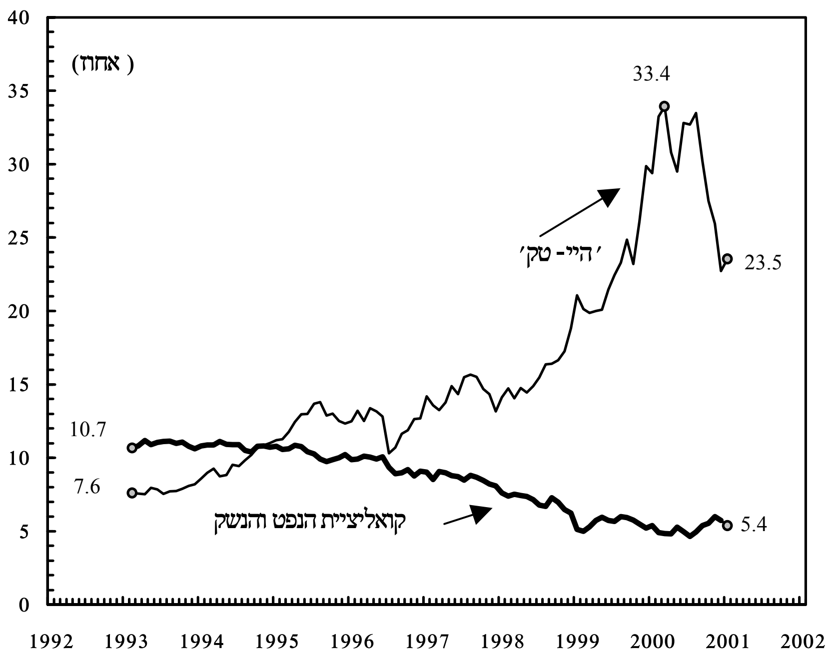
מעבר לכמות הנומינלית של הרווח הנקי – כוחו של ההון נמדד במונחים **יחסיים**

(פרק ב׳). השאלה היא: האם קבוצות הנפט והנשק שמרו על שיעור ההצבר, **ביחס** לשיעור ההצבר של קבוצות-הון אחרות ב׳כלכלה הגדולה׳?

שרטוט ו׳7 מציג שתי סדרות נתונים לשנים 2001-1993, המשקפות את הכוח היחסי של שני גושים עסקיים המצויים במרכז תהליך ההצבר. כוחו היחסי של כל גוש מוצג כאחוז ׳שווי השוק׳ שלו מתוך סך-כל ׳שווי השוק׳ של 500 קבוצות-ההון המובילות במדדי ׳סטנדרד אנד פורס׳.[149] הסִדרה הראשונה כוללת את ׳שווי השוק׳ היחסי של 26 תאגידי הנשק והנפט המובילים, אשר אנו מכנים אותם בשם ׳קואליציית הנפט והנשק׳. הסִדרה השנייה כוללת את ׳שווי השוק׳ היחסי של 54 פירמות המובילות בענף, אשר הבורסה מגדירה אותו כ׳היי-טק׳. כך ניתן לבדוק את יכולת השיערוך (׳שווי-השוק׳) של כל גוש ביחס ל׳כלכלה הגדולה׳.

שרטוט ו׳7

שינויים ביחסי העוצמה בתוך ׳הכלכלה הגדולה׳ האמריקנית

קואליציית הנפט והנשק: 9 תאגידי נשק, 11 תאגידי נפט מקומיים, 6 תאגידי נפט עולמיים.
מקור: Standard & Poor's ; DRI

---

149 מדד *Standard & Poor's* כולל את 500 הפירמות המובילות, הרשומות בבורסת ניו-יורק (NYSE) ובבורסה האמריקנית (AMEX) ובנאסד״ק (NASDAQ).

אילו היו קבוצות הנפט והנשק מצויות במרכז תהליך ההצבר – היינו מצפים שההון שלהן (או הציפיות לרווח) ישמור על כוחו, ביחס לקבוצות-ההון הגדולות האחרות.

השרטוט ממחיש את המהפך שהתחולל באופי הצבר ההון בעולם. המעבר המהיר – ממשטר של 'העמקת ההצבר' הסטגפלציוני והאטטיסטי, אל משטר של 'הרחבת ההצבר' בתעסוקה ובהכנסה הכללית – נעשה בתוך שבע שנים בלבד.

עד סוף שנות השמונים, ניצבה במרכז תהליך ההצבר קואליציית הנפט והנשק. על פי השרטוט, כוחה היחסי בשנת 1993 היה 11% מ'שווי השוק' של 'הכלכלה הגדולה'. הציפיות לרווח מעסקי ה'היי-טק' היו עדיין נמוכות, והסתכמו בשיעור של 8% מ'שווי השוק' של 'הכלכלה הגדולה'. בסוף העשור, המגמה התהפכה לחלוטין. כוחה של הקואליציה שקע; החלק שלה מתוך ערך המניות של 'הכלכלה הגדולה' הגיע בשנת 2001 לשיעור של 5%, ירידה של 50% בתוך שבע שנים. לעומתה, ערך המניות של קבוצת תאגידי ה'היי-טק' עלה בשיעור של 330% ותפס בשנת 2000 כשליש מ'שווי השוק' של 'הכלכלה הגדולה'. גם תהפוכות הנאסד"ק בשנת 2000-2001 לא שינו את המגמה הכללית.

שקיעתה של הקואליציה לוותה בכשלונות רצופים: החברות בה לא הצליחו לחדש את המנגנון המשומן של העלייה במחירי הנפט ושל מימון ייבוא נשק מתוחכם למזרח-התיכון. כמעט בכל קיץ עולה המתח באזור, ולעתים אף עולים מחירי הנפט – אולם עד עתה, לא נקלע המזרח-התיכון למצב של מתח מתמיד.

ביוני 1993 שיגר הצי האמריקני שני מטחי טילים על מטרות בעירק, בעוון הפרת הגבלות הטיסה אשר ארה"ב ובריטניה הטילו על מטוסי-הקרב העירקיים. המתח הגיע לשיאו בספטמבר 1994, כשארה"ב הודיעה כי סדאם חוסיין שלח 80,000 חיילים אל עבר הגבול של כוויית. ממשל קלינטון הגיב במהירות – ושלח אל המפרץ הפרסי כוח-משימה גדול, אשר מנה 60,000 חיילים וכן 600 מטוסים. כמו בעימות עם קדאפי בשנת 1986, למרות הטילים 'החכמים' ששוגרו לעבר בגדד – העדיף סדאם להתקפל, והסיג את צבאו לאחור.

אין זה משנה, האם הייתה הגזמה בידיעות על כוונותיו של סדאם לחזור ולפלוש לכוויית; העיצומים, שנמשכו על ייצוא הנפט מעירק, הסירו לזמן-מה את הדאגה של הקואליציה מפני הצפת השוק בתוספת של שני מיליון חביות ליום. מפעם לפעם נמצאו אויבים נוספים: 'חזית הסרוב', קבוצות טרור איסלמיות, התחמשות גרעינית של איראן, שיעים בלבנון, גירוש משלחות האו"ם מעירק וכו'; אולם אלה לא יכלו לעצור את המגמה החדשה בעולם, שבה המזרח-התיכון איבד את מקומו המרכזי בתהליך ההצבר.

ממשלו של קלינטון נראה יותר מודאג נוכח עליית העוצמה המשקית של הגוש האירופי המאוחד, ונוכח חדירתם הגוברת של עסקים אירופיים למזרח-התיכון. 'הדיבידנדים של השלום' והתחרות על גריפתם, הפכו למטרת 'הביטחון הלאומי' של ארה"ב. בניסוח של עיתונאי: "... הנשיא מכיר בעובדה שבעידן שלאחר המלחמה הקרה, השגת חוזים למען עסקים אמריקניים, היא עניין של ביטחון לאומי..." (*Business Week*, 23.5.94). הבעיה העיקרית נותרה כבעבר: מי ישלם בעבור 'הביטחון הלאומי' הזה?

וכך חלפו כמה עשרות שנים, עד תחילת שנות התשעים; במהלך השנים הללו, מדיניות-החוץ של ארה"ב במזרח-התיכון התבססה על אינטרסים של שתי קבוצות מובילות באליטת-הכוח האמריקנית: קבוצות הנפט וקבוצות הנשק. בשנות החמישים והששים, מדיניות-החוץ של ארה"ב התרכזה בהבטחת סדר 'הזרימה החופשית' של הנפט. למן סוף שנות הששים, השתנה המצב: לאחר נסיגת הצבא האמריקני מוויטנאם, והירידה היחסית של

רווחיות 'הכלכלה הגדולה' בארה"ב — המזרח-התיכון הפך ליעד מרכזי של קבוצות הנפט והנשק המובילות. סדר הנפט הישן התערער; תחתיו צמח סדר של 'זרימה מוגבלת', שהתבסס על אי-יציבות מדינית ומשברים מחזוריים באזור. כך התגבשה קואליציית הנפט והנשק, שהייתה מאוחדת סביב אינטרס משותף של שמירה על מחירי נפט גבוהים.

הכוח שהניע את עליית המחירים היה מערך חדש; בראשו עמדו מצד אחד קבוצות-הנפט המובילות ו'אופ"ק', ומצד שני קבוצת תאגידי-הנשק המובילים בארה"ב. בעוד הראשונים ויסתו את התפוקה ויצרו אווירת 'מחסור' — האיצו האחרונים את מרוץ-החימוש וסיפקו את הפתיל להצתת הסכסוכים הצבאיים, שהביאו לעליית מחירים. כך נוצר מנגנון מורכב: מחירים גבוהים של נפט סייעו לקבוצות-הנפט המובילות להשיג שולי רווח דיפרנציאליים גבוהים — ולממשלים של חברות 'אופ"ק' איפשרו להשיג הכנסות גבוהות. הכנסות אלה מימנו מרוצי-חימוש ומלחמות מחזוריות, אשר שמרו על הרווחים הדיפרנציאליים של קבוצות-הנשק המובילות.

מאז סוף שנות השמונים שקע כוחה של הקואליציה. ההצדקה העיקרית לעסקי 'הביטחון הלאומי' נפלה, יחד עם דעיכת המלחמה הקרה. מלחמת-המפרץ הייתה, למעשה, 'הסעודה האחרונה' של הקואליציה. אחריה השתנו יחסי הכוחות באליטה האמריקנית, ואת מקומה המרכזי של הקואליציה תפסו קבוצות עסקים המעוניינות בהרחבת ההצבר.

האינטרסים החדשים מלוכדים סביב השאיפה להצבר, שיפעל באמצעות תיעוש מהיר של המדינות הפריפריאליות ופרולטריזציה של האוכלוסייה הכפרית הענקית שלהן. האינטרסים של קבוצה דומיננטית זאת מאוחדים במיוחד נגד תקציב צבאי גבוה, הפוגע ברווחיה. הקבוצה מתנגדת לחזרה אל המלחמה הקרה — אשר בה היא רואה את הסיבה העיקרית לאובדן ההגמוניה המשקית של ארה"ב, לעומת עלייתם של משקי אירופה המערבית ויפאן. מובן-מאליו שהקבוצה מתנגדת למחירי נפט גבוהים, המסכנים את היציבות התעשייתית ואת משטר הצבר ההון החדש.